

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ВІСНИК

**Східноукраїнського
національного університету
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

**№ 11 (241)
2017**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Сєверодонецьк 2017

ВІСНИК

СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

№ 11 (241) 2017

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНО У 1996 РОЦІ
ВИХІД З ДРУКУ - ВІСІМНАДЦЯТЬ РАЗІВ НА РІК
Засновник

Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано
в Міністерстві юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 15607-4079ПР
від 18.08.2009 р.

VISNIK

OF THE VOLODYMYR DAHL EAST
UKRAINIAN NATIONAL UNIVERSITY

№ 11 (241) 2017

THE SCIENTIFIC JOURNAL
WAS FOUNDED IN 1996
IT IS ISSUED EIGHTEEN TIMES A YEAR
Founder

Volodymyr Dahl East Ukrainian National
University

Registered by the Ministry
of Justice of Ukraine

Registration Certificate
KB № 15607-4079ПР
dated 18.08.2009

Журнал включено до Переліків наукових фахових видань України (Наказ МОН №1328 21.12.2015 р.), (Наказ МОН №515 16.05.2016 р.), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з технічних, економічних та історичних наук відповідно.

ISSN 1998-7927

Головна редакційна колегія:

Поркуян О.В., докт. техн. наук (головний редактор),
Голубенко О.Л., член-кор. Академії педагогічних наук,
докт. техн. наук (заступник головного редактора),
Марченко Д.М., докт. техн. наук (заступник головного
редактора),
Бузько І.Р., докт. екон. наук, (заступник головного
редактора),

Архипов О.Г., докт. техн. наук,
Глікін М.А., докт. техн. наук,
Горбунов М.І., докт. техн. наук,
Рач В.А., докт. техн. наук,
Рязанцев О.І., докт. техн. наук,
Смолій В.М., докт. техн. наук,
Соколов В.І., докт. техн. наук,
Стенцель Й.І., докт. техн. наук,
Суворін О.В., докт. техн. наук,
Татарченко Г.О., докт. техн. наук,
Чернецька-Білецька Н.Б., докт. техн. наук,
Харламов Ю.О., докт. техн. наук,
Даніч В.М., докт. екон. наук,
Заблоцька І.В., докт. екон. наук,
Костирко Л.А., докт. екон. наук,
Рамазанов С.К., докт. техн. наук, докт. екон. наук,
Чернявська Є.І., докт. екон. наук,
Овчаренко Є. Ю., докт. екон. наук,

Д'яченко Ю.Ю., докт. екон. наук,
Koško A., zw., dr. hab,
Бровендер Ю.М., докт. іст. наук,
Бут О.М., докт. іст. наук,
Дацків І.Б., докт. іст. наук,
Дефорж Г.В., докт. іст. наук,
Довжук І.В., докт. іст. наук,
Залізняк Л.Л., докт. іст. наук,
Запорожченко Ю.В., докт. іст. наук,
Коропченко А.А., докт. іст. наук,
Кривоконь О.Г., докт. іст. наук,
Литвиненко Р.О., докт. іст. наук,
Михайлюк В.П., докт. іст. наук,
Моця О.П., член-кор. НАН України, докт. іст. наук,
Отрощенко В.В., докт. іст. наук,
Пекарчук В.М., докт. іст. наук,
Пилипчук О.Я., докт. біол. наук,
Тригуб О.П., докт. іст. наук,
Сапицька О.М., канд. іст. наук,
Фомін А.В., канд. іст. наук,
Новіков В.П., докт. хім. наук,
Кондратов С.О., докт. хім. наук,
Галстян Г.А., докт. хім. наук,
Галстян А.Г., докт. хім. наук,
Потапенко Е.В., докт. хім. наук,
Голосман Є.З., докт. хім. наук

Відповідальний за випуск: д.іст.н., професор Михайлюк В.П.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Протокол № 3 від 24 листопада 2017 р.)

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2017
© Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, 2017

ЗМІСТ

Аносова В. С. УРБАНІЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (X-XIII ст.)	5
Antonenko M.I. HISTORY OF ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE CANADIAN PARLIAMENT	9
Борисова О. В. ІНОЗЕМНІ ЗАЗІХАННЯ НА ДУХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВЕЛИКОГО КНЯЖИННЯ КИЇВСЬКОГО У КІНЦІ XIII – СЕРЕДИНИ XIV СТ.	13
Бровендер Ю.М. К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ МЕТАЛЛОПРОИЗВОДСТВА ДНЕПРО-ДОНСКОГО РЕГИОНА В ЭПОХУ ЭНЕОЛИТА - БРОНЗЫ	21
Дефорж Г.В. ГЛОБАЛЬНА ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ.....	27
Довжук І.В. ПЕРШИЙ РУДНИК ДОНБАСУ	32
Докашенко В. М. ЖИТЛОВА ПРОГРАМА «ВІДЛИГИ» У ВИМІРІ ПРОФСПІЛКОВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ: ПОЛІТИЧНИЙ НАРАТИВ.....	36
Литвиненко Р.О. ЩОДО ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ ПЕРШИХ СЛОВ'ЯНОСЕРБСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ (ЗА МЕМУАРАМИ ГЕНЕРАЛА С.С. ПІШЧЕВИЧА).....	47
Mezeria O.A. HISTORIOGRAPHICAL AND RESEARCH COMPARATIVE APPROACHES TO THE ANALYSIS OF PROBLEMS OF MILITARY REFORM IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF RUSSIA AND THEIR CONSEQUENCES FOR THE DAILY LIFE OF THE POPULATION IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY	54
Mykhaylyuk V.V. INTERNATIONAL UKRAINIAN-CANADIAN RELATIONS IN THE POST-SOVIET ERA: ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT	58
Mykhaylyuk O.I. NEW TRENDS IN UP-TO-DATE GENDER POLICY IN UKRAINE: HISTORICAL AND SOCIAL ASPECT	62
Олійник О.А. ОДЕСЬКА ШКОЛА МЕХАНІКИ В.М. ЛІГІНА	66
Підкошаная О.М. ВНЕСОК М.С. СТРИЛЕЦЬКОГО В РОЗВИТОК ПРОЕКТУВАННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТАЛЕВИХ КОНСТРУКЦІЙ	70
Пилипчук О.О. РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА У КИСВІ (середина XIX століття).....	77
Салата Г.В. ПРОФЕСОР ПАВЛО АПОЛЛОНОВИЧ ВЕЛІХОВ (1875 – 1930 рр.): БІОГРАФІЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ	86
Сапицька О.М., Вагін К.О. СТВОРЕННЯ НАДЗВИЧАЙНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА КЕРІВНИХ ОРГАНІВ МІЛІЦІЇ У КРИМУ НА ПОЧАТКУ 20-рр. XX ст.	92
Соловійов В.В. РУМУНСЬКИЙ ФРОНТ В РЕВОЛЮЦІЙНИХ УМОВАХ (березень–вересень 1917 р.).....	99
Теміров В.І., Михайлюк В.П. ЮТЛАНДСЬКА БИТВА У СВІТЛІ ПУБЛІЧНОЇ ІСТОРІЇ: МІФИ ТА РЕАЛІЇ.....	106
Фомін А.В. ПІДПРИЄМНИЦТВО НА ОКУПОВАНИЙ НАЦИСТАМИ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	116
Янін В.А. Л.С. ЛЕБЕДЯНСЬКИЙ – ВІД РЯДОВОГО ІНЖЕНЕРА ДО ГОЛОВОГО КОНСТРУКТОРА ЗАВОДУ	123

CONTENTS

Anosova V. S., Sergiyenko G.S.	URBANIZATION OF THE TERRITORY OF WESTERN UKRAINE (X-XIII centuries).....	5
Antonenko M.I.	HISTORY OF ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE CANADIAN PARLIAMENT	9
Borisova O.V.	FOREIGN ENCROACHMENTS ON THE SPIRITUAL POTENTIAL OF GRAND DUCHY OF KIEV AT THE END OF THE XIII – THE MIDDLE OF THE XIV CENTURY.....	13
Brovender Y.M.	ON THE DEVELOPMENT OF METAL PRODUCTION IN THE DNEPR-DON REGION IN THE ENEOLITHIC – BRONZE AGE	21
Deforz H.V.	THE GLOBAL ECOLOGICAL CRISIS AND WAYS OF ITS OVERCOMING	27
Dovzhuk I.V.	THE FIRST MINE OF DONBASS	32
Dokashenko V.M.	HOUSING PROGRAM OF THE “THAW” IN THE MEASUREMENT PROFESSIONAL COMPETENCES: POLITICAL ARRIVAL.....	36
Lytvynenko R.A.	ABOUT THE TIME OF THE ESTABLISHMENT OF THE FIRST SLOVIANOSERBIC SETTLEMENTS (BY MEMORIALS OF GENERAL S.S. PISHCHEVICH).....	47
Mezeria O.A.	HISTORIOGRAPHICAL AND RESEARCH COMPARATIVE APPROACHES TO THE ANALYSIS OF PROBLEMS OF MILITARY REFORM IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF RUSSIA AND THEIR CONSEQUENCES FOR THE DAILY LIFE OF THE POPULATION IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY	54
Mykhaylyuk V.V.	INTERNATIONAL UKRAINIAN-CANADIAN RELATIONS IN THE POST-SOVIET ERA: ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT	58
Oliinyk O.A.	ODESA SCHOOL OF MECHANICS OF V.M. LIHIN	66
Podkoshanaya O.M.	CONTRIBUTION OF M. STRELETSKY IN THE DEVELOPMENT OF DESIGN AND RESEARCH OF METAL CONSTRUCTIONS	70
Pylypchuk O.O.	DEVELOPMENT OF LAW FACULTY IN UNIVERSITY OF ST. VOLODYMYR IN KYIV IN THE MIDDLE OF THE NINETEENTH CENTURY	77
Salata H.V.	PROFESSOR PAVLO APOLLONOVICH VELIKHOV (1875 – 1930): A BIOGRAPHICAL RETROSPECTIVE OF HIS SCIENTIFIC WORLDVIEW FORMING	86
Sapitska O.M., Vagin K.O.	CREATION OF THE EXTRAORDINARY BODIES OF THE AUTHORITIES AND THE GOVERNING BODIES OF THE MILITIA IN CRIMEA IN THE EARLY 20'S. XX CENTURY	92
Solovyov V.	THE ROMANIAN FRONT IN REVOLUTIONARY CONDITIONS (March-September 1917).....	99
Temirov V.I., Mykhailiuk V.P.	THE BATTLE OF JUTLAND IN THE LIGHT OF PUBLIC HISTORY: MYTHS AND REALITIES	106
Fomin A.V.	ENTREPRENEURSHIP IN THE OCCUPIED TERRITORY OF UKRAINE	116
Ianin V.A.	L.S. LEBEDYANSKYI – THE WAY FROM A COMMON ENGINEER TO THE CHIEF DESIGNER OF A PLANT	123

УДК 911.375(477.8)"653":332.012.2](091)

УРБАНІЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (X-XIII ст.)

Аносова В. С.

URBANIZATION OF THE TERRITORY OF WESTERN UKRAINE (X-XIII centuries)

Anosova V. S.

В статті автором розглядається проблема заснування перших міст на території Галицької та Волинської земель, що стало можливим завдяки їх економічному розвитку; розглянуто згадки про міста Західної України які містяться в літописах; проаналізовані схожі процеси в період становлення і розвитку інших міст; відображений зв'язок між статусом регіону та зростанням міста.

Ключові слова: місто, дитинець, літопис, фортеця, укріплення, город, князівство.

Вступ. Місто за часів Давньої Русі - це поселення, для заснування якого ретельно вибиралося місце. Територія повинна бути зручною в плані оборони. На пагорбі, як правило, в відділенні від річки, споруджувалася укріплена частина (дитинець). Житлові будинки розташовувалися ближче до річки, в низовині або, як говорили, на Подолі. Таким чином, перші міста Давньої Русі склалися з центральної частини - дитинця, добре захищеного, і більш зручною, але менш безпечною торгово-ремісничій частині. Трохи пізніше в поселеннях виникають посади, або передгір'я. Перші міста на Русі будувалися не з каменю, як більшість поселень в Західній Європі того часу, а з дерева. Перші дерев'яні укріплення утворювали загороджувальне кільце з дерев'яних зрубів, наповнених землею. З плином часу міста розвивалися, збільшувалися в розмірах та нарощували обороноздатність.

Постановка проблеми. З огляду на відсутність в розпорядженні історичної науки джерел які б допомогли точно датувати заснування давньоруських міст, що тісно пов'язане з розбудовою фортифікаційної системи укріплень кожного окремого міста. Доцільним є вивчення та аналіз розвитку окремих міст Західної України в результаті перенесення адміністративного центру регіону до кожного з них.

Питання про заснування найдавніших міст на території західноукраїнських земель залишається актуальним протягом тривалого часу і є важливим

для вивчення історичних процесів котрі протікали не лише на території Галицької та Волинської земель, а й на території України в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Незважаючи на велику кількість досліджень, ця проблема залишається відкритою [12, 13]. Причина тому - відсутність джерел які б точно вказували на час заснування певного міста або поселення. На сьогодні, на жаль, в розпорядженні історичної науки є джерела які лише опосередковано вказують на вже існуючі міста [10], як сталі адміністративні одиниці з розвинутою системою фортифікації.

Мета. Аналіз впливу розвитку окремих міст з перенесенням до них адміністративного центру регіону у X-XIII століттях.

Матеріали і результати дослідження.

На рубежі нової ери слов'яни вже виділилися як окрема етнічна спільнота. Вони населяли територію від Балтійського моря на півночі і Чорного моря на півдні, від ріки Волги та Дон на сході до річок Прут та Західний Буг, а також Карпатських гір на заході.

За часів раннього середньовіччя східні слов'яни, які на той час склали давнє населення сучасної України, було втягнуте в процеси, характерні для загальноєвропейського середньовіччя, а саме переселення і утворення перших державних об'єднань, становлення суспільної організації та економічної діяльності ранньофеодального типу, виокремлення особливостей культур. Велика влада діячів релігії в ранньофеодальних державах виступала нормою суспільної формації того часу. На теренах України доба феодалізму мала певні особливості: швидка феодалізація зберігала залишки родоплемінного ладу.

Від початку II століття на території між Сіверським Дінцем і Дністром мешкали анти, які переважно займалися землеробством, торгівлею, а також кольоровою та чорною металургією. Пізніше територію сучасної України населяло декілька кочових племен які також заснували свої державні утворення на цих землях.

Розселення слов'ян на території Європи випало на добу Великого переселення народів. В цей час слов'янські племена переходять до нового суспільного устрою – сусідсько-територіальної громади та патріархальної сім'ї. Досить швидко в слов'янській спільноті зародилися основи військово-політичних об'єднань та як слідство утворення державного об'єднання [1].

Волинь є сталим історико-географічним регіоном. Вона займає територію басейнів правих приток верхньої Прип'яті та Західного Бугу. У процесі свого формування, як історико-культурного регіону Волинь пройшла ряд етапів, найважливішим з яких був давньоруський етап. В цей час вперше згадуються волинські землі як складова території Київської Русі. Поступово Волинь перетворюється на адміністративну одиницю – землю-князівство. В складі Київської Русі Волинь займала помітне місце і у XI-XII століттях входила до великокнязівських доменальних володінь та вже в другій половині XII століття відокремилася як напівсамостійна адміністративно-територіальна одиниця. З кінця XII-XIII століттях Волинь була могутнім князівством та все ж підтримувала тісний зв'язок з Київською державою. У давньоруський період територія Волині часто змінювалася, її розміри не були стабільними, та вже у XII столітті влада волинських князів простиралася далеко за межі самої Волині [2].

Про включення волинських земель до складу Київської Русі скупо згадує «Повість временних літ», але є не досить достовірним свідомством.

На момент входження волинських земель до складу Київської Русі на її теренах вже існувала місцева ранньфеодална верхівка, що свідчить про певну організацію тут адміністративної влади. Виникнення міст пов'язують з укріпленням кордонів. В цілому ж місто як територіальна одиниця відображає процеси економічного та соціального розвитку.

Головним адміністративним центром волинської землі було місто Володимир. Незважаючи на те що загальна площа волинських земель була не стабільною, це місто досить швидко зростало і вже в середині XII століття Володимир його територія вийшла за межі зовнішніх укріплень. В цей же час розпочалося монументальне будівництво. За три кілометри від дитинця в урочищі «Стара Катедра» було знайдено залишки двох церков. Одна з них мала досить значні розміри для провінційного Володимира, що свідчить про високий рівень економічного розвитку міста.

Писемні пам'ятки вказують на те, що в XII-XIII століттях давні міста були розташовані по окраїнах волинських земель, а в інтервалі часу між 1151 та 1289 роками в літописах згадується факт існування вже сталих міст на території Волині. Отже час заснування цих міст є більш раннім.

По всій території Волині відомі городища які датуються X-XI століття, а у XII столітті майже половина з них припиняє своє існування. Поряд з городищами, що були засновані у більш ранній час у

XII столітті виникають нові укріплені населені пункти.

В XII столітті на Волині поширюється монументальне будівництво. У XII-XIII століттях дитинець та околне місто Луцька розміщувалися на пагорбах, та були відокремлені рікою Стир та її протокою Глуц. Відомо, що муровані стіни луцького дитинця було закладено, також, на рубежі XII-XIII століть. Інтенсивне зростання Луцька та Володимира зумовлено тим, що в різний період часу з цих міст здійснювалось адміністративне управління. На прикладі другорядних адміністративних центрів Луцького князівства, таких як Пересопниця та Дорогобуж, які інколи ставали центрами самостійних князівств, саме на цей час і припадав стрімкий розвиток цих міст. Літописні джерела свідчать про те, що в XII - початку XIII століття Дорогобуж був густонаселеним феодальним містом, виконував політичні, адміністративні та культурні функції, мав розвинену торгівлю, а також ремісництво [14].

Приблизно на цей же час припадає розвиток Пересопниці. У XII-XIII століттях поселення округи поступово концентруються навколо дитинця. В цей же час побудовано князівські і боярські садиби поблизу Пересопниці.

На XII - XIII століття також припадає розвиток забузького центру – Червена. Приблизно в цей же час було щільно забудована територія не лише дитинця та околного міста (близько 3,5 га), але й прилеглий території [9].

В 1995 році С. Д. Планишко провів обстеження городища, яке розташоване на правому березі річки Західний Буг, неподалік села Новоугрузьке Любомльського району Волинської області. Обстеження показало, що, «...городище займає піщане підвищення, що підноситься на 3 м над рівнем заплави. У південній частині цього підвищення знаходиться стрімкий останець, вершину якого в давньоруський період займав дитинець. Висота останця над рівнем заплави – 11 м, а над рівнем околного міста – близько 9 м. Загальні розміри городища 800 x 350 м. Від території околного міста дитинець відмежований глибоким ровом. По краях околного міста в кількох місцях простежуються валоподібні підвищення. З південного сходу околне місто обмежене заболоченим озером, ... воно має штучне походження і являє собою ділянку давнього рову» [10]. Нажаль, до наших днів збереглися лише невелика ділянка дитинця, по краю якого пролягає широкий вал, висотою близько 1 м. На південно-східному схилі підвищення також спостерігаються залишки валу, який поєднував укріплення околного міста та дитинця. Також за свідченнями місцевих жителів відомо, що в комплекс споруд дитинця входили заглиблені об'єкти, а саме ями з обвугленим зерном. Пізніше ці комплекси були розмиті Західним Бугом.

З перенесенням княжої столиці до заснованого Данилом Романовичем міста Холм, воно починає різко зростати. Завдяки активному розвитку монументального будівництва дуже скоро Холм стає великим

феодалним містом. На території міста знайдено залишки фундаменту чотирикутної в плані вежі, деякі складні архітектурні деталі. Відомі тут сліди плавлення олова. В 60-х роках XX століття на території дитинця було розкопано кам'яний палац розміром 38x 22 метри, який датується XII століттям.

У східній частині Волинського Полісся у XII-XIII століттях активно виникають невеличкі міста-волості, як наприклад давньоруське місто Камінь. Це місто біло засноване приблизно у XII столітті. На початку XIII століття простежується збільшення кількості населення міста і вже в кінці століття воно укріплюється.

Як відомо, перші міста засновувалися на територіях з родючими ґрунтами, що є характерним для всіх землеробських культур того часу, а вже пізніше нові міста засновувалися на найбільш заселених та укріплених територіях.

Галицька і Волинські землі завжди посідали значне місце в історії давньої Русі. Межею між цими землями виступав вододіл Сяну і Дністра, а з іншого боку Західного Бугу і Прип'яті. В період феодалної роздробленості на цих землях існував ряд самостійних князівств, які були об'єднані на межі XII-XIII століть в єдине велике Галицько-Волинське князівство. За розмірами та впливом воно поступалося лише Володимиро-Суздальському князівству.

За даними літописів на північному заході Галицька земля межувала з поляками, на південному заході з уграми, на півдні з кочовими племенами. Східними сусідами були Київські землі, а на півночі Волинські землі.

Сусідами Волині виступали: на заході – поляки, на півночі – ятвяги і литовці. На сході Волинь межувала з Київськими землями, а та на півдні з Галицькими.

В давньоруських літописах маються згадки про тодішні адміністративні та політичні центри Волинської та Галицької земель. 981 роком згадується: «Иде Володимиръ к Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемишль, Червен, и иныя городы, иже суть до сего дне под Русью» [10]. За цією цитатою стає зрозумілим що, вже в X столітті Перемишль на заході Галицької землі та Червен – на заході Волинської були сталими політичними осередками. Під «городами» Червен та Перемишль слід розуміти не лише самі міста з околицями, але й всі обласні землі. Значення Перемишля і Червена обумовлено його географічним положенням, як і більшості давніх міст. Вони розташовувалися на перетині важливих торговельних, сухопутних та водних шляхів. Завдяки цьому ці міста активно розвивалися та процвітали.

Під 1081 роком Іпат'євський літопис згадує город Волинь, від якого, як вважається, оточуючи його землі отримали свою назву. Нажаль відомостей про це місто дуже мало. З політичної арени західних земель це місто сходить на самому початку писемної історії давньої Русі.

Дослідники вважають що давнє місто Волинь розташовувалося на місті впадання ріки Гучви до Західного Бугу. Після занепаду міста на політичну сцену Волинських земель виходить місто Володимир і посідає перше місце.

Міста Володимир, Червен та Перемишль склали одну цілісність і майже весь час були у тісному зв'язку, а іноді і в залежності від Київської держави.

В давньоруських літописах маються свідчення про інші міста на теренах Галицької і Волинської земель у XI столітті. Серед них: Белз (1030 рік), Дорогобуж (1084 рік), Луцьк (1085 рік), Звенигород (1087 рік), Требовля і Бурськ (1097 рік). Такі міста як Перемишль, Звенигород і Требовля згадуються з XI століття як стольні городи Ростиславичів.

В першій половині XII століття на Галицьких землях виникає об'єднане Галицьке князівство із стольним градом – Галич. Це місто вперше згадано у літописах під 1140 роком. До складу Галицького князівства ввійшли також окремі раніше Теробовлянське, Звенигородське та Перемишльське князівства [10].

В другій половині XII століття Галицьке князівство було одним з найбільших та найвпливовіших князівств періоду феодалної роздробленості Київської Русі.

Волинська земля у XI-XII століттях поділялася на ряд самостійних князівств з осередками у Володимирі, Червені, Бурську, Белзі, Луцьку, а також Дорогобужі, Пересопниці і Шумську. Слід зазначити що існування князівств були не тривалими, кордони не стабільними, а самі князівства то занепадали, то засновувалися знов.

На межі XII-XIII століть Галицькі і Волинські землі були об'єднані Романовичами в єдине Галицько-Волинське князівство. За розмірами і впливом воно було другим після Володимиро-Суздальського князівства на північному сході [8].

На території Галицько-Волинських земель знайдено сотні залишків укріплених поселень періоду Київської Русі та феодалної роздробленості у вигляді валів і ровів. Ці поселення виступають в джерелах під назвою «город» це слово походить від дуже давнього слова «городити» тобто укріпляти.

Висновки. Таким чином, виникнення міст на території Волині та Галичини пов'язане з укріпленням рубежів. Не можна повністю виключати думку про те, що спочатку по лінії кордонів тут було збудовано укріплені пункти – фортеці, які пізніше розвинулися до повноцінних феодалних міст. Давні міста були розташовані не лише по лінії кордону. Вони виникали на перетині великих торговельних шляхів, що в свою чергу сприяло економічному розвитку кожного конкретного міста та регіону загалом.

Історичні реалії свідчать про те, що причиною масового виникнення міст у певному регіоні був саме соціально-економічний розвиток цих земель.

Література

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС. – Москва, 1901., Т.1. – с 1-133.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – Київ, 1982. – 267 с.
3. Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – 146 с.
4. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. – Варшава, 1885. – С.10-179.
5. Батюшков П.Н. Волинь. – СПб., 1888. – 128 с.
6. Довженко В.І. Про типи городищ Київської Русі // Археологія 1975. - № 16.- с. 3-14.
7. Воєнна історія України. Волинь та Полісся [текст]: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., 25-26 квітня 2013р. / Національний історично-військовий музей України. – Київ, 2013. – 606 с.
8. Головка О.Б. На чолі об'єданого князівства:загадки та невідомі сторінки біографії князя Романа Мстиславовича // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, традиції. Тези доповідей та повідомлення Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1993. – с 93-95.
9. Колосок В.Б. Луцьк - пам'ятка архітектури та містобудування: історико-архітектурний нарис / Богдан Віталійович Колосок – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. – 124 с. + 16 іл.
10. Планишко С. Д. До проблеми локалізації давньоруського Угровська // Київська старовина. – 1997. - № 5. – с. 168-177.
11. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 88, spr. 563, ark. 165.
12. ЦДАЛ, ф. 52, оп. 1, spr. 11, ark. 8.
13. ЦДАЛ, ф. Р-15, spr. 106, ark. 40.
14. ЦДАЛ, ф. Р-15, spr. 109, ark. 1-4.
15. ЦДАЛ, ф. Р-15, spr. 111, ark. 2.
16. ЦДАЛ, ф. Р-15, spr. 111, ark. 49-57.

Reference

1. Antonovy`ch V.B. Arхеologicheskaya karta Volynskoy guberny`y` // Trudy XI AS. – Moskva, 1901., T.1. – s 1-133.
2. Arхеologichni pam'yatky` Pry`karpattya i Voly`ni ran`oslov`ns`kogo i davn`orus`kogo periodiv. – Ky`yiv, 1982. – 267 s.
3. Arхitekturna spadshhy`na Voly`ni. Zb. nauk pracz`. – Rivne: PP DM, 2008. – 146 s.
4. Barsov N.P. Ocherky` russkoj y`story`cheskoj geografy`. – Varshava, 1885. – S.10-179.
5. Batyushkov P.N. Volin`. – Spb., 1888. – 128 s.
6. Voyenna istoriya Ukrayiny`. Voly`n` ta Polissya [tekst]: zb. nauk. pracz` za materialamy` Vseukr. nauk. vijs`kovo-istory`chnoyi konf., 25-26 kvitnya 2013r. / Nacional`ny`j istory`chno-vijs`kovy`j muzej Ukrayiny`. – Ky`yiv, 2013. – 606 s.
7. Golovko O.B. Na choli ob'yednanogo knyazivstva:zagadkovi ta nevidomi storinky` biografiyi knyazyva

8. Romana Msty`slavovy`cha // Galy`cz`ko-Voly`ns`ka derzhava: peredumovy` vy`ny`knennya, istoriya, trady`ciyi. Tezy` dopodejta povidomlennya Mizhnarodnoyi naukovoyi konferenciyi. – L`viv, 1993. – s 93-95.
8. Dovzhenok V.I. Pro ty`py` gorody`shh Ky`yiv`s`koyi Rusi // Arхеologiya 1975. - # 16.- s. 3-14.
9. Kolosok V.B. Lucz`k - pam'yatka arхitektury` ta mistobuduvannya: istory`ko-arхitekturny`j nary`s / Bogdan Vitalijovy`ch Kolosok – Lucz`k: PVD «Tverdny`nya», 2011. – 124 s. + 16 il.
10. Planishko S. D. Do problemi lokalizacii davn`orus`kogo Ugrovs`ka // Kiiv`s`ka starovina. – 1997. - № 5. – s. 168-177.
11. CzDIAL, f. 146, op. 88, spr. 563, ark. 165.
12. CzDIAL, f. 52, op. 1, spr. 11, ark. 8.
13. CzDIAL, f. R-15, spr. 106, ark. 40.
14. CzDIAL, f. R-15, spr. 109, ark. 1-4.
15. CzDIAL, f. R-15, spr. 111, ark. 2.
16. CzDIAL, f. R-15, spr. 111, ark. 49-57.

Аносова В. С. Древнерусские города Западной Украины как источник социально-экономического развития региона.

В статье автором рассматривается проблема основания первых городов на территории Галицкой и Волынской земель, что стало возможным благодаря их экономическому развитию; рассмотрено упоминания о городах Западной Украины содержащиеся в летописях; проанализированы схожие процессы в период становления и развития других городов этих регионов; отражена связь между статусом региона и ростом города.

Ключевые слова: город, детинец, летопись, крепость, укрепление, город, княжество.

Anosova V. S. Ancient russian cities of Western Ukraine as a source of socio-economic development of the region.

In the article the author considers the problem of establishing the first cities in the territory of the Galician and Volyn lands, which became possible due to their economic development; Mentions about the cities of Western Ukraine contained in the annals are considered; analyzed similar processes during the formation and development of other cities; reflects the connection between the status of the region and the growth of the city.

Key words: city, fortified center, chronicle, fortress, fortification, city, principality.

Аносова В. С. асистент кафедри всесвітньої історії та історії України Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля, e-mail: anosovaV91@gmail.com

Рецензент: д.і.н., проф., Довжук І.В.

Стаття подана 23.09.2017.

DOC 930

HISTORY OF ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE CANADIAN PARLIAMENT

Antonenko M.I.

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КАНАДСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ

Антоненко М.І.

The article demonstrates the research of establishment and development history of the parliament in Canada based on legal and historical sources. The determination of the role of British colonization in the country's confederation process at the initial stage of a representative body formation is made, as well as the legislative formation of the representative body on the basis of laws passed by the British Parliament. The development of the Canadian Parliament as a legislative body defines the basics of domestic and foreign policy, represents the federal parliamentary system with democratic traditions, although represents certain features as the state is a part of the British Commonwealth.

Key words: *parliament, parliament system, legislative body, representative body, law, legislature.*

The history of Canadian parliamentary institutions begins in Nova Scotia. In 1758, the colony was granted an elected assembly, becoming the first Canadian colony to enjoy a representative political institution. No limit was set for the duration of a legislature; in fact, the Assembly elected in 1770 sat until 1785. In 1792, legislation was passed limiting the duration to seven years and subsequently to four years in 1840. Following the example of Nova Scotia, Prince Edward Island was granted a popular assembly in 1773 and the newly designated province of New Brunswick in 1784. Each of the three maritime colonies continued to be administered by a British governor and an appointed executive council. Upper chambers (called “Legislative Councils”) were introduced as distinct legislative bodies in New Brunswick in 1832 and in Nova Scotia in 1838.

In 1774, the British Parliament passed the Quebec Act, which defined a new constitutional form for Quebec. The Act enlarged the boundaries of the province and no longer required Roman Catholics to take the oath of abjuration, should they wish to assume public office. The new Act, however, made no provision for an elected assembly; government was entrusted to a governor and a legislative council, both appointed by the Crown. The council, with the assent of the governor, had the right to

make laws but had no authority to impose taxes or duties except those authorized by local inhabitants for roads and other ordinary services. The costs of the civil administration were covered by revenues from duties on spirits and molasses, with any deficiencies made up out of the Imperial treasury. The passage of the Quebec Act represented the first time that the British Parliament had intervened directly in Canadian affairs; previous constitutional arrangements had been imposed by royal prerogative.

The Constitutional Act, 1791, divided the original Province of Quebec into two provinces — Lower Canada (now Quebec) and Upper Canada (now Ontario). Each was provided with both an upper house, or legislative council, and an elected assembly. Members of the legislative council were to be appointed by the Sovereign for life; those of the assembly were to be elected. To sit either in the council or in the assembly, Members had to be at least 21 years of age and subjects of the British Crown. Provision was made for the Governor to appoint a Speaker for the legislative council; none was made for selecting Speakers for the assemblies. Each question coming before the legislatures would be decided by a majority of votes cast; in the event of a tie, the Speaker would have the deciding voice. As well, provision was made for the Crown to appoint, in each province, an executive council to advise and assist the Governor in the administration of the province. The legislature of Upper Canada met for the first time on September 17, 1792, at Newark, now Niagara-on-the-Lake; that of Lower Canada on December 17, 1792, at Quebec. The Governor was authorized to fix the time and place of meetings of the legislature and to prorogue or dissolve it when deemed expedient, provided the legislature met at least once in every year and that each legislative assembly continued for a period of no longer than four years. The Governor was empowered to give, as well as withhold, the Royal Assent for bills and to “reserve” bills for the further consideration and approval of the Crown.

In July 1840, An Act to re-unite the Provinces of Upper and Lower Canada and for the Government of Canada, known as the Union Act, 1840, was adopted by the British Parliament and came into effect on February 10, 1841. The Act provided for a single Legislative Council, composed of no less than 20 members appointed by the Crown, and a single Legislative Assembly, with equal representation from each part of the newly constituted "Province of Canada". Passage of the Act also signalled acceptance of the principle of responsible government by the colonial administration. Lord Sydenham, the first Governor General of Canada following the Union Act, 1840, introduced two practices which were essential prerequisites for responsible government. First, he reorganized the executive, creating departments and placing each under the direction of a single political head, transforming his council into a genuine policy-making body. Secondly, he created a government party, using his powers and patronage to ensure his ministers had support in the legislature. Although his system broke down, it paved the way for the introduction of responsible or cabinet government of the type which still exists. In 1847, the new Colonial Secretary in the British Government, Lord Grey, instructed Governors Sir John Harvey (Nova Scotia) and Lord Elgin (Canada) that, in future, they should choose their Councils from the leaders of the majority party in the Assembly. Shortly thereafter, in 1848, the principle was tested in Nova Scotia where the ministry resigned following its defeat on a motion of confidence in the Assembly and the Governor called upon the leader of the majority party to form a new government. Within a few weeks, similar changes of government had taken place in Canada and in New Brunswick, and the principle of responsible government was firmly established in British North America.

In 1854, the British Parliament had passed, in response to an address (a formal request) from the Legislative Assembly of Canada, an act empowering the legislature to alter the constitution of the Legislative Council. Two years later, the legislature passed an act providing for an elected upper house, and the first election of Members to the upper house took place later that year. Until 1862, the Speaker of the Legislative Council continued to be appointed by the Crown, after which time the Councillors elected their own.

The only other part of the country having pre-Confederation experience with British representative institutions was British Columbia, which was created in 1866 out of an amalgamation of two English colonies: Vancouver Island and mainland British Columbia. While Vancouver Island had authority to elect an assembly when it was created in 1849, in mainland British Columbia, only the Governor was empowered to make laws for the colony when it was constituted in 1858. With the union of the two colonies in 1866, government was exercised by the Governor and legislative council; there was no provision for an elected assembly. When British Columbia joined Confederation in 1871, the terms of union provided for an elected provincial assembly alt-

though responsible government was not realized until the following year.

Beginning in the late 1850s and continuing into the early 1860s, there was increasing pressure on the provinces of British North America to unite. The movement was prompted by political difficulties in the Province of Canada and fuelled by collective prospects for economic advantage and improved military security.

Such a federal union had been recommended by Lord Durham in his report and discussed more than once in the legislatures of British North America. On September 1, 1864, delegates from the Maritime Provinces met in Charlottetown to discuss the union of Nova Scotia, New Brunswick and Prince Edward Island. They were joined by representatives from both parts of the Province of Canada with the result that a decision was made to consider a larger union of all the provinces. A second meeting was held in Quebec City beginning on October 10, 1864, attended by 33 delegates representing the provinces of Canada, Nova Scotia, New Brunswick, Prince Edward Island and Newfoundland. After 18 days of deliberation, the delegates unanimously approved 72 resolutions embodying the terms of a federal union.

The resolutions were debated in the legislature of the Province of Canada from February 3 to March 14, 1865, culminating in the agreement of both houses to proceed with the union. Maritime opposition, however, delayed the process for over a year. In the fall of 1866, delegates from Canada, Nova Scotia and New Brunswick travelled to London, England, to meet with the Colonial Secretary and make their case to legislators in the British Parliament. Sixty-nine resolutions were drafted and introduced in the form of the British North America Act on February 12, 1867. The legislation received Royal Assent a little over a month later, on March 29, and came into force on July 1 of the same year.

The preamble of the Act expressed the desire of the founding provinces to be federally united, with a constitution similar in principle to that of the United Kingdom. The Act entrenched the three principal elements of British parliamentary tradition — monarchy, representation and responsibility — in a new federal form of government. A central government was created for national purposes, and provincial governments for matters of regional or local concern. The provincial governments were not to be subordinate to the national government; rather, within its own jurisdiction, each was to be largely autonomous.

Although only Nova Scotia, New Brunswick, and the Province of Canada (subsequently named Ontario and Quebec) initially chose to be included in the new Dominion of Canada, the Constitution Act, 1867 made provision for the admission of Newfoundland, Prince Edward Island, British Columbia and "Rupert's Land and the North-western Territory" (subsequently designated the Northwest Territories) at a later date. The Northwest Territories became part of Canada in 1868, the province of Manitoba was established in 1870, British Columbia joined the federation in 1871 and Prince

Edward Island in 1873. The provinces of Saskatchewan and Alberta were formed in 1905. Following provincial boundary changes, only the Northwest Territories and the Yukon (created out of the Northwest Territories in 1898) were left as “territories” within Canada. Newfoundland joined Confederation, becoming the tenth Canadian province in 1949. In 1999, Nunavut was created out of the Northwest Territories and given its own legislature.

Section 17 of the Constitution Act, 1867, states that “there shall be one Parliament for Canada consisting of the Queen, an Upper House styled the Senate and the House of Commons”. Thus, the legislative arm of Canada’s Parliament is bicameral. Each house has equal status as regards to its immunities, privileges and powers, but each is far from being a duplicate of the other. Confidence in the government is tested in the lower house (called the confidence chamber) where by custom members of the Ministry sit. Furthermore, although the same legislation must be adopted by both houses before being given Royal Assent, bills for the appropriation of public revenues or for imposing any tax must originate in the House of Commons. Another marked difference between the two houses is that the Speaker in the Senate is appointed by the Governor General, while the House of Commons elects its own Speaker. Each Chamber functions in accordance with its own traditions, powers and practices.

The Senate is the appointed upper house of the Parliament of Canada. It exercises all the powers of the House of Commons with the exception of the right to initiate financial legislation. Senators are “summoned” or appointed by the Governor General on the recommendation of the Prime Minister. They must be at least 30 years of age, reside in the province for which they have been summoned and have real and personal property worth \$4,000, in excess of any debts and liabilities. Quebec Senators must both reside in and hold their property in the electoral division of appointment. A Senator may resign by advising the Governor General in writing to this effect. A Senator’s place becomes vacant if the Senator is absent for two consecutive sessions; becomes bankrupt or insolvent or a public defaulter; becomes a citizen or subject of any foreign power; is attainted of treason or convicted “of any infamous crime”; or ceases to be qualified in respect of property or residence. Unless they die, resign, are disqualified or their seat is declared vacant, Senators hold office until they retire at age 75.

At Confederation, provision was made for 72 Senators. This number has been adjusted several times, mainly to accommodate the addition of new provinces and territories. For the purposes of Senate representation, Canada is deemed to be divided into four divisions: the Western Provinces, the Maritime Provinces, Ontario and Quebec. To these four divisions have been added Newfoundland, the Yukon, the Northwest Territories and Nunavut. The Constitution Act, 1867, now provides for 105 members of the Senate.

The Constitution also allows for the appointment of four or eight additional Senators, equally representing the four divisions. When additional Senators have been so appointed, there may be no further appointments in a division until Senate representation for that division falls below 24. At no time may the maximum number of Senators exceed 113.

The House of Commons, or lower house, is the elected assembly of the Parliament of Canada. The Constitution Act provides for the size and distribution of representation in the Commons, as well as for future readjustments, or “redistributions”. With the 1997 redistribution and the creation of Nunavut in 1999, the House consists of 301 members.

Both the House of Commons and the Senate have their own committees, comprising members of the respective houses. In some cases, there are also joint committees consisting of members of both legislative houses. The general role of these committees is to review government legislation and policies and to recommend possible improvements to them. Parliamentary committees, however, may only offer advice to the government, which it may or may not heed. Committees, in of themselves, cannot reject or hold up government initiatives. There are standing or permanent committees, which are assigned to key policy fields such as finance, defence, foreign affairs, etc. There are also ad hoc or temporary parliamentary committees which are formed for short periods of time to review a particular government initiative or policy field.

In Canada there are several important limitations on Parliamentary supremacy. One limitation stems from the organization of Canada as a federal state with multiple levels of government. The federal Parliament is not the only legislature in the country; there are also several provincial legislatures with their own constitutionally protected powers and jurisdictions. This means that parliamentary sovereignty is limited in Canada, with the federal Parliament having to share law-making supremacy with its provincial counterparts.

Another limitation on parliamentary supremacy stems from the Canadian Charter of Rights and Freedom, which was formally included within the Canadian Constitution in 1982. The Charter provides all citizens with certain rights and freedoms that cannot be violated by the federal Parliament or provincial legislatures, such as freedom of speech, democratic rights, and the right not to be discriminated against. Accordingly, the judiciary has the power to review any legislation passed by Parliament to ensure it is consistent with these Charter entitlements. This represents an important limit on the Parliament and juxtaposes the courts as an important check on the law-making ability of parliamentarians.

References

1. “Guide to the Canadian House of Commons.” Government of Canada. 02 July 2010.
2. B. Murdoch, *A History of Nova-Scotia, or Acadie* Volume II, Halifax: James Barnes Printer and Publisher, 1866, pp. 351-4.

3. Bélanger, C. "Canadian Federalism – Division of Powers (ss. 91-95 of the Constitution Act 1867)" Marianopolis College. 11 January 2009.
4. Bickerton, J & Gagnon, A. "Regions" in Comparative Politics. Ed. Caramani. New York: Oxford University Press, 2008.
5. Carty, R.K. "Leadership Politics and the Transformation of Canadian Parties." in Political Leadership and Representation in Canada: Essay in Honour of John C. Courtney. Ed. by Michelmann, Story, Steeves. Toronto: University of Toronto Press, 2007.
6. Constitution Act, 1867, R.S.C. 1985, Appendix II, No. 5, s. 9.
7. Dyck, R. Canadian Politics: Critical Approaches. Toronto: Nelson Education, 2008.
8. Elections Canada "2003 Electoral Reform – Political Financing", Elections Canada, 30 October 2009.
9. Heard, A., "Canadian Election Laws and Policies." Simon Fraser University. 14 February 2009.
10. Jackson, R & Jackson, D. Politics in Canada: Culture, Institutions, Behavior and Public Policy, 6th Ed. Toronto: Pearson Education Canada, Inc., 2006.
11. Parliament of Canada Act, R.S.C. 1985, c. P-1, s. 50(2).
12. The Nova Scotia Legislature, Nova Scotia Information Service, 1990, p. 12.

Література

1. «Довідник по Палаті Громад Канади». Уряд Канади. 02 липня 2010 р.
2. Мардок Б., «Історія Нової Шотландії або Акадіє Частина II», Галіфакс: вид. Джеймс Барнс, 1866, с. 351-4.
3. Белангер С. «Канадський федералізм - розподіл повноважень» (сс. 91-95 Конституційного акту 1867 р.). Коледж Маріанополіс. 11 січня 2009 р.
4. Бікергон Дж., Ганьон А. «Регіони» Порівняльна політика. Ред. Карамані. Нью-Йорк: Оксфорд Юніверсіті Пресс, 2008.
5. Карті Р.К. «Політика лідерства та трансформація канадських партій». Політичне лідерство та представництво в Канаді: нарис на честь Джона К. Кортні. Ред. Мішельман, Сторі, Стівс. Торонто: Юніверсіті Торонто Прес, 2007.
6. Конституційного акт, 1867 р., П.С.К. 1985, Додаток II, № 5, с. 9
7. Дік Р. «Канадська політика: критичні підходи». Торонто: Нельсон Ед'юкейшн, 2008.
8. Вибори Канади. «Виборча реформа 2003 року - політичне фінансування», Елекшнс Канада, 30 жовтня 2009 року.
9. Хьорд А., «Канадські виборчі закони і стратегії». Університет Саймона Фрейзера. 14 лютого 2009 р.
10. Джексон Р., Джексон Д. «Політика в Канаді: культура, інститути, поведінка та публічна політика», 6-е видання. Торонто: корп. Пірсон Ед'юкейшн Канада, 2006.

11. Закон Парламенту Канади, П.С.К. 1985 р., с. Ч-1, с. 50 (2).
12. «Законодавча влада Нової Шотландії». Інформаційна служба Нової Шотландії, 1990, с. 12.

Антоненко М.І. Історія створення та розвитку канадського парламенту.

У статті на основі правових і історичних джерел досліджено історію створення та розвитку парламенту в Канаді. На початковій стадії виникнення представницького органу визначено роль англійської колонізації в політичному об'єднанні країни в конфедерацію і законодавче оформлення представницького органу на основі законів прийнятих парламентом Великої Британії. Розглянуто розвиток парламенту Канади як законодавчого органу, що визначає основи внутрішньої та зовнішньої політики, уособлює парламентську федеральну систему з демократичними традиціями, але має певні особливості через вхождение держави в Британську Співдружність.

Ключові слова: парламент, парламентаризм, законодавчий орган, представницький орган, закон.

Антоненко М.И. История образования и развития канадского парламента.

В статье на основе правовых и исторических источников исследовано историю возникновения и развития парламента в Канаде. На начальной стадии возникновения представительного органа определена роль английской колонизации в политическом объединении страны в конфедерацию и законодательное оформление высшего представительного органа на основе законов, принятых парламентом Великобритании. Рассмотрено развитие парламента Канады, как законодательного органа, который самостоятельно определяет основы внутренней и внешней политики, объединяет парламентскую федеральную систему с демократическими традициями, но имеет определенные особенности в связи с вхождением в Британское Содружество.

Ключевые слова: парламент, парламентаризм, законодательный орган, представительный орган, закон.

Антоненко Михайло Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства юридичного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: д.і.н., проф. **Михайлюк В.П.**

Стаття подана 19.08.2017

УДК [94 (477) : 322] " 12|13"

ІНОЗЕМНІ ЗАХІХАННЯ НА ДУХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВЕЛИКОГО КНЯЖІННЯ КИЇВСЬКОГО У КІНЦІ XIII – СЕРЕДИНІ XIV СТ.

Борисова О. В.

FOREIGN ENCROACHMENTS ON THE SPIRITUAL POTENTIAL OF GRAND DUCHY OF KIEV AT THE END OF THE XIII – THE MIDDLE OF THE XIV CENTURY

Borisova O.V.

У статті аналізується духовний потенціал Великого княжіння Київського під час розгортання литовської експансії на українські землі. Він привертає увагу й інших претендентів на «Київську спадщину». Автор дійшла висновку, що у великій боротьбі за «Київську спадщину», яка точилася між династіями Литви, Польщі і Московії у XIV ст., виразними були також римський, візантійський, ординський, германський «сліди». І у цій же спадщині потенціал стародавньої Київської Митрополії був одним з найсуттєвіших її складових, що у статті і розкривається. Увага приділяється також концепції Причастя, яка існувала в політиці уже роздробленої Русі в досліджуваній період. Ідею Причастя можна визнати за Велику ідею Русів часів Середньовіччя, яка виказала визначальний вплив не тільки на політичні програми руських князів, а й на політичні програми правителів деяких сусідніх держав.

Ключові слова: релігія, церква, Велике княжіння Київське, Київська Митрополія, «Київська спадщина», ідея Причастя, ідеологія «збирання руських земель».

Вступ. У досліджуваній нами час українські землі знаходились у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемойтського (далі: ВКЛ), яке сьогодні привертає все більшу увагу дослідників. Триває як процес повернення забутих імен дослідників ВКЛ і переосмислення їхнього внеску в історіографію [1; 2] так і пошук нових підходів до історії цієї держави [3 – 10]. Але багато проблем залишаються ще недостатньо вирішеними, і насамперед – ті, що пов'язані з історією України та її церкви.

Мета статті зумовлена тим, що роль релігійного фактора в політичній історії Східної Європи взагалі, й в українській історії зокрема, відноситься до однієї з найменш вивчених у науці проблем.

Постановка проблеми. На основі аналізу історичних джерел та літератури висвітлити іноземні зазіхання на духовний потенціал Великого княжіння Київського під час розгортання литовської експансії на українські землі та пояснити їх причини.

Основний зміст дослідження. Знаходження митрополичої кафедри у Києві було головним чинником, який визначав його велику роль у політичному житті. Після взяття Києва монголами у 1240 р. і загибелі/втечі митрополита Йосифа його обов'язки виконував Петро Акеревич, який виїхав до Західної Європи з метою знайти допомогу проти загарбників. За Хронікою Мацея Паризького, Акеревич брав участь у церковному соборі в Ліоні, скликаному для обговорення монгольської проблеми, де інформував «прелатів світу про тартарів» [11, с. 52]. Утім, на Київську кафедру Константинополем наставлено було Кирила. Схоже, що на протигагу політичній діяльності Петра.

Київ зберігав становище церковного центру, навіть після того, як Кирило виїхав на перебування в Орду. Даний факт, за Г.Івакіним, не може бути доказом того, що Кирило назавжди залишив українські землі. Часті відвідини ним Залісся лише відбивали його активну діяльність, необхідність контролю чи допомоги цим єпархіям, а коли він помер у 1282 р. під час відвідин Переяслава Заліського, то його було урочисто поховано в Києві, у його кафедрі [11, с. 53]. У 1283 р. Троїцький літопис фіксує: «Въ лѣто 6791 поставленъ бысть преосвященны архієпископъ Максимъ Гречинъ митрополитом на всю Русскую землю [12, с. 340]. Тож у Константинополі продовжували вважати Київ столярним містом Руської землі.

Київська митрополича кафедра проводила самостійну політику, що викликало невдоволення Орди, але хани були зацікавлені у збереженні церковної організації для потреб власної політики. Г.Івакін пише: «У 1261 р. кафедру переяславської єпархії було перенесено до ординської столиці – Сараю. Сарайський та переяславський єпископ знаходився при ставці хана... У зв'язку з цим зовнішні зв'язки Руської церкви підпадали під контроль хана, а Київська кафедра повинна була втратити частину минулого

зовнішньополітичного впливу» [11, с. 55]. Але якщо звернутися до російського богослова й історика церкви В.Толстого, то у нього знайдемо інше: «В 1265 г. митрополит Кирилл открыл епархию Сарайскую в самом стане Орды» [13, с. 130]. У Толстого все – нормально, логічно і головне канонічно: Київський митрополит на терені нової місії відкриває нову епархію. До чого тоді тут розмови про «перенесення переяславської епархії» і т. ін., які мають місце серед світських учених? Чи не для того, щоб показати, що в землі майбутньої Московії було «перенесено» ВСЕ? Але Кирило нічого нікуди не переносив. Отримавши ярлик на Київську кафедру, Кирило наводив лад на територіях, що були в залежності від Орди, а похований був у своїй кафедрі в Києві, що, по суті, мало підкреслити визначальну роль Києва у церковній діяльності того часу.

Проблема місця поховання гостро стояла і перед наступником Кирила – Максимом, який теж швидко залишив Київ. Троїцький літопис під 1300 р. каже: «6808. Того же лѣта митрополитъ Максимъ, не терпя татарскаго насилія, остави митрополию, иже в Києве, и избѣже ис Києва и весь Киев розбѣжася, а митрополитъ иде къ Брянську, оттолѣвъ Суждальску землю, и тако сѣде въ Володимери съ клиросомъ и со всім житіем своїм» [12, с. 349]. Тож він виїхав у Суздаль, «остави митрополию, иже в Києве» (тобто з центром у Києві). У Троїцькому літопису так підзаголовок і звучить: «Остави Киев митрополитъ», тобто Максим просто втік з митрополії, але це жодного відношення до справи перебування митрополичого осідку не має. Київська митрополія як мала центр у Києві, так і продовжувала мати.

Прикметно, що, як каже В.Толстой, Максим рєвно молився і просив Богоматір указати, де має бути його «место успокоения» (тож це питання його явно тривожило і, вочевидь, небезпідставно). І Пречиста начебто вказала йому на Владимир. «Уточнити інформацію» у Богоматері, природно, ніхто не збирався.

Богослов у таких питаннях, ще й згадуючи Богоматір, відверто фальсифікувати не стане, тому він просто «затирає» інформацію. Але в такому разі стає ясно, що митрополичій осідок ні в Суздаль, ні у Владимир не переносився, бо тоді «место успокоения» митрополита було б само собою зрозумілим і робити запити Богоматері було б зайвим. І це так і є, бо Владимиру бути «местом успокоения» Київських митрополитів буде дозволено тільки патріаршим собором Константинополя 1354 р. (про що нижче). Дата смерті Максима не встановлена, але на початку XIV ст. його вже не було, бо Троїцький літопис каже, що влітку 1309 р. «пріѣха ис Києва преосвященный Петръ митрополитъ на Суздальскую землю» [12, с. 353].

Тож і в цей час Київський митрополит, куди б не вирушав, їхав з Києва. А відповідно, Київ залишався місцем перебування митрополичого осідку. Однак історики чомусь твердять, що Київська митрополича кафедра «була перенесена», але куди саме,

ніхто точно сказати не може, і це не випадково. Схема російської історіографії була така: Суздаль → Владимир-на-Клязьмі → Москва. Російські історики намагаються піднести роль Москви; українські ж указують на Владимир – на тій підставі, що тоді це місто було вигідним Сараю, але це – слабкий аргумент, бо ніхто не цікавиться мотивами самих митрополитів. Є вчені, які кажуть, що митрополичій осідок був перенесений у сам Сарай, адже тоді можна пояснити те, чому митрополит-грек Максим, який, на відміну від русича Кирила, служив не Руській землі, а своїй – Грецькій, і не міг, померши, претендувати на поховання у старовинній столиці Русі – Києві. Тож бачимо, що як була проблема з «перенесенням осідку», так вона і залишається. А, може, ніякого «перенесення» так таки і не було?

Київські митрополити часто їздили по руських землях. Але не можна погодитися з М. Грушевським, що це було викликано «відсутністю постійної митрополичої резиденції, з-за чого Київ позбувся свого політичного значення» [14, с. 442 – 443]. Джерела не дають на XIII ст. ніякого іншого яскравого претендента на церковно-політичний центр Русі. А відповідно, правий був митрополит Макарій, твердячи, що то не «було їхнє особисте переселення, і аж ніяк не переселення самої кафедри митрополичої в те чи інше місто» [15, с. 21]. Ось. Не було перенесення. Було щось інше. Можливо, переїзд митрополитів був зумовлений вивезенням з Києва якихось дуже важливих у релігійному відношенні речей ще суздальцями в 1069 р. і це згодом було використано для примушення митрополитів до виїзду з Києва.

Висловимо свою думку: високі церковні ієрархи – не такі прості люди, аби з причини іноземного завоювання спішити «переносити осідок митрополії». Чомусь же константинопольські патріархи, незважаючи ні на яке завоювання Константинополя ще в середині XV ст., і дотепер нікуди свій осідок не перенесли, а сидять на о. Фанар, який вважається одним з районів Стамбула. То чому ми думаємо, що київські митрополити мусили діяти інакше? Якийсь козир був у руках князів Владимиро-Суздальщини, згодом Москви, який вони пред'явили митрополитам-грекам. І той козир був саме церковно-релігійного характеру, чому митрополити поїхали слідом за ним. Політика «підключилась» потім.

Значить, зважаючи на думку митрополита Макарія, з канонічної точки зору Київ у XIII ст. продовжував залишатись осідком Київського митрополита. Не випадково Константинополь довгий час не визнавав переносу митрополичої кафедри з Києва в Залісся. І тільки в 1354 р. у постанові патріаршого собору про дозвіл на перенесення митрополичої кафедри з Києва це було пояснено тим, що Київ «сильно постраждав від смут і заворушень теперішнього часу та від страшного натиску сусідніх Аламанів і прийшов у вельми тяжке становище...» [Цит.: 11, с. 56]. Учені кажуть, що причина «переводу кафедри» полягала не у зменшенні її доходів, викликаних розоренням, а в політиці Орди та новому розкладі по-

літичних сил на землях колишньої Київської Русі. Але то були речі, які на церковні рішення впливали мінімально. Тому можна стверджувати, що московські князі, які використовували для досягнення своїх цілей метод банального підкупу в ставці ханів, «нічого сумняшся», робили те ж саме і в Константинополі. Відверто про застосування хабарів з боку московських правителів писав В. О. Ключевський [16, лекція XXI. II].

Литовські князі, вочевидь, прекрасно знали, що московські князі були в генеалогії руських князів наймолодшими, тому висунули власні претензії на володіння спадком Рюриковичів, який включав у себе і знаходження митрополичої кафедри в Києві. Литовські князі й почали висилати до Константинополя своїх претендентів на Київську кафедру, вживаючи всіх заходів для того, аби митрополит залишався в Києві, забезпечуючи тим підтримку церковного Києва у справі розбудови ВКЛ.

Що ж до «перенесень митрополичого осідку», то Ф. Шабульдо, дослідивши Rogozivskiy літописець, виявив, що не тільки в 1350-ті (тобто після рішення патріаршого собору 1354 р.), а і в 1370-ті рр. литовські князі прагнули поставити під свій контроль Київську і всієї Русі Митрополію. Мета полягала в тому, щоб «протиставити Київ Москві передусім у церковно-політичному відношенні і тим самим послабити її дедалі зростаючий вплив на руські землі, підтримуваний і підсилюваний авторитетом вищої світської й духовної влади Візантії» [17, с. 38]. Але, якщо «перенесення митрополичої кафедри» було канонічно звершене Константинополем ще в 1354 р., то про яке прагнення «контролю литовських князів» над нею в 1370-х рр. могла бути мова, незважаючи на будь-які бажання литовських князів щось комусь протиставити? Церковні рішення є церковні рішення, інтереси політичної влади тут мають значення, але дуже обмежене. Утім, такі прагнення з боку литовських володарів мали місце, а це свідчить про те, що з Київською Митрополією та осідком її митрополита справа була не з простих, її і на той час **так і не було вирішено**, чим литовці й користувалися.

Константинополь за гроші московитів відверто «крутив» з ними, і «накрутив» там такого, що литовські князі, яких не можна підозрювати у незнанні тогочасних церковно-політичних реалій, в 1370-х рр. знов підняли питання щодо політичного контролю над Київською Митрополією, запропонувавши на протигагу московським князям в якості «контролерів» себе. Хід був непоганий, доки литовці були православними. І допоки вони такими були, Москві спокою було не бачити. Хоча вона, як новий на той час політичний центр, що знаходився на терені давньої Київської Митрополії, нехай і на її периферії, мала більш тверду канонічність (від Києва: апостол Андрій, місія «Скіфія»), навіть ніж самопроголошений у VI ст. «вселенським» і ніколи не визнаний таким Римом Константинополь. Але у тому, щоб стати новим центром цілого православ'я, Москві зава-

жав... саме Київ. І Литва. Тож у пізнішій проблемі прийняття Кривської унії литовським князем Ягайлом і послідуєного поступового покатоличення литовців треба бачити не тільки заходи щодо цього з боку Польщі та інтерес Римської курії, а й слід «руки Москви». Адже тільки в такий спосіб Москва могла позбутися свого головного суперника у справі Київської Митрополії – Литви.

Є підстави до твердження, що велика боротьба за «Київську спадщину», яка точилася між династіями Польщі, Литви і Московії в XIV ст., і в якій простежуються римський, ординський, а навіть германський інтереси, знайшла свій вихід як в історичні джерела, так і в історіографію. І політичний момент боротьби за «Київську спадщину» був так тісно переплетений з релігійно-церковним, що їх один від одного просто неможливо відділити.

Кожен новий Київський митрополит посвящується у Софійському соборі, що було свідченням не тільки релігійної, а й політичної першості. І кожен з династій, що прагнув заволодіти «Київською спадщиною», волів перебрати цей чинник на себе. Польська династія (П'ясти), як католицька, в цьому відношенні відстала відразу, а ось литовські й московські володарі ще мали час позмагатися. При цьому і ті, і ті обопільно душили потенціал безпосередніх нащадків династії Рюриковичів, що існували ще в Руських землях, а найперше – в Україні.

Утім, повернемося до подій початку XIV ст. Після смерті Максима митрополитом Київським Константинопольський патріарх поставив Петра Ратенського, вихідця з України. А після його від'їзду до Володимира галицько-волинські королі (Лев I, чи його син Юрій I) почали домагатися створення Галицької митрополії. У 1303 р. її було утворено грамотами імператора Андроніка і патріарха Атаназія; до неї входили володимирська, перемишльська, луцька, туровська і холмська єпископії. З точки зору канонічності цей хід був небезпечний, адже нова митрополія рвала тіло Київської. Фактично українські королі самі показали, як це можна зробити. І першою, хто це побачив, а потім ефективно використав, була Москва.

Митрополитом галицьким став Нифонт, але він невдовзі помер. Новим кандидатом було висунуто Петра, який прибув для посвячення у Константинополь [18, с. 270 – 271]. Але туди ж приїхав із Володимира ще один кандидат – Геронтій. Результатом стало те, що патріарх поставив Петра митрополитом Київським і всієї Русі. Можливо, так він вирішив об'єднати дві руські митрополії, а можливо й інше: навмисне сварив Литву і Москву між собою, аби мати можливість своєї гри навколо Києва. Головний же його інтерес проявляє вся історія Київської Митрополії: обсісти Київську кафедру греком і поставити Митрополію в залежність від Константинополя. Залежність же від «Нового Риму» до часу постановня «Риму третього» (кінець XVI ст.) була, на наш погляд, гіршою залежністю, ніж будь-яка інша у той час.

У 1308 р. Петро з'являється в Києві. Значить, і цей митрополит після настановлення в Константинополі їхав до Києва. Але в 1309 р. він переїхав до Володимира, хоча все більшу його увагу привертає Москва. Троїцький літопис повідомляє, що він саме тут знайшов собі «місце упокоєння» (1326 р.): «В лѣто 6834... мѣсяца августа въ 4... заложена бысть первая церковь камена на Москвѣ на площади, во имя святых Богородица, честнаго ея успения, преосвященнымъ Петромъ митрополитомъ и благовѣрнымъ княземъ Иваном Даниловичем. Преосвященныи же Петръ митрополитъ създа себе своими руками гробъ камень въ стѣнѣ идѣже послѣди положенъ бысть, еже и нынѣ лежить». «Преставися» ж митрополит Петро в тому ж році «мѣсяца декабрия въ 20 день» [12, с. 358]. Його наступник Феогност, про якого Троїцький літопис повідомляє під 1328 р.: «Того же лѣта поставленъ бысть преосвященныи архієпископ Феогност Гречин митрополитомъ на всю Русскую землю» [12, с. 359], часто відвідував Київ та галицько-волинські землі, подовгу залишався тут. У 1329 р. він приїхав з Новгороду на Волинь, Галич, Київ.

Увага цього митрополита до Новгороду пояснюється тим, що це місто привертало увагу й литовців. Так, по Новгородському IV літопису проскочило повідомлення під роком 6849 (1341): «...прѣха митрополитъ ...Литовскій поганый» [19, с. 55] (значить, був такий, тож боротьба тривала, а відповідно були й підстави до висунення претензій, і вони були). На українських землях Феогност перебував до 1332 р. Ще раз Феогност відвідав Київ у 1349 р. А в 1347 р. він домагався юридичної ліквідації Галицької митрополії [11, с. 64].

У будь-якому разі видно, що всі нові Київські митрополити неодмінно на початку своєї діяльності прибували до Києва. Традиції і канон вимагали урочистого посвячення у Софії Київській, що тільки підкреслює канонічне значення Києва і є для нас головним.

По мірі зростання сили ВКЛ та Московської держави, які зчепилися між собою за те, щоб стати спадкоємцями «Київської спадщини», між ними у 1350-ті рр. почалася вже відкрита боротьба за Київ як церковно-політичний центр. У 1352 р. до Києва прибув Феодорит, який спочатку невдало просив посвячення в Константинополі, а потім був посвячений у митрополити Тирновським патріархом («инокъ Феодоритъ поставленъ бысть митрополитомъ отъ Терновскаго патріарха и приде въ Киевъ») [Цит.: 11, с. 65].

То був дуже промовистий факт, який свідчив про те, що в середині XIV ст. Болгарія ще мала такого патріарха, який не побоявся встати у відверту опозицію до Константинополя. Висновок щодо неканонічності такої його дії не дає нам зробити той факт, що, незважаючи на протести Константинополя, Феодорит прибув до Києва і залишився тут, адже неканонічного митрополита Київ не прийняв би. Невідомо, правда, як до нового митрополита ставився литовський князь Ольгерд. Можливо, Феодорит ко-

ристувався підтримкою руських феодалів і намагався грати на протиріччях між Литвою і Московією, що було б зрозумілим, зважаючи на його орієнтацію на Болгарію, але це тільки припущення. Проте з липня 1354 р. його ім'я щезає із джерел. Це свідчить про те, що Константинополь задушив канонічну дію Тирновського патріарха, який у такому разі виступає як цілком канонічний супротивник патріарха Константинопольського, що об'єктивно виводить нас на питання: а чи таким уже й безспірно канонічним був сам Константинополь, якщо патріарх-болгарин посмів так виразно піти проти його волі? Не був, але то – окрема тема.

І як же Константинополь вирішив питання з таким небезпечним для себе втручанням болгарина у сферу його інтересів? Підло, як і завжди в історії: рятуючи себе, Константинополь знов пішов на поділ Київської Митрополії. Дивимося: у 1354 р. до Константинополя на поставлення прибув з Москви Олексій, а з Литви – Роман. І Константинополь затвердив митрополитів на **дві митрополії**. Так була створена Литовська митрополія на чолі з Романом. Учені вважають, що це сталося тому, що патріарх «змушений був піти назустріч вимогам держав». Та ніякі вимоги ніяких держав ніколи не мали для Константинополя жодного значення! **Константинополь рятував сам себе, душачи дію Тирновського патріарха і рвучи при цьому тіло Київської Митрополії!** Церква – величезна геополітика, і нещасні ті, хто цього не розуміє.

Створення двох митрополій не давало можливості Москві забрати «під себе» всю стародавню Київську Митрополію – хитрі греки завжди залишали для себе шанс хоча б колись увійти хоча б на якусь її частину, але це рішення рвало її канонічну територію. Проте у бік Москви Константинополь усе ж таки кивав, і вона тут же знахабніла: її ставленик Олексій домагався не тільки свого настановлення, а й дозволу на перенесення митрополічної кафедри до Володимира. Так рвання тіла стародавньої Київської Митрополії почалося вже серйозно.

Патріарший собор 1354 р. прийняв рішення «чтобы сей преосвященный митрополит русский и все его преемники пребывали и находились во Владимире, имея здесь свое постоянное и неотъемлемое местожительство, так чтобы Киев, если он останется цел, был собственным престолом и первым седалищем архиерейским, а после него и вместе с ним – святейшая епископия владимирская была бы вторым седалищем и местом постоянного пребывания и упокоения митрополитов» [Цит.: 11, с. 66]. Але ж у дійсності ще з 1319 р. (або з 1324 р.) митрополити мали осідок не у Владимирі, **а в Москві**. Це було неканонічним, але це було. Тож рішення Константинополя виявляється дуже хитрим, адже згідно з ним Константинополь не визнав тогочасного стану справ: перебування осідку Київських митрополитів саме в Москві. Записали: «нехай буде у Владимирі», прекрасно знаючи, **що його там немає**. Цим Константинополь наносив дошкульний удар уже Москві. Тим більш зазначаючи, що Київ все одно мав зали-

шатися «...собственным престолом и первым седищем архиерейским», а Владимир – лише другим.

Тож боротьба за Київ спалахнула між новими митрополитами з новою силою. В 1354 р. Роман намагався закріпитися в Києві, але невдало. Колотнеча тривала, і в 1356 р. справою знов зайнявся Константинополь. Олексій прибув туди, аби чітко окреслити межі юрисдикції Романа. І до новгородської, половецької та туровської додали єпархії так званої «Малої Русі» [20, с. 76 – 77]. «Мала Русь», за термінологією Константинопольської патріархії (вперше термін було вжито в 1303 р. на підкреслення самостійності «Малої Русі», що важливо), означала серцевину Київської Митрополії (як «Мала Еллада» на означення Греції як такої). Видно, що Олексій всіма силами витискав Романа з України, а той всіляко намагався утвердитися в Києві й виконувати тут митрополічі функції. І, як йдому з соборної постанови 1361 р., на якийсь час йому таке вдалося.

Олексій же, який на початку своєї діяльності намагався створити єдину митрополію (зрозуміло: щоб її цілком підпорядкувати Москві), також хотів закріпитися у Києві, і більше року перебував там: у 1358 – 1360 рр. [11, с. 66]. Правда, деякі дослідники стверджують, що в Києві його Ольгерд затримував силою. Але чому пізніше його відпустили, неясно. Можливо, думка про арешт Олексія в Києві вийшла з повідомлення пізнішої синодальної постанови, де згадується, що коли одного разу Олексій поїхав до єпархій «Малої Русі», то Ольгерд зловив його, пограбував і ледь не вбив. М. Грушевський зауважив, що це повідомлення є перебільшенням і належить до часів після собору 1361 р. [20, с. 77], але з цим ясністю немає.

Справа знов дійшла до втручання патріарха Каліста (липень 1361 р.), який у соборній постанові засудив дії Романа як не правові. Подальша церковна боротьба була перервана смертю Романа у 1362 р. та кардинальними змінами у загальному політичному становищі Києва – остаточним включенням Київської землі до складу ВКЛ. Цікаво, що в 1364 р. князь Ольгерд вів переговори з Олексієм, намагаючись переконати його не виїжджати з Києва. За цим, безумовно, стояло намагання перетягнути митрополита на свій бік. Але Олексій відмовився діяти в річищі литовської політики і, коли після того він захотів відвідати Київ, то просто не був туди допущений литовською владою.

Чому ж саме Київ залишався важливим символом часів Середньовіччя, принаймні, для Східної Європи? І тут звернемо увагу на думку, що Київ був для східноєвропейських володарів тим же, чим для володарів народів, що входили у світ *Rex Romania*, був Рим [21]. Правда, як і Рим, Київ через це тільки постраждав, бо саме символ «Великого князіння Київського» був головною причиною його руїни.

Справа в тому, що на середину XIII ст. Русь, фактично перетворена на конгломерат окремих політичних організацій-отчин, в уяві книжників та їхніх «учнів» – політичних мужів-князів і надалі сприймалася

як колективна спадщина Єдиного Роду. Особлива роль у цій доктрині надавалася Києву – «яко то єсть старійший город в землі у всій». Ці уявлення примушували князів боротися за Київ, всіляко претендуючи на його «золотий стіл». То був міф, але такий, що творив свою історичну реальність. Нам залишається тільки констатувати, що такою є сила Його величності МІФУ.

У боротьбі за Київське князіння стара ідея колективного володарювання Рюриковичів Руссю звужилася до території великокняжого уділу, що обіймав історичне ядро Русі (Київщину та Переяславщину). Оскільки ж на «причастя» (частку) у ній претендували всі сильніші князі, то це досягалося захопленням Києва певною коаліцією, лідер якої, оволодівши Київським престолом, роздавав руські волості своїм прибічникам.

Колективне володарювання, або ж причастя членів роду Рюрика у їхньому гінтерланді – Руській землі, що лишалася об'єктом прагнень ледь не кожного з князів, мало, як припускають вчені, глибокий ідеологічний підтекст, опертий на певне антропоморфне сприйняття держави. Остання мислилась як тіло, де князь є головою, земля – тулубом, піддані – ногами. Колективна ж влада над землею мала здійснюватися через виділення кожному з членів княжого роду частини (причастя) у спільному тілі. З іншого боку, поняття причастя за своєю «тілесною» суттю співвідносне з Євхаристією – церковним таїнством годування присутніх на літургії хлібом і вином, символічними плоттю і кров'ю Сина Божого, які Той роздав учням-апостолам. Так у русичів певні дохристиянські уявлення переплелися з чинопослідуванням християнської літургії: як причащенням досягається тілесна єдність людини з церквою, так і княжим причастям – прилучення до влади, тобто тілесна тождність князів-братів із землею-державою [22].

У тогочасній Європі владні концепції подібного змісту були розроблені через поняття суспільного тіла (*societas*), що означало світську спільноту за аналогією до інтерпретації церкви як Тіла Христового (*Corpus Christi*), які разом склали всезагальну єдність – *universitas*. Але Русь, явно, мало звертала уваги як на європейську думку, так і на її візантійські паралелі, тому сприйняття княжої влади як Євхаристії (причастя) можна вважати **суто руським за походженням**. І таке сприйняття мало неабиякі впливи у Східній Європі.

Абстрагуючись від співвідношення в понятті княжого причастя старого (дохристиянського) і нового (християнського) компонентів, треба підкреслити важливий момент. Ідея права кожного з Рюриковичів на причастя в гінтерланді династії – Руській землі реаліям XIV ст. давно не відповідала, але завдяки руським книжникам концепція причастя формувалася уявленням, ніби загальнодержавний організм Київської Русі залишався з'єднаним. І така Ідея дивовижно довго проіснує, бо переживе не тільки розпад Київської держави на окремі князівства, а й розподіл їх між сусідами. Врешті, ідею причастя в мо-

дифікованому вигляді можна побачити у засадах московських експансіоністських претензій XVI – XVII ст. на «вотчину извечную государя нашего» Київ. Тож **Ідею Причастя** можна визнати за **Велику ідею русів часів Середньовіччя**, яка виказала визначальний вплив не тільки на політичні програми руських князів, а й на політичні програми правителів деяких сусідніх держав.

І тут треба показати, чому Московія переграє Литву в боротьбі за «Київську спадщину». Литва з її ідеологією «збирання руських земель» мала на це право з моменту, коли Київ підпав у сферу литовського впливу і в кордони її території. Тож політичну традицію Київської Русі литовським володарям удалося закріпити за собою. Але то було тільки половиною справи. **Литва відстала від Москви в боротьбі за Київ як духовний центр**. І після переїзду Київського митрополита на північний схід Руської ойкумени моральне право Литви на «збирання руських земель» було втрачене, що закріпилося після Кревської унії (1385 р.), коли почалося покатоличення Литви. Саме після переїзду Київського митрополита на терен колишньої периферії – Московії, остання перехопила естафету імперської активності. Гасло, яке вона використовувала, було тим самим, що і в Литви: «збирання руських земель».

Литва, програвши таку важливу геополітичну боротьбу, з часом знов стала периферією, тільки вже іншої культури – польської, католицької. Напевне, це можна трактувати як трагедію не тільки України і Білорусі, а й Литви. **Вона забарилася з християнізаціїю**. У досліджуваній час приймала православ'я її державно-політична верхівка, але не було чіткого факту хрещення всього народу (втім, цим не може похвалитися і нинішня Росія як спадкоємиця Московії). Тому Литва відтворювала в собі варіант імперії, що базувався на принципі володіння певною важливою територією («Київ знаходиться у нас»). То був стародавній принцип творення імперій: сакральний і політичний центр захоплювався і висувалися умови всім, хто знаходився в його полі, – підкоритися. Але такий давній принцип у виконанні Литви своєчасно не був накладений на нову реальність, тобто на постановлення християнства і його геополітичне розповсюдження по Європі. Це й використала Москва.

Вона являла собою інший варіант розвитку імперії, базований не на території, а на релігійному чиннику – «Київський митрополит знаходиться у нас». Литва інтегрувала території, не намагаючись, проте, їх уніфікувати. Москва робила те ж саме, але використовуючи попервах не стільки політичні, скільки духовні чинники (навіть фальсифікуючи їх справжню суть). Вона зуміла вихопити в Литви думку про «месіанську роль нового центру», який тягнув свої корені до державного центру Русі – Києва. **Месіанство перемогло політику**. Воно стало своєрідною надцінністю, яка забезпечує єдність цивілізації та її постійне відтворення. Кожна ж надцінність повинна мати у своїй основі щось релігійне, те, що є не результатом логічного «анатомування

ідеї», після якого зникає все сакральне, а способом переживання себе в ідеї й ідеї в собі. Москві якраз і вдалося запропонувати усе це «руському простору». Як цілком справедливо зазначав Д. Донцов, «усе починається з містики і все кінчається політикою». Москва це засвоїла і втілювала в життя задовго до Донцова. Результати відомі.

Висновок. Щоб у подальшому дослідження висвітленої нами теми можна було поглибити, історикам треба зосередитися на таких проблемах:

1) встановити якомога детальніше, що складало зміст поняття «Київська спадщина», і перш за все у релігійній площині;

2) виявити достеменно, які права у світовому православ'ї мав стародавній Київський митрополит і нарешті визначитися, чи праві ті українські дослідники, які твердять, що він митрополитом тільки називався, а на ділі це був такий же східний патріарх, як і всі інші;

3) звернути нарешті увагу на те, що термін *Dux de Kiev* (тобто князівство як таке) став уживатися в європейських джерелах щодо Києва тільки після його розгрому суздальцями в 1069 г. і можливого вивезення ними з пограбованої Св. Софії важливих у династичному і духовному відношенні речей. А до цього «великий князь Київський» трактувався як володар-Rex, тобто на порядок вище *dux*-а (короля, князя). Треба якомога точніше встановити, що саме знаходилося у Св. Софії Київській до погрому 1069 року. Це могли бути саме докази патріаршої гідності Київського митрополита. Адже, скоріш за все, церквона Москва до сьогодні використовує його права, користуючись тим, що їй нікому протистояти – Константинополю це самому не потрібно і не вигідно, а єдина церква в Україні, яка здатна підняти це питання – УПЦ Київського патріархату, в світовому православ'ї «з подачі» Москви не визнана, тому їй ініціатива у даному питанні заблокована.

Л і т е р а т у р а

1. Крестоприводная книга шляхты Великого княжества Литовского. *Памятники истории Восточной Европы: Источники XV – XVII вв.* Т.4. М.-Варшава, 1999. 261 с.
2. Петр Дусбургский. Хроника земли Прусской. М., 1997. 383 с.
3. Александров Д. Н. Южная, юго-западная и Центральная Русь в XIII – XIV вв. и образование Литовского государства. М., 1994. 269 с.
4. Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий, государственности. М., 1993. 240 с.
5. Дискуссия «Великое княжество Литовское». *Родина*, 1993. № 3. С. 81 – 93.
6. Думин С. В. Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское. *История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в.* М., 1991. С. 76 – 125.
7. Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. М., 1997. 231 с.
8. Янин В. Л. Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII – XV вв. М., 1998. 212 с.

9. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. М., 2004. 312 с.
10. Столяров А. М. История Великого княжества Литовского в отечественной историографии XIX – начала XX века : диссертация ... канд. ист. наук : 07.00.09 / Алексей Михайлович Столяров; Казан. гос. ун-т. Казань, 2008. 234 с.
11. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). К., 1996. 271 с.
12. Приселков М. Д. Троицкая летопись. М.-Л., 1905. 514 с.
13. Толстой В. М. История Русской Церкви. М.: Изд. Преображенского Валаамского монастыря, 1991. 364 с.
14. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. К. : Наук. думка, 1991. 541 с.
15. Макарий, митрополит. История Русской церкви. М. 1886. Т. 4. 404 с.
16. Ключевский В. О. Курс Русской истории. – Т. 1 (Лекции I – XXXII). Библиотека Альдебаран <https://aldebaran.ru> (дата звернення: 21.05.2016).
17. Шабульдо Ф. М. Синьоводська проблема: можливий спосіб розв'язання. / *Історичні зошити*. К., 1998. 84 с.
18. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 кн., 12 т. / редкол.: П. Сохань (голова) та ін. К. : Наук. думка, 1991. Т. 3. 704 с.
19. Новгородська і Псковська літописи. *ПСРЛ*. Т. 4. пб, 1848. 362 с.
20. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 кн., 12 т. / редкол.: П. Сохань (голова) та ін. К. : Наук. думка, 1991. Т. 4. 536 с.
21. Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XII – XIV ст.): монографія. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. 304 с.
22. Толочко О. П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX – X ст. *Археологія*. 1990. №1. С. 51 – 63.
23. Stoljarov A. M. Istorija Velikogo knjazhestva Litovskogo v otechestvennoj istoriografii XIX – nachala XX veka : dissertacija ... kand. ist. nauk : 07.00.09 / Aleksej Mihajlovich Stoljarov; Kazan. gos. un-t. Kazan', 2008. 234 s.
24. Ivakin G. Ju. Istorichnij rozvitok Kievа XIII – seredini XVI st. (istoriko-topografichni narisi). K., 1996. 271 s.
25. Priselkov M. D. Troickaja letopis'. M.-L., 1905. 514 s.
26. Tolstoj V. M. Istorija Russkoj Cerkvi. M.: Izd. Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyrja, 1991. 364 s.
27. Grushevs'kij M. S. Naris istorii Kiiv's'koї zemli vid smerti Jaroslava do kincja XIV st. K.: Nauk. dumka, 1991. 541 s.
28. Makarij, mitropolit. Istorija Russkoj cerkvi. M. 1886. T. 4.
29. Ključevskij V. O. Kurs Russkoj istorii. – T. 1 (Lekcii I – XXXII). Biblioteka Al'debaran. <https://aldebaran.ru> (data zvernennya: 21.05.2016).
30. Šabul'do F. M. Sin'ovods'ka problema: možhlivij sposib rozv'jazannja. *Istorichni zoshiti*. K., 1998. 84 s.
31. Grushevs'kij M. S. Istorija Ukraїni-Rusi: v 11 kn., 12 t / redkol.: P. Sohan' (golova) ta in. K. : Nauk. Dumka, 1991. T. 3. 704 s.
32. Novgorodskija i Pskovskija I'topisi. *PSRL*. T. 4. Spb, 1848. 362 s.
33. Grushevs'kij M. S. Istorija Ukraїni-Rusi: v 11 kn., 12 t. / redkol.: P. Sohan' (golova) ta in. K. : Nauk. dumka, 1991. T. 4. 536 s.
34. Bodruhin V. M. Ukraїns'ka derzhavnist' udil'noї dobi (XII – XIV st.) : monografija. Lugans'k : Vid-vo SNU im. V. Dalja, 2002. 304 s.
35. Tolochko O. P. Do pitannja pro sakral'ni chinniki stanovlennja knjazivs'koї vladi na Rusi u IX – X st. *Arheologija*. 1990. №1. S. 51 – 63.

Борисова О.В. «Иностранные посягательства на религиозный потенциал Великого княжения Киевского в конце XIII – середине XIV вв.».

В статье анализируется духовный потенциал Великого княжения Киевского в процессе развертывания литовской экспансии на украинские земли. Он привлекал внимание и других претендентов на «Киевское наследие». Автор пришла к выводу, что в большой борьбе за «Киевское наследие», происходившей между династиями Литвы, Польши и Московии в XIV в., заметными были также римский, византийский, ордынский, германский «следы». В этом же наследии потенциал древней Киевской Митрополи был одним из самых существенных его составляющих. Внимание уделяется также концепции Причастия, существующей в политике уже раздробленной Руси в исследуемый период. Автор приходит к выводу, что Идею Причастия можно признать Великой идеей русов времен Средневековья, оказавшей определяющее воздействие не только на политические программы древнерусских князей, но и на политические программы правителей некоторых соседних государств.

Религиозный фактор в период Средневековья играл важную роль в тогдашней геополитике. На территории древней Киевской Митрополии он составляет важное содержание геополитики и сегодня.

Ключевые слова: религия, церковь, Великое княжение Киевское, Киевская митрополия, «Киевское наследие», Идея Причастия, идеология «собирания русских земель».

References

1. Krestoprivodnaja kniga shljahty Velikogo knjazhestva Litovskogo. *Pamjatniki istorii Vostochnoj Evropy: Istochniki XV – XVII vv.* T.4. M.-Varshava, 1999. 261 s.
2. Petr Dusburgskij. Hronika zemli Prusskoj. M., 1997. 383 s.
3. Aleksandrov D. N. Juzhnaja, jugo-zapadnaja i Central'naja Rus' v XIII – XIV vv. i obrazovanie Litovskogo gosudarstva. M., 1994. 269 s.
4. Dvornichenko A. Ju. Russkie zemli Velikogo knjazhestva Litovskogo (do nachala XVI v.). Oчерki istorii obshhiny, soslovij, gosudarstvennosti. M., 1993. 240 s.
5. Diskussija «Velikoe knjazhestvo Litovskoe». *Rodina*, 1993. № 3. S. 81 – 93.
6. Dumin S. V. Drugaja Rus'. Velikoe knjazhestvo Litovskoe i Russkoe. *Istorija Otechestva: ljudi, idei, reshenija. Oчерki istorii Rossii IX – nachala XX v.* M., 1991. S. 76 – 125.
7. Krom M. M. Mezhsus'ju i Litvoj: Zapadnorusskie zemli v sisteme russko-litovskih otnoshenij konca XV – pervoj treti XVI v. M., 1997. 231 s.
8. Janin V. L. Novgorod i Litva: Pogranichnye situacii XIII – XV vv. M., 1998. 212 s.
9. Ljubavskij M. K. Oчерk istorii Litovsko-russkogo gosudarstva do Ljublinskoj unii vključitel'no. M., 2004. 312 s.

Borisova, O. V. «Foreign trenching upon religious potential of the Great Principality of Kiev at the end of the XIII - middle of XIV centuries».

The article describes the religious potential of the Great Principality of Kiev during the deployment of the Lithuanian expansion to Ukrainian lands. Religious potential attracted the attention of other contenders for the "Kiev Heritage".

During the period under study, the Ukrainian lands were part of the Grand Duchy of Lithuania, Russian and Zhemoit, which is now attracting increasing attention of researchers. But many problems remain unsettled and, first of all, those that are connected with the history of Ukraine and its church. And the political moment of the struggle for the "Kiev Heritage" was so closely intertwined with the religious and ecclesiastical that it is simply impossible to separate them from each other.

The author investigated the idea of collective rule, or the participle of members of the Rurik genus in their hinterland - the Russian land, which remained the object of aspirations of hardly every prince, which, according to scientists, has profound ideological overtones. This idea did not correspond to the realities of the XIV century for a long time, but thanks to the Russian scribes the concept of the Communion formed the notion that the nation-wide organism of Kievan Rus was supposedly unified.

And this idea will survive surprisingly long, because it will survive not only the disintegration of the Kiev state into separate principalities, but also their distribution among neighbors. In the end, the idea of participle in a modified form can be seen in the grounds of the Moscow expansionist claims of the XVI – XVII century. on «an eternal fiefdom our sovereign» Kyiv.

In connection with this, the author comes to the conclusion that the idea of Communion can be recognized as the Great Idea of the Rus during the Middle Ages, which had a determining effect not only on the political programs of the ancient Russian princes, but also on the political programs of the rulers of some neighboring states.

The religious factor during the Middle Ages played an important role in the then geopolitics. On the territory of the ancient Metropolitanate of Kiev, he is an important content of geopolitics today.

The authors concluded that the great struggle for "Kievan heritage", which took place between the dynasties of Lithuania, Poland and Muscovy in the XIV century, were also prominent Roman, Byzantine, Horde, the German "traces". In the same time ancient heritage potential of Kyiv Metropolis was one of the most significant of its constituents, that is proved in the article.

Keywords: religion, church, The Great Principality of Kiev, Metropolitan of Kiev, "Kiev heritage", the idea of Communion, the ideology of "gathering of Russian lands".

Борисова Ольга Василівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історико-філософських дисциплін Луганського національного аграрного університету, переміщеного до м. Харків. Адреса ел. пошти: utraesus@ukr.net.

Рецензент: д.і.н., доц. **Пекарчук В.М.**

Стаття подана 27.08.2017.

УДК 903.05 «637»

**К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ МЕТАЛЛОПРОИЗВОДСТВА
ДНЕПРО-ДОНСКОГО РЕГИОНА В ЭПОХУ ЭНЕОЛИТА - БРОНЗЫ****Бровендер Ю.М.****ON THE DEVELOPMENT OF METAL PRODUCTION
IN THE DNEPR-DON REGION IN THE ENEOLITHIC – BRONZE AGE****Brovender Y.M.**

Автором разработана концепция генезиса Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы как результата эволюционного развития металлопроизводства в эпоху раннего металла в восточноевропейской степи и лесостепи. Неоднократно прерываемый экологическими кризисами на разных этапах эпохи палеометалла развитие металлопроизводственной деятельности в эпоху поздней бронзы привело к созданию на меднорудной базе Донецкого края Донецкого горно-металлургического центра. Донецкий центр как специализированная на крупномасштабном производстве высокоорганизованная производственная структура эпохи поздней бронзы рассматривается в системе бережновско-маевской срубной культуры. Установлено, что генерирующей основой культурогенеза бережновско-маевской срубной культуры была меднорудная территория Донецкого края. Выявлены особенности функционирования Донецкого горно-металлургического центра, а также причины, приведшие его к упадку.

Ключевые слова: Днепро-Донской регион, Донецкий горно-металлургический центр, металлопроизводство, эпоха энеолита-бронзы.

Введение. Проблема металлопроизводства эпохи энеолита-бронзы восточноевропейской степи и лесостепи является одной из наиболее активно разрабатываемых исследовательских тем. Вместе с тем, на фоне очевидных успехов в изучении металлообрабатывающего производства, горное дело и металлургия эпохи раннего металла остаются наименее изученными археологической наукой проблемами. Данная ситуация, прежде всего, обусловлена тем обстоятельством, что медная руда в Восточной Европе встречается редко, а мест древних рудоразработок известно очень мало. Проблемными являются вопросы организации металлопроизводства населения Левобережной Украины в эпоху энеолита – бронзы, а еще в большей степени, на ее меднорудной территории – Бахмутской котловине. Поэтому изучение металлопроизводственной деятельности,

осуществляемое на базе значительно возросшего арсенала источников, особенно в связи с масштабными раскопками горно-металлургических памятников эпохи бронзы на Донецком кряже [Бровендер, Отрошенко, Пряхін, 2010], является весьма актуальным.

Большое значение при изучении металлопроизводства древнего населения имеют специализированные бытовые памятники, и прежде всего, комплексы горно-металлургических центров (ГМЦ). Для Днепро-Донского региона – одного из важнейших в культурно-историческом плане регионов восточноевропейской степи и лесостепи особое значение имеет Донецкий горно-металлургический центр (ДГМЦ) эпохи бронзы [Татаринов, 2003; Бровендер, 2012, 2016]. К сожалению, его масштабы и роль в развитии металлопроизводственной деятельности восточноевропейской степи и лесостепи некоторыми исследователями недооцениваются. В отношении же ранних этапов палеометаллической эпохи, преимущественно российскими учеными (В.С. Бочкарев, Н.В. Рындина, Е.Н. Черных), вообще усматривается абсолютная зависимость металлопроизводства Северного Причерноморья, в т.ч. Днепро-Донского региона от импортного сырья – балканского, кавказского или волго-уральского.

Результаты многолетних раскопок автора памятников Картамышского археологического микрорайона ДГМЦ, давших качественно новые материалы бережновско-маевской срубной культуры (БМСК), в свете новых концепций развития культур эпохи бронзы [Отрошенко, 2002, 2005; Литвиненко, 2009], ставят на повестку дня вопрос о Днепро-Донецком очаге культурогенеза БМСК, генерирующей основой которого явилась меднорудная база Донецкого кряжа [Бровендер, 2016]. В этой связи, изучение проблемы ДГМЦ приобретает особую актуальность.

Общие тенденции развития металлопроизводства. Многолетний исследовательский поиск в изучении проблемы металлопроизводственной деятельности эпохи энеолита – бронзы Днепро-Донского междуречья убеждает автора в эволюционном характере развития металлопроизводства этого региона в эпоху раннего металла. Его результатом явилось возникновение в эпоху поздней бронзы на меднорудной территории Бахмутской котловины Донбасса ДГМЦ. Однако процесс этого развития не отличался исключительно прогрессивными тенденциями. Имели место и регрессивные явления, что, в определенной степени, сдерживало формирование ДГМЦ. В достаточно выразительной форме отразились они в составе инвентаря погребальных памятников допозднебронзового периода. Совокупность имеющихся данных свидетельствует об устойчивой зависимости динамики металлосодержащих погребений и количества металлических изделий в составе погребального инвентаря от особенностей экологической обстановки, характерной для времени совершения погребения. Иными словами, в периоды существования благоприятной экологической обстановки, соответствующей времени совершения погребения, в материалах погребальных памятниках допозднебронзового века наблюдается тенденция роста свидетельств металлопроизводства, и в первую очередь, увеличение металлосодержащих погребений, а также количества сопровождающих их металлических изделий. В периоды экологических кризисов, ситуация прослеживается противоположная. Выявленная закономерность вполне объяснима, поскольку следствием экологических кризисов, источник которых – исключительно высокая солнечная активность, явилось значительное падение уровня грунтовых вод, в результате чего пересыхали ручьи, исчезала вода в колодцах, особенно в условиях высокого топографического нахождения доступных для разработки медных руд, в т.ч. и Донецкого кряжа. Критический дефицит воды как источника жизни, а также исключительно высокой ее роли в горно-обогатительном процессе, сводит на нет осуществление в таких условиях продолжительной и крупномасштабной добычи медных руд. Как результат, – существенное сокращение объема полученного металла, а, следовательно, и количества изготовленных из него изделий. Разумеется, что на характер развития металлопроизводства оказывали влияние и другие факторы, однако экологический фактор, среди них, был основным.

По результатам палеоклиматических наблюдений, в эпоху энеолита – бронзы исследователями наблюдается три крупных экологических кризиса [Кременецкий, 1991; Демкин, 1993, 1997; Иванов, Лисецкий, 1994; Гольева, 2000, Александровский, 2005]. Первый из них, с пиком аридизации климата в эпоху ранней бронзы, соответствует времени существования ямной культурно-исторической общности [Рассамакин, 1995; 1997]. Пик аридизации второго экологического кризиса палеометаллической эпохи

припадает на время бабинской культурно-исторической общности [Литвиненко, 2009]. Третий, из рассматриваемых кризисов, по времени соответствует заключительному периоду существования срубной культурно-исторической общности (СКИО) в ее бережновско-маевской культурной традиции [Отрошенко, 1981, 2011; Черняков, 1985; Гершкович, 1995; Ромашко, 1986, 2013]. Период же наивысшей солнечной активности третьего (последнего) по счету экологического кризиса палеометаллической эпохи, приведший к прекращению существования ДГМЦ, исследователи датируют XIII – XII вв. до н.э. [Бровендер, 2010; Отрошенко, 2011; Ромашко, 2013; Куштан, 2013].

Прослеженные в Днепро-Донском регионе тенденции развития металлопроизводства в эпоху раннего металла, основывающиеся на среднестатистических общерегиональных показателях, дополняются результатами дифференцированного рассмотрения металлопроизводства в рамках каждого из двух его ареалов (западного – бассейна Днепра и восточного – бассейна Дона). Такой подход к оценке металлопроизводства обусловлен тем обстоятельством, что на определенном этапе исторического развития каждый из ареалов испытывал не одинаковое влияние производственных центров металлоносных регионов (Балкано-Карпатского, Кавказского, Донецкого, Волго-Уральского).

Статистические данные по металлосодержащим погребениям эпохи энеолита – бронзы в западном и восточном ареалах Днепро-Донского региона существенно отличаются друг от друга. Так, в западном ареале наблюдается процесс плавного уменьшения металлосодержащих погребений от энеолита к позднебронзовому веку. Наивысший показатель таких погребений в данной части региона характерен для эпохи энеолита (11,4%). Величина отмеченного показателя выше и по сравнению с соответствующим показателем, характерным для восточного ареала (8,3%). Полученная статистика свидетельствует о более активном влиянии в эпоху энеолита производственных центров Балкано-Карпатской металлургической провинции на металлопроизводство западного ареала Днепро-Донского региона. Устойчивое уменьшение металлосодержащих погребений в западном ареале Днепро-Донского района, как и в целом, по региону, прослеживается в экологически кризисные периоды, особенно в эпоху ранней бронзы.

Восточный ареал Днепро-Донского региона, по материалам погребальных памятников допозднебронзовой эпохи демонстрирует иной характер развития металлопроизводства. Здесь прослеживается синусоидальная динамика с максимальным показателем в эпоху средней бронзы. И такая тенденция наблюдается во всех областях восточного ареала. Исключением является Ростовская область РФ, где количество погребений с металлом системно уменьшается от энеолита к поздней бронзе. При этом количество металлосодержащих погребений эпохи

средней бронзы (12,6%), соответствующих времени существования катакомбной культурно-исторической общности (ККИО), в этой области существенно уступает количеству металлосодержащих погребений ККИО в рудоносных Донецкой (23,4%) и Луганской (26,2%) областях.

Иную, тенденцию, демонстрируют погребения допозднебронзового века с производственным инструментарием. В обоих ареалах прослеживается, практически, одна и та же тенденция. Выражается она в плавном увеличении количества таких погребений от энеолита к эпохе средней бронзы.

В восточном ареале Днепро-Донского региона в отличие от западного ареала, в экологически кризисную эпоху ранней бронзы наблюдается тенденция увеличения количества металлосодержащих погребений. Данное обстоятельство явилось следствием активности производственных центров Циркумпонтийской металлургической провинции, базирующихся на медных рудах Кавказского региона, расположенного в относительной близости от восточного ареала Днепро-Донского междуречья.

Эпоха средней бронзы в Днепро-Донском регионе отличалась от остальных эпох раннего металла наибольшей металлообеспеченностью как по количеству металлосодержащих погребений, так и по количеству находящихся в них металлических изделий. Однако, дифференцированное их рассмотрение в рамках двух ареалов исследуемого региона, демонстрирует различные тенденции. Металлосодержащие погребения эпохи средней бронзы в восточном ареале более многочисленны (18%) по сравнению с погребениями западного ареала (5,1%). Так, если западный ареал демонстрирует устойчивую тенденцию уменьшения таких погребений, в т.ч. и в эпоху средней бронзы по сравнению с предшествующей ей эпохой, восточный ареал в эпоху средней бронзы демонстрирует их заметный количественный рост.

В переходную эпоху (бабинское время) в Днепро-Донском регионе наблюдается общее для двух его ареалов уменьшение металлосодержащих погребений, что является следствием сильнейшего экологического кризиса. Однако, если в западном ареале это уменьшение было незначительным, в пределах 0,4%, то в восточном ареале оно сократилось на 9,1% и составило 8,9%. Однако, даже при таком значительном уменьшении погребений с металлом в рудоносном восточном ареале Днепро-Донского региона, их количество здесь, несмотря на культурную однородность населения Днепро-Донской бабинской культуры, заметно превышало соответствующие погребения в западном ареале (4,7%). Впрочем, это несоответствие, в пределах 4,2%, значительно меньше показателя, имевшего место в эпоху средней бронзы, составляющего 12,9%.

В эпоху поздней бронзы на территории Днепро-Донского региона наблюдается новый подъем металлопроизводственной деятельности. Вместе с тем,

это не проявилась в погребальном обряде [Отрошенко, 2007].

Дифференцированное рассмотрение погребений СКИО Днепро-Донского региона в рамках западного и восточного его ареалов, позволяет наблюдать общее уменьшение в эпоху поздней бронзы погребений с металлом в двух ареалах Днепро-Донского региона. Их близкие количественные показатели в обоих ареалах Днепро-Донского региона позволяют констатировать установление в эпоху поздней бронзы на территории исследуемого региона организованной системы распределения металлопродукции. При этом производственные потребности в сырье для металлопроизводства населения эпохи поздней бронзы Днепро-Донского региона, прежде всего, специализированных мастерских Днепро-Донецкой производственной зоны БМСК, а также Доно-Донецкой производственной зоны покровско-мосоловской срубной культуры (ПМСК), удовлетворял ДГМЦ [Бровендер, 2016а]. Высокоорганизованный, специализированный на крупномасштабном производстве ДГМЦ эпохи поздней бронзы представлял собой не только географический центр Днепро-Донского региона, но и сырьевой центр Днепро-Донской производственной зоны СКИО, насыщающий меднорудным концентратом, прежде всего, специализированные мастерские Днепро-Донецкой производственной зоны бережновско-маевской срубной культуры, а также Доно-Донецкой производственной зоны покровско-мосоловской срубной культуры.

Донецкий горно-металлургический центр в системе металлопроизводства эпохи поздней бронзы Днепро-Донского региона. Колоссальные по площади следы горных выработок, масштабные техногенные участки по обогащению медной руды, производственные мастерские, жилищно-хозяйственные комплексы, – все они, функционирующие в системе единовременного специализированного, преимущественно на горнорудном деле, производственного массива, являются свидетельством высокой организации металлопроизводства ДГМЦ эпохи поздней бронзы. Об этом свидетельствуют и ориентированные на масштабное производство специализированные поселки, имеющие определенную профессиональную направленность. Так, бытовые памятники ДГМЦ, подобно Каргалинскому ГМЦ [Черных, 2007], а также горно-металлургическому комплексу у с. Михайло-Овсянка [Матвеева и др., 2004] специализировались преимущественно на горнорудном деле (добыча и обогащение руды). На поселении Усово озеро, расположенном вблизи рудоразработок Бахмутской котловины наряду с металлообработкой репрезентативно представлен металлургический цикл [Березанская, 1990]. Находящееся же в нескольких сотнях километров от ДГМЦ Мосоловское поселение, масштабно демонстрирует металлообрабатывающее производство [Пряхин, 1996].

Свидетельства металлопроизводственной деятельности Днепро-Донского региона в эпоху поздней бронзы дополняются материалами десятков поселений, функционирующих в рамках мелкомасштабного производства, а также, разместившиеся вдоль торговых путей крупные агломерации поселений, маркирующие места торжищ [Бровендер, 2007]. В отличие от допозднебронзовой эпохи на основной территории региона в срубное время прослеживается практически равномерная встречаемость металлопродукции. Все это свидетельствует о том, что в эпоху поздней бронзы в Днепро-Донском регионе сложилась высокоорганизованная система экономических связей, обеспечившая взаимодействие всех ее составляющих. Совокупность имеющихся данных дает основание говорить о существовании в эпоху поздней бронзы на базе медных руд Донецкого края высокоорганизованного ремесленного производства металлопродукции, которое удовлетворяло не только внутренние потребности жителей поселков, в пределах которых оно функционировало, но и насыщало свободный рынок как сырьем (обогащенной рудой, металлом), так и металлическими изделиями.

Широкое распространение и развитие металлопроизводства в эпоху поздней бронзы на пространствах юга Восточной Европы было тесно связано с процессом культурогенеза и в значительной степени зависело от него. Исследования, проведенные на комплексе памятников ДГМЦ эпохи поздней бронзы, позволили наблюдать пульсацию Днепро-Донецкого очага культурогенеза, выразительно связанную с БМСК. Медные руды Бахмутской котловины Донецкого края явились тем генерирующим процесс культурогенеза началом, благодаря которому на базе покровско-мосоловского срубного и днепро-донского бабинского субстратов возникла БМСК.

Функционирование ДГМЦ на протяжении около пяти веков (XVII – XIII вв. до н.э.), результатом чего явилась добыча медной руды, в эквиваленте на металл, составляющая не менее 700 т меди, могло обеспечить не только потребности древнего населения Днепро-Донского региона, но и значительного массива населения, проживающего за его пределами.

Прекращение добычи медных руд на территории ДГМЦ, по времени, соответствует очередному разрушительному по своей силе экологическому кризису, явившемуся, кроме того, одной из причин, приведшей в XIII – XII вв. до н.э. СКИО к деструкции. Пиковая солнечная активность, определяемая исследователями рубежом XIII-XII вв. до н.э., результатом чего, как и ранее, явился дефицит водных ресурсов, а в определенной степени, истощение доступных для разработки древними технологиями медных руд, в итоге стали теми основными причинами, которые сыграли фатальную роль в истории ДГМЦ. Цветная металлургия в исследуемом регионе плавно сменилась черной металлургией, что, в коне-

чном счете, привело к рождению новой эпохи – эпохе железа.

Л и т е р а т у р а

1. Александровский А.Л. История почв и климата на Юге России в голоцене / А.Л. Александровский // Труды ГИМ. – Вып. 145: II Городцовские чтения: матер. науч. конф., посвященной 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ. – М., 2005. – С. 79-87.
2. Березанская С.С. Усово озеро. Поселение на Северском Донце / С.С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1990. – 150 с.
3. Бровендер Ю.М. Находки деталей конской упряжи в контексте Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – № 7. – Луганськ: СХУ, 2007. – С. 224-234.
4. Бровендер Ю.М. О времени прекращения функционирования Картамышского горно-металлургического комплекса эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII международн. научн. конф. – Харьков, 2010. – С. 15.
5. Бровендер Ю.М. Картамышский комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрошенко, А.Д. Пряхін // Археологія. – № 2. – 2010. – С. 87-101.
6. Бровендер Ю.М. Итоги исследования комплекса горно-металлургических памятников на Картамышском рудопоявлении Донбасса / Ю.М. Бровендер // Проблемы исследования памятников археологии Восточной Украины: Материалы III-го международн. истор.-археолог. научн. конф. – Луганск, 2012. – С. 551-556.
7. Бровендер Ю.М. Донецкий гірничо-металургійний центр доби бронзи / Ю.М. Бровендер // Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К., 2016. – 30 с.
8. Бровендер Ю.М. Некоторые тенденции современного этапа изучения Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер, Е.А. Бровендер // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы X-ой научной конференции. – Харьков, 2016а. – С. 12-13.
9. Гершкович Я. П. О характере заселения Среднего Подонья в эпоху поздней бронзы / Я. П. Гершкович // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Материалы укр.-рос. полевого археолог. семинара. – Луганск, 1995. – С. 37-38.
10. Гольева А.А. Взаимодействие человека и природы в Северо-Западном Прикаспии в эпоху бронзы / А.А. Гольева // Труды ГИМ. – Вып. 120. – Сезонный экономический цикл населения Северо-Западного Прикаспия в бронзовом веке. – М., 2000. – С. 10-29.
11. Демкин В.А. Почвы сухих и пустынных степей Восточной Европы в древности и средневековье / В.А. Демкин // Автореф. дис. ... докт. геогр. наук. – М., 1993. – 32 с.
12. Демкин В.А. Палеопочвоведение и археология / В.А. Демкин. – Пушкино, 1997. – 48 с.
13. Иванов И.В. Связь ритмов почвообразования с периодичностью солнечной активности за последние 5 тысяч лет / И.В. Иванов, Ф.Н. Лисецкий // Доклады Академии наук. – Т. 334. – № 2. – М., 1994. – С. 230-233.
14. Кременецкий К.В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины / К.В. Кременецкий. – М.: АН СССР, 1991. – 193 с.
15. Куштан Д.П. Південь Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи / Д.П. Куштан // Археологічний альманах. – № 29. – Донецьк, 2013. – 232 с.

16. Литвиненко Р.А. Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток) / Р.А. Литвиненко // Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2009. – 32 с.
17. Матвеева Г.И. Горно-металлургический комплекс бронзового века у с. Михайло-Овсянка на юге Самарской области (первые результаты исследования) / Г.И. Матвеева, Ю.И. Колев, А.И. Королев // Вопросы археологии Урала и Поволжья. – № 2. – Самара, 2004. – С. 69-88.
18. Отрошенко В.В. Срубная культура степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников) / В.В. Отрошенко // Автореф. ... дис. канд. ист. наук. – К., 1981. – 22 с.
19. Отрошенко В.В. Історія племен зрубної спільності / В.В. Отрошенко // Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2002. – 33 с.
20. Отрошенко В.В. Культурно-господарча ситуація на півдні Східної Європи в 1600-1200 роках до н.е. / В.В. Отрошенко // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела. – Алчевск: ДонГТУ, 2005. – С. 94-101.
21. Отрошенко В.В. Культурні та часові особливості використання металу в поховальних ритуалах зрубної спільності / В.В. Отрошенко // ПГА: Матеріали VI-го Картамиського міжнародн.польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007. – С. 40-52.
22. Отрошенко В.В. До причини та часу припинення розробок міднорудних покладів Донбасу за доби бронзи / В.В. Отрошенко // ПГА: Матеріали VIII-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевск: ДонДТУ, 2011. – С. 123-134.
23. Пряжин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы / А.Д. Пряжин. – Кн. 2. – Воронеж: ВГУ, 1996. – 176 с.
24. Рассамкин Ю.Я. Поздний энеолит – ранний бронзовый век степного Причерноморья: проблема «скачка» в развитии древних скотоводов / Ю.Я. Рассамкин // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и Восточной Европы. – СПб., 1995. – С. 46-49.
25. Рассамкин Ю.Я. Світ скотарів / Ю.Я. Рассамкин // Давня історія України. – К.: Наук. думка, 1997. – С. 273-301.
26. Ромашко В.А. Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населения пограничья степи и лесостепи Левобережной Украины на рубеже II-I тыс. до н.э. / В.А. Ромашко // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ, 1986. – С. 120-136.
27. Ромашко В.А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В.А. Ромашко. – К., 2013. – 592 с.
28. Татаринов С.И. Древние горняки-металлурги / С.И. Татаринов. – Славянск: Печатный двор, 2003. – 131 с.
29. Черных Е.Н. Каргалы. – Том V / Е.Н. Черных. – М.: Языки славянской культуры, 2007. – 200 с.
30. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. / И.Т. Черняков. – К.: Наук. думка, 1985. – 171 с.
2. Berezanskaia S.S. Usovo ozero. Poselenie na Severskom Dontse / S.S. Berezanskaia. – K.: Nauk. dumka, 1990. – 150 s.
3. Brovender Iu.M. Naxodki detalei konskoi upriazhy v kontekste Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy / Iu.M. Brovender // Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy. – № 7. – Luhansk: SNU, 2007. – S. 224-234.
4. Brovender Iu.M. O vremeni prekrashcheniia funktsionirovaniia Kartamyshskogo gorno-metallurgicheskogo kompleksa epokhi bronzy / Iu.M. Brovender // Problemy istorii i arkheologii Ukrainy: Materialy VII mezhdunarodn. nauchn. konf. – Kharkov, 2010. – S. 15.
5. Brovender Yu.M. Kartamyshki kompleks hirnycho-metalurhiinykh pamiatok bronzovoho viku v Tsentralnomu Donbasi / Yu.M. Brovender, V.V. Otroshchenko, A.D. Priakhin // Arkheolohiia. – № 2. – 2010. – S. 87-101.
6. Brovender Iu.M. Itogi issledovaniia kompleksa gornometallurgicheskikh pamiatnikov na Kartamyshskom rudoprodavlenii Donbassa / Iu.M. Brovender // Problemy issledovaniia pamiatnikov arkheologii Vostochnoi Ukrainy: Materialy III-go mezhdunarodn. istor. - arkheolog. nauchn. konf. – Lugansk, 2012 g. – S. 551-556.
7. Brovender Yu.M. Donetskii hirnycho-metalurhiinyi centr doby bronzy / Yu.M. Brovender // Avtoref. dys. ... dokt. ist. nauk. – K., 2016. – 30 s.
8. Brovender Iu.M. Nekotorye tendentsii sovremennoho etapa izucheniia Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy / Iu.M. Brovender, E.A. Brovender // Problemy istorii i arkheologii Ukrainy: Materialy X-oi nauchnoi konferentsii. – Xarkov, 2016g. – S. 12-13.
9. Gershkovich Ia. P. O kharaktere zaseleniia Srednego Podontsovia v epokhu pozdnei bronzy / Ia. P. Gershkovich // Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona: Materialy ukr.- ros. polevogo arkheolog. seminar. – Lugansk, 1995. – S. 37-38.
10. Golieva A.A. Vzaimodeistvie cheloveka i prirody v Severo-Zapadnom Prikaspii v epokhu bronzy / A.A. Golieva // Trudy GIM. – Vyp. 120. – Sezonnii ekonomicheskii tsykl naseleniia Severo-Zapadnogo Prikaspia v bronzovom veke. – M., 2000. – S. 10-29.
11. Demkin V.A. Pochvy sukhikh i pustynnykh stepei Vostochnoi Evropy v drevnosti i srednevekovie / V.A. Demkin // Avtoref. dis. ... dokt. geogr. nauk. – M., 1993. – 32 s.
12. Demkin V.A. Paleopochvovedenie i arkheologiia / V.A. Demkin. – Pushchino, 1997. – 48 s.
13. Ivanov Y.V. Sviaz ritmov pochvoobrazovaniia s periodichnostiu solnechnoi aktivnosti za poslednie 5 tysiach let / Y.V. Ivanov, F.N. Lisetskiy // Doklady Akademii nauk. – T. 334. – № 2. – M., 1994. – S. 230-233.
14. Kremenetskii K.V. Paleoeologiia drevneishykh zemledeltsev i skotovodov Russkoi ravniny / K.V. Kremenetskii. – M.: AN SSSR, 1991. – 193 s.
15. Kushtan D.P. Pivden Lisostepovogo Podniprov'ia za dobu piznoi bronzy / D.P. Kushtan // Arkheolohichniy almanakh. – № 29. – Donetsk, 2013. – 232 s.
16. Lytvynenko R.A. Kulturne kolo Babine (za materialamy pokhovalnykh pamiatok) / R.A. Lytvynenko // Avtoref. dys. ... dokt. ist. nauk. – K., 2009. – 32 s.
17. Matveeva G.I. Gorno-metallurgicheskii kompleks bronzovogo veka u s. Mikhailo-Ovsianka na yuge Samarskoi oblasti (pervye rezultaty issledovaniia) / G.I. Matveeva, Iu.I. Kolev, A.I. Korolev // Voprosy arkheologii Urala i Povolzhia. – № 2. – Samara, 2004. – S. 69-88.

References

1. Aleksandrovskii A.L. Istoriiia pochv i klimata na Iuge Ros-sii v golotsene / A.L. Aleksandrovskii // Trudy GIM. – Vyp. 145: II Gorodtsovskie chteniia: mater. nauch. konf., posviashchenoi 100-letiiu deiatel'nosti V.A. Gorodtsova v GIM. – M., 2005. – S. 79-87.

18. Otroshchenko V.V. Srubnaia kultura stepnogo Podneprov'ia (po materyalam pogrebalnykh pamiatnikov) / V.V. Otroshchenko // Avtoref. ...dis. kand. ist. nauk. – K., 1981. – 22 s.
19. Otroshchenko V.V. Istoriia plemen zrubnoi spilnosti / V.V. Otroshchenko // Avtoref. dys. ... dokt. ist. nauk. – K., 2002. – 33 s.
20. Otroshchenko V.V. Kulturno-hospodarcha sytuatsiia na pivdni Skhidnoi Yevropy v 1600-1200 rokakh do n.e. / V.V. Otroshchenko // Istoricheskie i futurologicheskie aspekty razvitiia gornogo dela. – Alchevsk: DonGTU, 2005. – S. 94-101.
21. Otroshchenko V.V. Kulturni ta chasovi osoblyvosti vykorystannia metalu v pokhovalnykh rytualakh zrubnoi spilnoty / V.V. Otroshchenko // PGA: Materialy VI-ho Kartamyskoho mizhnarodn. polovogo arkeoloh. seminaru. – Alchevsk: DonDTU, 2007. – S. 40-52.
22. Otroshchenko V.V. Do prychny ta chasu prypynennia rozrobok midnorudnykh pokladiv Donbasu za doby bronzy / V.V. Otroshchenko // PGA: Materialy VIII-ho Kartamyskoho mizhnarodn. polovogo arkeoloh. seminaru. – Alchevsk: DonDTU, 2011. – S. 123-134.
23. Priaxin A.D. Mosolovskoe poselenie metallurgov-liteishchikov epoxy pozdnei bronzy / A.D. Priaxin. – Kn. 2. – Voronezh: VGU, 1996. – 176 s.
24. Rassamakin Iu.Ia. Pozdnii eneolit – rannii bronzovyi vek stepnogo Prichernomoria: problema «kachka» v razvitiu drevnykh skotovodov / Iu.Ia. Rassamakin // Konvergentsiia i divergentsiia v razvitiu kultur epokhi eneolita – bronzy Srednei i Vostochnoi Evropy. – SPb., 1995. – S. 46-49.
25. Rassamakin Yu.Ya. Svit skotariv / Yu.Ya. Rassamakin // Davnia istoriia Ukrainy. – K.: Nauk. dumka, 1997. – S. 273-301.
26. Romashko V.A. Prirodno-klimaticheskie usloviia i khoziaistvennaia deiatelnost naseleniia pogranchia stepi I lesostepi Levoberezhnoi Ukrainy na rubezhe II-I tys. do n.e. / V.A. Romashko // Problemy arkeologii Podneprov'ia. – Dnepropetrovsk: DGU, 1986. – S. 120-136.
27. Romashko V.A. Zakliuchitelnyi etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy (po materialam boguslavsko-belozerskoi kultury) / V.A. Romashko. – K., 2013. – 592 s.
28. Tatarinov S.I. Drevnie gorniaki-metallurgi / S.I. Tatarinov. – Slaviansk: Pechatnyi dvor, 2003. – 131 s.
29. Chernykh E.N. Kargaly. – Tom V / E.N. Chernykh. – M.: Iazyki slavianskoi kultury, 2007. – 200 s.
30. Cherniakov I.T. Severo-Zapadnoe Prichernomore vo vtoroi polovine II tys. do n.e. / I.T. Cherniakov. – K.: Nauk. dumka, 1985. – 171 s.

Бровендер Ю.М. До питання щодо розвитку металовиробництва Дніпро-Донського регіону за доби енеоліту - бронзи.

Автором розроблена концепція генези Донецького гірничо-металургійного центру доби бронзи як результату еволюційного розвитку металовиробництва в епоху раннього металу в східноєвропейському степу та лісостепу. Неодноразово перерваний екологічними кризами на різних етапах доби палеометалу розвиток металовиробничої діяльності за доби пізньої бронзи призвів до створення на міднорудній базі Донецького кряжу Донецького гірничо-металургійного центру. Донецький центр як спеціалізована на крупномасштабному виробництві високоорганізована виробнича структура епохи пізньої бронзи розглядається в системі бережнівсько-маївської зрубної культури. Встановлено, що генеруючою основою культуригенези бережнівсько-маївської зрубної культур, була міднорудна територія Донецького кряжу. Виявлено особливості функціонування Донецького гірничо-металургійного центру, а також причини, що призвели до його занепаду.

Ключові слова: Дніпро-Донський регіон, Донецький гірничо-металургійний центр, металовиробництво, доба енеоліту – бронзи.

Brovender Y.M. On the development of metal production in the Dnepr-Don region in the Eneolithic – Bronze Age.

The author has developed a genesis concept for Donetsk mining-metallurgical center of the Bronze Age as a result of metal production evolution during the Eneolithic-Bronze Age in Eastern-European steppe and forest-steppe. At various stages of the paleometal age, the development of metal production activities was repeatedly interrupted by environmental crises. In the end, the Donetsk mining- metallurgical center emerged on the copper-ore base of the Donetsk mountain-ridge, during the Late Bronze Age. Donetsk mining-metallurgical center being a well-organized production structure of the Late Bronze Age specializing on the large-scale production is examined within the Berezhnovsko-mayevskaya primary culture. It was proved that copper-ore area of Donetsk mountain-ridge was like generating basis of cultural genesis of Berezhnovsko-mayevskaya primary culture. There were determined specific features of functioning of the Donetsk mining-metallurgical center as well as the breakdown reasons.

Key words: Dnepr-Don region, Donetsk mining-metallurgical center, metal production, Eneolithic-Bronze Age

Бровендер Юрій Михайлович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії та історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: д.іст.н., проф. **Михайлюк В.П.**

Статья подана 5.09.2017.

УДК 65+577.4

ГЛОБАЛЬНА ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Дефорж Г.В.

THE GLOBAL ECOLOGICAL CRISIS AND WAYS OF ITS OVERCOMING

Deforz H.V.

Господарська діяльність людства протягом останнього сторіччя призвела до серйозних забруднень нашої планети різноманітними відходами виробництва. Повітряний басейн, вода і ґрунт у районах великих промислових центрів часто містять токсичні речовини, концентрація яких перевищує гранично допустимі концентрації. Оскільки випадки значного підвищення цих концентрацій досить таки часті і спостерігається зростання захворюваності, пов'язаної з забрудненням природного середовища, останнім часом спеціалісти і засоби масової інформації почали застосовувати термін «екологічна криза» [1-2].

Слід чітко поділяти поняття «локальна екологічна криза» і «глобальна екологічна криза». Перша проявляється у місцевому підвищенні рівня забруднень – хімічних, теплових, шумових, електромагнітних – за рахунок одного або декількох близько розташованих джерел. Локальна криза, як правило, може бути більш чи менш легко подолана чи то адміністративними, чи економічними заходами. Наприклад, за рахунок удосконалення технологічного процесу на підприємстві-забруднювачі або за рахунок його репрофілювання, або закриття.

Набагато більш серйозну небезпеку представляє глобальна екологічна криза. Вона є наслідком усієї сукупності господарської діяльності нашої цивілізації і проявляється у зміні характеристик природного середовища у масштабах планети і тому небезпечна для всього населення Землі. Боротися з глобальною екологічною кризою значно важче, ніж з локальною. Ця проблема буде вважатися вирішеною тільки у випадку мінімізації забруднень, здійсненої людством до рівня, з яким природа Землі зможе справитися самостійно.

Ключові слова: екологія, глобальна екологічна криза, забруднення, антропогенне втручання, Всесвіт.

В даний час глобальна екологічна криза включає чотири основні компоненти: кислотні дощі, парниковий ефект, забруднення атмосфери суперекотоксикантами і так звані озонові діри.

Кислотні дощі – це атмосферні опади, рН яких нижча ніж 5,5. Закислення осадів відбувається внаслідок потрапляння в атмосферу оксидів сірки та азоту. Джерела SO₂ в основному зв'язані з процесами згоряння кам'яного вугілля, нафти і природного газу, які містять у своєму складі сіркоорганічні спо-

луки. Частина SO₂ в результаті фотохімічного окислення в атмосфері перетворюється на сірчаний ангідрид SO₃. Важливим джерелом SO₂ є кольорова металургія: виробництво міді, нікелю, кобальту, цинку та інших металів на стадії обпалювання сульфідів.

Оксиди азоту – попередники азотної кислоти – потрапляють в атмосферу головним чином у складі димових газів котлів теплових електростанцій і викидів двигунів внутрішнього згоряння. За високих температур, які виникають у цих пристроях, азот повітря частково окислюється, даючи суміш моно- і діоксиду азоту.

Кислотні опади (їхня рН іноді сягає 2,5) згубно діють на біоту, технічні споруди, витвори мистецтва. Чітко встановлено, що під дією кислотних дощів і снігів тільки за 1955–1985 рр. сильно знизився водневий показник тисяч озер Європи і Північної Америки. А це, у свою чергу, призвело до різкого збіднення їхньої фауни і загибелі багатьох видів організмів. Кислотні опади викликають деградацію лісів: у Північній Європі від них постраждало приблизно 50 % дерев. За зниження рН різко підсилюється ерозія ґрунту і збільшується рухливість токсичних металів [3].

Парниковий ефект обумовлений нагріванням внутрішніх шарів атмосфери за рахунок поглинання «парниковими газами» (перш за все CO₂) основної інфрачервоної частини теплового опромінення поверхні Землі, яка нагрівається Сонцем. Цей ефект може призвести до суттєвої зміни клімату, яка може мати непередбачувані наслідки. Наприклад, можливе підвищення рівня Світового океану і затоплення низинних ділянок суші через танення арктичного і антарктичного льоду. Зростання концентрації CO₂ в атмосфері на 20 % протягом останніх 100 років – чітко доведений факт. Основні джерела «додаткового» вуглекислого газу – це печі теплових електростанцій, автомобільні двигуни, лісові пожеги, тобто джерела, які так чи інакше пов'язані з техногенною діяльністю людини.

Наступний компонент глобальної екологічної кризи – забруднення поверхні Землі суперекотокси-

кантами, до яких відносяться хлордіоксини, поліхлорувальні біфеніли, поліциклічні ароматичні вуглеводні, деякі важкі метали (в першу чергу свинець, ртуть і кадмій), а також довгоживучі радіонукліди. Усі ці забруднювачі є ксенобіотиками і потрапляють в навколишнє середовище в результаті аварій на хімічних виробництвах, неповного згоряння палива в автомобільних двигунах, неефективного очищення стічних вод, катастроф на ядерних реакторах і навіть згоряння полімерних виробів у вогнищах на городніх ділянках. Суперекотоксиканти відповідальні за чисельні хвороби, алергії, підвищену смертність, порушення генетичного апарату людини і тварин.

Нарешті, серйозну проблему представляють **озонові діри**. Озоновий шар, розміщений на висоті 25 плюс-мінус 5 км, як відомо, поглинає небезпечно для усіх живих організмів біологічно активне ультрафіолетове випромінювання Сонця (довжина хвилі 240-260 нм). Спостереження за концентрацією озону в цьому шарі, які здійснюються тільки в останні 30 років, фіксують її суттєве локальне зниження (до 50 % від висхідного). Такі місця, які отримали назву «озонові діри», в основному виявляються над Антарктидою.

Для забезпечення утворення озонових дір необхідне глибоке розуміння комплексу фізичних, фізико-хімічних і хімічних процесів, які відбуваються у тропо- і стратосфері. Необхідно також враховувати сонячно-земні зв'язки, процеси дегазації Землі, потоки техногенних і ендегенних газів у атмосферу та багато інших факторів. Сьогодні їх кількісний облік неможливий, тому однозначного пояснення причин виникнення і затягування озонових дір не існує. Разом з цим засоби масової інформації і чисельна навчально-методична література поширюють фреонову теорію руйнування озонового шару. Її суть полягає в наступному. Фреони (фторвуглеводні) широко використовуються в якості холодоагентів, збивачем пластмас, газів-носіїв в аерозольних балончиках, засобах пожежогасіння і т.п. Виконавши свою робочу функцію, більша частина фреонів потрапляє до верхньої частини атмосфери, де під дією світла руйнується з утворенням вільних атомів хлору. Далі ці атоми взаємодіють з озоном. Встановлено, що один атом хлору може зруйнувати біля 10 тис. молекул озону. Вчені-хіміки, однак, зауважують, що уявлення про роль фреонів в руйнуванні озонового екрану нашої планети є всього лише гіпотезою. З її допомогою важко пояснити причини періодичного зниження концентрації озону над Антарктидою, в той час як біля 90 % фреонів потрапляють в атмосферу у Європі та Америці.

Таким чином, глобальна екологічна криза, обумовлена антропогенним втручанням у природні процеси, представляє небезпеку для життя на Землі. Виникає питання: чи може вона бути подоланою? Більшість спеціалістів сьогодні відповідають на це питання позитивно. Вони відзначають, що вирішення даного завдання вимагає від людства грандіозних зусиль. Основна складність проблеми полягає в то-

му, що розвиток цивілізації зазвичай призведе до забруднення середовища проживання. І ось чому.

Розвиток цивілізації передбачає зростання промислового і сільськогосподарського виробництва, розширення транспортних мереж і засобів пересування і, відповідно, значне зростання енергоозброєності людства. Розрахунки показують, що приріст народного господарства на планеті Земля повинен скласти сотні процентів, тому що сьогодні з 7 млрд. землян лише один живе в гідних умовах. Зауважимо також, що населення Землі постійно зростає і до середини ХХІ ст. може сягнути 10 млрд. осіб. Разом з цим слід взяти до уваги і той факт, що організація повністю безвідходних процесів неможлива. Повна ліквідація будь-яких відходів призводить до збільшення вартості продукції і так до безкінечності. І ця закономірність справедлива для усіх видів промислової продукції.

Розвиток електроенергетики також неминує призводити до складних екологічних проблем. Сьогодні усім стало зрозумілим, що виробництво електроенергії на основі викопного палива, особливо вугілля, призводить до особливо важких забруднень повітряного басейну і поверхні Землі. Тому часто розглядають альтернативні і на перший погляд екологічно чисті джерела енергії: вітрову, сонячну, геотермальну, енергію морських припливів і т.п. На жаль, великомасштабне виробництво будь-якого виду енергії поєднується з виникненням не менш великих екологічних проблем. Наприклад, під час значного внеску вітроелектростанцій до паливно-енергетичного балансу промислово розвинутої держави (сотні мільйонів тон умовного палива на рік) для виготовлення тисяч вітряних «коліс» і башт для їх встановлення доведеться приблизно у два рази збільшити виробництво алюмінію, отримання якого є одним з найбільш екологічно брудних процесів, виділити під станції, що будуються, величезні площі землі і, що найбільш важливо, доведеться дуже затримати, або й зупинити вітри, які тисячоліттями передавали тепло і вологу, тобто порушити кліматичну рівновагу планети. Аналогічні або близькі до них проблеми виникають при великомасштабному використанні сонячної або інших джерел «дешевої» енергії.

Ілюзією є і уявлення про можливе створення екологічно чистого транспорту. Електромотори, якими пропонують замінити двигуни внутрішнього згоряння, справді відносно чисті екологічно. Однак, в якості джерел струму сьогодні слід розглядати тільки кислотні (свинцеві) або лужні (нікель-кадмій) акумулятори, що вимагає збільшення виробництва цих зовсім небезпечних металів і виробництв, зв'язаних з їх утилізацією, а також будівництва електростанцій для їх зарядки і виробництва тих же металів. Таким чином, в даному випадку відбувається всього лише перенесення екологічних проблем з одного рівня на інший.

Для забезпечення харчуванням півтора десятка мільярдів населення Землі у ХХІ ст. необхідне впро-

вадження у практику методів інтенсивного сільсько-го господарства, яке б забезпечило врожаї зернових на рівня 100 ц/га. Такі врожаї можливі лише при великомасштабному використанні хімічних добрив і синтетичних засобів захисту рослин у кількостях приблизно 1 млрд. т зв'язаного азоту і сполук фосфору. Отже, мова йде про створення великої хімічної промисловості, яка, як відомо, не може бути повністю екологічно чистою.

В умовах проживання значної частини землян в мегаполісах неможливий і екологічно чистий побут. Відходи (а це тони сміття на одну особу на рік) для своєї утилізації вимагають будівництва сміттєспалювальних заводів. Такі заводи екологічно дуже небезпечні, оскільки їх газові викиди, зокрема, містять і хлордіоксини.

Таким чином, можна зробити висновок, що розвиток цивілізації неминуче призведе до появи складних екологічних проблем. Проблеми настільки важкі і багатопланові, що деякі вчені серйозно ставлять питання про згортання промислового виробництва і повернення людини до патріархального способу проживання, який був характерним для середини або другої половини XVIII ст. Але не слід забувати, що чисельність населення Землі у ті роки була у шість разів меншою, а середня тривалість життя складала 30 років. Чи захочуть земляни повернутися у минуле? Навряд.

Вчені різних країн досліджують рівень забруднення природи сьогодні. Аналіз цих даних показує, що думка про хімічну промисловість як головне джерело усіх екологічних бід є невірною. Як з'ясувалося, основними забруднювачами природи є енергетика і транспорт, причому доля транспорту буде неухильно зростати, про що свідчить досвід США. Слід, однак, враховувати, що букет забруднень, який надається хімічною промисловістю, дуже великий і серед цих забруднень є дуже токсичні речовини. Вчені також роблять спроби з'ясувати основні причини забруднення навколишнього середовища. І таких основних причин чотири.

1. Економічні причини. Висока вартість очисних споруд та інших засобів охорони природи, яка сягає іноді третини капіталовкладень. Це змушує господарників і адміністраторів економити на природі під час будівництва нових виробництв. Витрати ринкової економіки, пов'язані з гонитвою за прибутком, і планом, обтяженим ідеологічними догмами, безумовно призводять до поглиблення екологічної кризи.

2. Науково-технічні причини. Важливо розуміти, що основна частина потоку забруднень, які поступають в атмосферу, гідросферу і літосферу Землі, обумовлена не бажанням отримати максимальний прибуток і злим задумом господарників, а об'єктивно існуючими науково-технічними труднощами. Слід мати на увазі, що лише незначна доля використовуваних у промисловості хімічних процесів протікає з кількісним виходом і 100% селективністю. У більшості випадків поряд з цільовим продуктом утворюється велика кількість побічних, для

повної утилізації яких вимагається безкінечно велика сума капіталовкладень. Тому на практиці встановлюють деякий допустимий рівень забруднень, який забезпечується розумним рівнем витрат. Це чітко демонструють такі приклади.

Біля 60 % усіх газоподібних забруднень атмосфери, складають органічні речовини (пари розчинників, мономерів, горюче-змащувальних матеріалів) і монооксид вуглецю. Наприклад, для очищення вентиляційних викидів від парів розчинника найбільш економічно вигідно їхнє спалювання. Але цей процес може бути здійснений тільки за сумісного спалювання парів разом з основним паливом: газом, мазутом або вугіллям, тобто в тих випадках, коли джерело забруднень перебуває неподалік від теплоелектростанції. На жаль, таких співставлень небагато. Тому було створено спеціальний реактор, в якому на поверхні гетерогенного алюмоплатинового катализатора відбувається постійне горіння природного газу разом з вентиляційними викидами. Зрозуміло, що рішення навіть такого відносно нескладного завдання вимагало серйозних капітальних вкладень і призвело до помітного здорожчання продукції.

Викидні гази автомобілів можуть бути очищені від монооксиду вуглецю, оксидів азоту і поліциклічних ароматичних вуглеводнів за допомогою каталітичних двигунів, які містять нанесений катализатор з металів групи Pt. Вартість цього апарату досить висока і може сягати 10-15 % вартості легкового автомобіля. В розвинутих європейських країнах вони знайшли широке застосування, але, на жаль, непридатні до експлуатації в Україні через широкомасштабне використання бензину, який містить тетраетилсвинець, продукти згорання якого отруюють ці катализатори. Повна відмова від використання етилованого бензину вимагає від України гігантських витрат, але це абсолютно необхідно зробити у майбутньому.

Не варто думати, що науково-технічні труднощі у сфері охорони природи властиві в основному Україні. Це не так. У США, наприклад, прийнятий закон про чисте повітря, який забороняє в перспективі використовувати автомобільний бензин, що містить ароматичні вуглеводні (в даний час у складі бензину їх концентрація сягає 50%). Для реалізації цього закону доведеться віднайти абсолютно нові технічні рішення і асигнувати багато десятків мільярдів доларів.

Ще одна дуже складна науково-технічна проблема дісталася світові у спадщину від періоду так званої «холодної війни». В арсеналі багатьох країн, в першу чергу США, Росії та України, накопичені величезні запаси (в загальному понад сотні тисяч тон) бойових отруйних речовин. У відповідності із висновками міжнародних домовленостей хімічна зброя підлягає знищенню. Однак, досі, не дивлячись на значні зусилля вчених та інженерів і величезні витрати, не розроблений універсальний, ефективний і абсолютно нешкідливий метод ліквідації хімічної зброї. Таких прикладів можна навести багато. Але і

цих достатньо для того, щоб зробити висновок про пріоритетне значення науки, сучасної техніки і технології для подолання глобальної екологічної кризи.

3. *Низький рівень знань.* В наш час люди, які приймають відповідальні технічні рішення і не володіють при цьому основами природничих наук, стають соціально небезпечними для суспільства. Багато катастроф, що вже пройшли, і ті, що будуть у майбутньому пов'язані з малограмотністю технічних керівників і виконавців. Яскравий приклад – катастрофа продуктопроводу, який перекачував з північних родовищ так звану широку фракцію легких вуглеводнів, яка здатна у випадку витoku утворювати вибухонебезпечну газоповітряну суміш. Великий досвід будівництва нафто- і газопроводу зовсім не гарантує успіх у будівництві продуктопроводу, проектування, монтаж і експлуатація якого вимагає зовсім інших знань і заходів безпеки. Цих знань у керівництва будівництвом виявилось недостатньо.

4. *Низький рівень культури і моралі.* Для збереження природи необхідно, щоб кожна людина, яка має відношення до промислових і сільськогосподарських виробництв, з побутовими хімічними речовинами, була не тільки екологічно грамотною, а й усвідомлювала свою відповідальність за дії, які завдають природі певної шкоди. На жаль, часто можна бачити, як водій ставить свого автомобіля у чистий потік для миття, як матрос виливає за борт відро солярки, як працівники в автогосподарствах спалюють старі шини, як сільські механізатори спокійно дивляться на мішки з мінеральними добривами, які валяються на підлозі.

5. Які ж причини подолання глобальної екологічної кризи? Щоб справитися з нею, спочатку необхідно, щоб кожен житель планети Земля усвідомив, що екологічна загроза витікає не від безіменного людства, а від кожної конкретної людини, тобто від нас з вами. Головна роль у вирішенні цього завдання відіграє екологічна освіта усіх шарів і усіх вікових категорій суспільства. Наступний крок – створення ефективного природоохоронного законодавства. Окрім національних законів, які регулюють відносини між підприємствами, державою і її мешканцями в області відповідальності за забруднення природного середовища, важливе значення мають міждержавні правові відносини. Справді, глобальна екологічна криза стосується усієї планети, границі між державами не слугують перешкодою для переміщення газів, радіонуклідів і екоотоксикантів.

Загальна мета національного і міжнародного природоохоронного законодавства достатньо чітка: ні жодній людині, ні державі загалом не повинно бути вигідним забруднювати планету зверх погоджених міжнародним співтовариством заходів і кожний випадок понаднормативного забруднення повинен переслідуватися законом.

Особливо слід підкреслити безглуздість постановки питання про подолання екологічної кризи без вирішення проблеми фінансування природозахисних заходів. Ми повинні звикнути до того, що охорона

Землі від забруднень – справа дорога, і, плануючи бюджет – державний, громадський або особистий – передбачати немалі витрати на екологічні потреби.

Основним елементом у боротьбі з екологічною кризою є пошук грамотних і дієвих науково-технічних рішень. Це означає, що на екологію повинні працювати чисельні інститути, лабораторії, університети, фірми. Природоохоронній експертизі повинно піддаватися діюче або реконструйоване підприємство, кожний проект нового будівництва незалежно від його соціальної спрямованості.

Нарешті, екологічний компонент середньої, спеціальної і вищої освіти повинен стати невід'ємною частиною підготовки будь-якого спеціаліста у сфері техніки, природничих наук, медицини, економіки і навіть гуманітарних наук. Особливе значення має екологічна підготовка вчителів школи і викладачів вищих навчальних закладів.

Екологічна криза є найбільшою небезпекою, яка постала сьогодні перед людством, аналіз показує, що інші глобальні кризи – енергетична, сировинна, демографічна – у своїй основі зводяться до проблем охорони природи. У жителів планети Земля немає альтернативи: або вони справляться із забрудненням, або забруднення розправиться з більшою частиною людей, які населяють нашу Землю.

Л і т е р а т у р а

1. Небел Б. Наука об окружающей среде: Как устроен мир. – Москва: Мир. 1993. – Т. 1. – 424 с., Т.2. – 336 с.
2. Шустов С.Б. Химические основы экологии / С.Б. Шустов, Л.В. Шустова. – Москва : Просвещение, 1995. – 240 с.
3. Заиков Г.Е. Кислотные дожди и окружающая среда / Г.Е. Заиков, С.А. Маслов, В.Л. Рубайло. – Москва : Химия, 1991. – 142 с.

R e f e r e n c e s

1. Nebel, B. (1993). Nauka ob okruzhayushchej srede: Kak ustroen mir [Environmental Science: How the world works]. Moskva: Mir, T.1, 424, T.2, 336. [in Russian]
2. Shustov, S.B. and Shustova, L.V. (1995). Himicheskie osnovy ehkologii [Chemical basis of ecology]. Moskva : Prosveshchenie, 240. [in Russian]
3. Zaikov, G.E., Maslov, S.A. and Rubajlo, V.L. (1991). Kislotnye dozhd i okruzhayushchaya sreda [Acid rains and the environment]. Moskva : Himiya, 142. [in Russian]

Дефорж А.В. Глобальный экологический кризис и пути его преодоления

Хозяйственная деятельность человечества в течение последнего столетия привела к серьезным загрязнениям нашей планеты разнообразными отходами производства. Воздушный бассейн, вода и почва в районах больших промышленных центров часто содержат токсичные вещества, концентрация которых превышает предельно допустимые концентрации. Поскольку случаи значительного повышения этих концентраций достаточно-таки часты и наблюдается рост заболеваемости, связанной с загрязнением естественной среды, в последнее время спе-

циалисты и средства массовой информации начали применять термин «экологический кризис».

Следует четко разделять понятие «локальный экологический кризис» и «глобальный экологический кризис». Первый проявляется в местном повышении уровня загрязнений - химических, тепловых, шумовых, электромагнитных - за счет одного или нескольких близко расположенных источников. Локальный кризис, как правило, может быть более или менее легко преодолен то ли административными, то ли экономическими мероприятиями. Например, за счет усовершенствования технологического процесса на предприятии-загрязнителе или за счет его перепрофилирования, или закрытия.

Намного более серьезную опасность представляет глобальный экологический кризис. Он является следствием всей совокупности хозяйственной деятельности нашей цивилизации и проявляется в изменении характеристик естественной среды в масштабах планеты и потому опасен для всего населения Земли. Борьба с глобальным экологическим кризисом значительно тяжелее, чем с локальным. Эта проблема будет считаться решенной только в случае минимизации загрязнений, осуществленной человечеством до уровня, с которым природа Земли сможет справиться самостоятельно.

Ключевые слова: экология, глобальный экологический кризис, загрязнение, антропогенное вмешательство, Вселенная.

Deforz H.V. The Global ecological crisis and ways of its overcoming

Economic activity of humanity during the last century resulted in serious contaminations of our planet by various wastes of production. The air mass, water and soil in the districts of large industrial centers often contain toxic substances the congestion of which exceeds the possible concentrations maximum. Due to rather frequent cases of considerable in-

crease of these concentration and growth of the morbidity related to contamination of natural environment, lately the specialists and mass media began to apply a term «ecological crisis».

It is necessary to divide clearly a concept «local ecological crisis» and «global ecological crisis». The first shows up in the local increase of contamination level - chemical, thermal, noise, electromagnetic - due to one or a few close located sources. A local crisis, as a rule, can be more or less easily overcome whether by administrative or economic measures. For example, it can result in the improvement of technological process on an enterprise-pollutant or due to its conversion or closing.

Far more serious danger is presented by a global ecological crisis. It is the consequence of all totality of economic activity of our civilization and shows up in the change of descriptions of natural environment in the scales of planet and that is why dangerous for all population of Earth. To fight with a global ecological crisis is considerably heavier than with local. This problem will be considered as decided only in case of when humanity carry out the contamination minimization to the level when the nature of Earth will be able to manage independently.

Keywords: ecology, global ecological crisis, contamination, anthropogenic interference, Universe.

Дефорж Ганна Володимирівна –доктор історичних наук, доцент кафедри біології та методики її викладання Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка deforzhav@gmail.com

Рецензент: д.і.н., проф. **Бум О.М.**

Статья подана 27.10.2017.

УДК 94 (477)

ПЕРШИЙ РУДНИК ДОНБАСУ

Довжук І.В.

THE FIRST MINE OF DONBASS

Dovzhuk I.V.

У статті розглянуто заснування у 1795 р. на землі селян села Верхнього, біля балки Лисичої кам'яновугільного руднику, що поклав початок промислової розробки кам'яного вугілля в Донецькому басейні. Зазначено, що Лисичанський кам'яновугільний рудник в дореформений період являв собою мануфактурне виробництво кріпосницького типу. Він належав державі, базувався виключно на ручній примусовій праці, комплектувався робочою силою на основі кріпосного права.

Ключові слова: Донбас, кам'яне вугілля, Лисича балка, рудник, вуглевидобувна промисловість.

Вступ. Відповідно до Указу Катерини II від 14 листопада 1795 р. в комплексі з Луганським ливарним заводом в урочищі Лисича Балка був закладений перший рудник Донбасу. Він входив у структуру заводу, був одним з його підрозділів (цехів). Призначався рудник для забезпечення кам'яним вугіллям Луганського ливарного заводу, Чорноморського флоту, а також задоволення потреб промисловості й населення в паливі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми промислової розробки кам'яного вугілля Донбасу в першій половині XIX ст. розглядалися в роботах Г. Д. Бакулева, О. О. Нестеренка, С. І. Потолова, В. І. Подова та інших дослідників. Однак і сьогодні, під час активних наукових історичних досліджень, аналіз становлення і розвитку промисловості Донецького краю, як складової частини України, залишається актуальним.

Мета цієї розвідки полягає в дослідженні розвитку гірничої промисловості Луганського краю, причин закладення першого рудника в Лисичій балці та його подальшої діяльності.

Результати досліджень. Кам'яновугільне родовище в Лисичій балці на землях села Верхне, відкрите в грудні 1792 р. надвірним радником Аврамовим, виявилось унікальним. У силу особливих геологічних умов тут виходило на поверхню кілька кам'яновугільних шарів, що залягали на невеликій глибині. Ніби самою природою тут були створені всі

умови для початку розробки кам'яного вугілля в Донбасі. Відомо, що кам'яне вугілля тут намагалися добувати і раніше. Однак то була примітивна розробка шарів, що виходять на поверхню. Такий метод видобутку називався поверхневим, або кар'єрним. Були відсутні й постійні кадри гірників. Для розробки вугілля адміністрація повітів присилала на короткий час селян за нарядами [2, с. 127].

У 1794 р. К. Гаскойн побував в урочищі Лисича балка та зустрівся з Аврамовим, який вів тут розробку вугілля для Чорноморського флоту. Пізніше Гаскойн зазначав, що робота почалася не з тих пунктів, з яких варто було б. Не схвалював він і відкритий метод розробки шару. Він вважав, що розробку вугілля треба вести за правилами гірничого мистецтва, а для цього потрібні знання. Він пропонував викликати з Англії кілька досвідчених майстрів. Перший рудник Донбасу в Лисичій балці, який згодом стали називати Лисичанським, було закладено під керівництвом англійського гірничого майстра Томаса Ропера. Він приїхав у Донбас ще наприкінці 1795 р. для організації будівництва Луганського ливарного заводу і кам'яновугільних розробок. Рудник являв собою групу шахт, що розробляли свиту із семи пологих шарів потужністю 0,8-2,15 м з кутом падіння 12-18°. На перших порах рудник комплектувався робітниками з Олександрівського (Петрозаводськ) і Липецьких металургійних заводів, які надсилалися сюди Луганським заводом. Вони починали промислову розробку кам'яного вугілля, ставши першими шахтарями Донбасу [11, с. 110].

Перша шахта рудника перебувала на південному схилі балки та мала назву № 1. Глибина її становила 17 сажнів (36,21 м). Виїмка вугілля велася за допомогою горизонтальних ходів. Роботи виконувалися виключно вручну. Лише на підйомі й водовідливій застосовувалася найпростіша механізація, тобто ручний і кінний коловорот. Підйом вугілля на поверхню і відлив води проводився бочками і ящиками за допомогою ручного або кінного ворота [16, с. 101].

Потужність вугільного покладу тут становила 0,9 м. Незабаром на відстані близько сімдесяти метрів від першого в сторону Сіверського Дінця була закладена шахта № 2. Перші шахти були невеликими, тому доводилося через їхню швидку виробку вводити в дію нові. За перше півстоліття налічувалося понад 70 шахт, і кожна мала порядковий номер. Через багато років увійшло в практику присвоювати шахтам назви. Так, у 1833 р. була закладена «Митрофанівська», у 1835 р. – «Петропавлівська» [4].

Кількість шахт на копальні постійно зростала. Деякі припиняли працювати, інші відкривалися. Як правило, видобуток проводився одночасно в декількох з них. Змінивши Т. Ропера, з 31 травня 1797 р. на посаду керуючого рудником вступив Адам Сміт. У своїх рапортах він повідомляв про розвідки нових покладів вугілля, про заготівлю будівельних матеріалів та будівництво житла для гірників, про умови їхньої праці [15, с. 10].

На цьому руднику в Лисичій балці вперше в Україні та в Росії було здійснено коксування кам'яного вугілля для Луганського ливарного заводу. З цього приводу А. Сміт 19 квітня 1799 р. повідомляв Гаскойну, що в березні він закоксував 14000 пудів кам'яного вугілля з першого (головного) шару і 5000 пудів з нового шару. Цієї кількості було достатньо для роботи вагранки протягом 2-х місяців [6].

У 1797 р. залишалося нереалізованого вугілля на 8717 руб. 08 коп. Гірниче відомство звернулося до Чорноморського Адміралтейства з пропозицією купувати вугілля на руднику. У той же час воно наказало директору заводу К. Гаскойну організувати вільний продаж мінерального палива, сповістивши про це земські правління, місцеві селища, кузні та ін. Ціна за пуд встановлювалася в 4 копійки. У 1799 р. із загального видобутку в 279821 пуд вугілля було поставлено Луганському заводу 249322 пуди, а 34750 пудів продано. Хоча обсяг видобутку вугілля поступово зростав, продуктивність праці була низькою. У 1800 р. середній виробіток на одного шахтаря в день становив 13 пудів вугілля, у той час як один шахтар за розрахунками англійського майстра Родупа, за зміну міг би видобувати 20 пудів. Зразки кам'яного вугілля, видобутого в Лисичій балці, наприкінці 1797 р. були піднесені імператору Павлу I. К. Гаскойн у рапорті Соїмонову доповідав, що йому до Петербурга з Луганського заводу в трьох ящиках доставлено вугілля, у четвертому – кокс, а в п'ятому – кварц [3].

Лисичанський рудник до 1802 р. був єдиним підприємством кам'яновугільної промисловості не тільки в Донбасі, а й у всій Російській імперії. За перше десятиліття свого існування він видав 2 млн 200 тис. пудів мінерального палива. Тут усе починалося вперше. Тому важко було уникнути помилок. Були вони і в методах розробки вугілля. На перших порах кожен шар розробляли самостійними шахтами, розкриваючи шари вертикальними стволами. Число їх швидко зростало. Це викликало велику витрату коштів. Цього не міг не помітити Є. П. Ковалевський,

інспектуючи рудник. Він дійшов висновку, що головним недоліком методів ведення гірничих робіт на руднику було спорудження багатьох дорогих стовбурів. Для видобутку 110 тис. т кам'яного вугілля з 1796 по 1820 рр. тут було пройдено понад 70 підйомних стовбурів загальною довжиною більше 4 тис. м. За чверть століття верхні шари в основному були вироблені. Накопичений досвід дозволяв гірникам глибше заглянути в надра землі. У 1831 р. закладено шахту «Володимирська» на глибину 40 сажнів. Через два роки, у 1833 р., почали будувати шахту «Митрофанівська» глибиною 31,5 сажнів. У 1836 р. заклали шахту «Петропавлівська», а потім більш велику «Капітальну» [7, с. 65].

У зв'язку з відкриттям у 1837 р. Чорноморського пароплавства, що стало новим споживачем кам'яного вугілля, на Лисичанському руднику вдосконалювалися методи видобутку палива. Підготовлені шахтні поля розробляли камерною системою. Запроваджувалися технічні нововведення [10, с. 132].

У 1838 р. в основному штреку споруджуваної шахти «Петропавлівська» вперше був покладений шлях із смугового заліза довжиною 76 метрів, по якому вугілля відкочували в дерев'яних візках. Вводилися інші технічні нововведення. З 1844 р., наприклад, уперше в Донбасі відлив води став здійснюватися підйомним насосом, який приводився в дію 12-сильною паровою машиною [14, с. 48].

Як піонери вугільної промисловості, лисичанські гірники, починаючи з кінця XVIII ст., постійно брали участь у розвідках родовищ кам'яного вугілля, залізної руди та інших корисних копалин у Донбасі та за його межами. Розвідувальні партії, що споряджались рудником, працювали поблизу сіл Нижнього, Родакове, Зайцева, Городовці й у багатьох інших місцях Донбасу, а також у Криму, Тульській губернії, Молдавії, Західного Сибіру і навіть на Далекому Сході й острові Сахалін. Лисичанський, а потім й інші казенні рудники, що належали Луганському ливарному заводу, сприяли поширенню і застосуванню більш досконалих методів видобутку вугілля і на приватних шахтах [9, с. 64].

40-і рр. XIX ст. були часом найвищого рівня видобутку вугілля на Лисичанському кам'яновугільному руднику, коли він досяг 700 тис. пудів на рік. Але вже наприкінці цього десятиліття видобуток вугілля почав знижуватися. Це пояснюється відсутністю надійних засобів доставки палива споживачам. Перевезення гужовим транспортом збільшувало вартість лисичанського вугілля. Тому один з основних споживачів – Чорноморський флот став купувати паливо Грушевських антрацитових рудників, звідки легше було доставляти його водним шляхом у порти Чорного моря.

Не раз робилися спроби вирішити проблему транспортування лисичанського вугілля водним шляхом. Перші досліді з організації судноплавства на Сіверському Дінці відносяться до 1818-1819 рр. У 1837 р. вони повторилися, коли з Ростова в Лисичанськ у розібраному вигляді були доставлені 4 бар-

ки. Тут їх зібрали і завантажили вугіллям, але тільки 2 з них благополучно прибули до Ростова. Невдачі були пов'язані з мілководдям і засміченістю русла річки [12, с. 36].

У 1868 р. на замовлення Лисичанського ливарного заводу був побудований пароплав «Лисичанськ». Він використовувався для перевезення різних вантажів. Однак 14 листопада 1869 р. судно отримало пробоїну і вийшло з ладу [13, с. 12].

У 1844 р. за порадою генерал-майора Чевкіна на шахті «Капітальна» встановили парову машину з водовідливним пристроєм. Розробки шахт № 9 і «Капітальна» були з'єднані діагональним відкаточним ходом. У шахті № 9 відкатка вугілля проводилася у візках, які вміщували до 15 пудів. Вони рухалися по рейках із смугового заліза. У діагональному відкаточному ході було два рейкових шляхи і бремсберг. Підйом вугілля здійснювався чотирьохкінним коміром. На шахті «Капітальна» вугілля на поверхню підіймали клітьми, які були оснащені спеціальним механізмом, що називався «парашут» [5].

У середині XIX ст. на землях, відведених Лисичанському руднику було відомо 23 кам'яновугільних шари. З них тільки 7 вважалися придатними до розробки. В їхньому числі «Лисичанський», «Мейн», «Сплінт», «Кеннельській». Найменування ці давалися англійцями, тому що вони були схожі на англійські шари. Був у надрах Лисичанська ще шар «Чері» (вишня). Таку назву отримав він від того, що мав червонуватий колір. Усе вугілля Лисичанського родовища слабкоспільне. Воно містило від 50 до 52 % коксу. Крім власне Лисичанського родовища, відкритого в урочищі Лисича балка, розроблялися шари в Ісаєвій, Орловській і Матроській балках. В Орловській балці був шар «Олів'єрі», названий за ім'ям гірничого інженера А. І. Олів'єрі, який відкрив цей шар [1, с. 99].

У 30-х і 40-х рр. XIX ст. видобуток вугілля на Лисичанському руднику йшов на підйом. У 1837 р. близько 100 тис. пудів вугілля було заготовлено для Чорноморського пароплавства. На початку 40-х років це пароплавство споживало від 100 до 200 тис. пудів лисичанського вугілля щорічно. У 1846 р. видобуток Лисичанського рудника склав 411180 пудів вугілля. З цієї кількості було продано у Воронежську губернію генерал-майору Чорткову для цукробурякового заводу 101226 пудів, у м. Слов'янськ на заводи солеварень 107985 пудів, у м. Бахмут на опалення 22983 пуди. У Луганський завод відправили 73141 пуд, а 15899 пудів витратили на опалення в Лисичанську [6].

З розвитком вуглевидобутку праця шахтарів вдосконалювалася, набувала спеціалізацію. Серед гірників виділялися підбійники, кріпильники, прохідники, саночники. З упровадженням на шахтах механізмів і машин з'явилися спеціальності машиністів, слюсарів та інших працівників, зайнятих обслуговуванням техніки при видобутку вугілля. На Ли-

сичанському руднику при прокатці твердих порід застосовувалися вибухові роботи. Життя вимагало вдосконалення та оплати праці шахтарів. Довгий час вона залишалася грошово-натуральною. Майстровий отримував 2 пуди борошна на місяць і пуд на утримання, а грошова платня становила 20 руб. на рік. Така плата не стимулювала зростання продуктивності праці. На початку 40-х років на руднику застосовували відрядну оплату праці. У 1843 р. її застосування було дозволено Гірничою радою. Однак на руднику вона не завжди давала позитивний ефект. Керуючий Лисичанським рудником В. Соколов доповідав у головну контору заводу, що в лютому 1840 р. на шахті № 7 пройдено на дуже міцному вапняку тільки 2 фути і на пісковикі півтора фути. За це робітникам належало разом з відливом води всього 13 руб. 99 коп. Витратили же матеріалів на велику суму. Так що 15 майстрових не тільки нічого не заробили, але навіть залишилися винні 15 руб. 91 коп. Керуючий просив виплатити шахтарям хоча б окладну платню, тому як ціни на провіант і фураж проти минулого 1839 р. значно підвищилися [8, с. 213].

Лисичанський рудник розвивався у складних умовах. До середини XIX ст. він опинився в несприятливій ситуації. З одного боку, удосконалювалася система розробки вугілля, вводилися технічні нововведення. З іншого боку, падав попит на вугілля. Головна причина в тому, що в ряді районів Донбасу з'явилися приватні кам'яновугільні розробки. Ще у 20-і роки виникли поміщицькі й селянські шахти в Бахмутському і Слов'янському повітах. Стрімко розвивався видобуток антрациту в Грушевському гірничому районі. Ці шахти лежали ближче до основних споживачів, їхнє вугілля було дешевше. Скорочувалися поставки лисичанського вугілля і в Луганський ливарний завод. Позначалася і відсутність надійних транспортних сполучень Лисичанська зі споживачами [11, с. 112].

Висновок. Перший рудник Донбасу в Лисичій балці проіснував майже століття. Він зіграв видатну роль в організації та вдосконаленні гірничої справи. На Лисичанському руднику покладено початок промислової розробки кам'яного вугілля не тільки в Донецькому басейні, а й в усій Російській імперії. Разом з Луганським ливарним заводом він стояв у витоків виникнення вугільно-металургійного комплексу. Тут був отриманий перший в історії Донбасу та Росії кам'яновугільний кокс. На першому руднику Донбасу зародився героїчний загін робітничого класу – шахтарі. Велика роль Лисичанського рудника також і в проведенні розвідки корисних копалин, в організації гірничої освіти в Донбасі, поширенні знань у галузі гірничої справи.

Ця тема має перспективи подальшого дослідження, зокрема, що стосується діяльності шахт Донбасу в другій половині XIX ст. та умов праці шахтарів.

Література

1. Алексеева Л. И. Ворошиловград. Путеводитель / Л. И. Алексеева. – Донецк: Донбасс, 1986. – 96 с.
2. Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности донецкого бассейна / Г. Д. Бакулев. – М.: Политиздат, 1955. – 671 с.
3. Донецкий край. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Донецкий_край.
4. История Лисичанска – Первый шахтерский поселок Донбасса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lisichansk.info/viewpage.php?page_id=73.
5. История Луганского края // Петровчанка. – 2008. – 17 вересня (№ 38).
6. История Луганского края [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://softacademy.lnpu.edu.ua/Programs/Luhansk/>.
7. История технического развития угольной промышленности Донбасса: В 2-х т. / Отв. ред. А. Н. Щербань. – К.: Наук. думка, 1969. – Т. 2. – 262 с.
8. Книга о Донбассе: Природа. Люди. Дела / сост. С. П. Булкин, А. И. Лазаренко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Донецк: Знак Почета, 1977. – 286 с.
9. Костыря Ю. П. Страницы старого Донбасса: историко-краеведческие очерки / Ю. П. Костыря. – Донецк: УКРНТЭК, 1991. – 477 с.
10. Население и трудовые ресурсы Донбасса / Отв. ред. Н. Г. Чумаченко. – К.: Наук. думка, 1977. – 255 с.
11. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. – К.: Наук. думка, 1959. – Ч. 1. – 496 с.
12. Подов В. И. История Донбасса: В 3 т. Донбасс в XVII-XVIII веках / В. И. Подов. – Луганск: Альма-матер, 2004. – Т. 1. – 336 с.
13. Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке / С. И. Потолов. – М.-Л., 1963. – 186 с.
14. Потолов С. И. Рождение великана: страницы летописи жизни и борьбы рабочих Донбасса / С. И. Потолов. – Донецк: Донбасс, 1972. – 248 с.
15. Середенко М. М. Чорна металургія України. 1917-1957 / М. М. Середенко. – К., 1957. – 166 с.
16. Шахтеры Донбасса / Сост. Л. Б. Калнаухов – К.: Мистецтво, 1977. – 192 с.

References

1. Alekseeva L. I. Voroshilovgrad. Putevoditel' / L. I. Alekseeva. – Donetsk: Donbass, 1986. – 96 s.
2. Bakulev G.D. Razvitie ugol'noy promyshlennosti donetskogo basseyna / G. D. Bakulev. – M.: Politizdat, 1955. – 671 s.
3. Donets'kyu kray. Vikipediya [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Donets'kyu_kray.
4. Istoriya Lisichanska – Pervyy shakhterskiy poselok Donbassa [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: http://lisichansk.info/viewpage.php?page_id=73.
5. Istoriya Luganskogo kraya // Petrovchanka. – 2008. – 17 veresnya (№ 38).
6. Istoriya Luganskogo kraya [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://softacademy.lnpu.edu.ua/Programs/Luhansk/>.
7. Istoriya tekhnicheskogo razvitiya ugol'noy promyshlennosti Donbassa: V 2-kh t. / Отв. ред.

- A. N. Shcherban'. – K.: Nauk. dumka, 1969. – Т. 2. – 262 s.
8. Kniga o Donbasse: Priroda. Lyudi. Dela / sost. S. P. Bulkin, A. I. Lazarenko. – 2-e izd., pererab. i dop. – Donetsk: Znak Pocheta, 1977. – 286 s.
9. Kostyrya Yu. P. Stranitsy starogo Donbassa: istoriko-kraevedcheskie ocherki / Yu. P. Kostyrya. – Donetsk: UKRNTEK, 1991. – 477 s.
10. Naselenie i trudovye resursy Donbassa / Отв. ред. N. G. Chumachenko – K.: Nauk. dumka, 1977. – 255 s.
11. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukrayini / O. O. Nesterenko. – K.: Nauk. dumka, 1959. – Ch. 1. – 496 s.
12. Podov V. I. Istoriya Donbassa: V 3 t. Donbass v XVII–XVIII vekakh / V. I. Podov – Lugansk: Al'ma-mater, 2004. – Т. 1. – 336 s.
13. Potolov S. I. Robochie Donbassa v XIX veke / S. I. Potolov – M.-L., 1963. – 186 s.
14. Potolov S. I. Rozhdenie velikana: stranitsy letopisi zhizni i bor'by rabochikh Donbassa / S. I. Potolov. – Donetsk: Donbass, 1972. – 248 s.
15. Seredenko M. M. Chorna metalurhiya Ukrayiny. 1917-1957 / M. M. Seredenko. – K., 1957. – 166 s.
16. Shakhtery Donbassa / Sost. L. B. Kalnaukhov. – K.: Mistetstvo, 1977. – 192 s.

Довжук И.В. Первый рудник Донбасса

В статье рассмотрено основание в 1795 г. на земле крестьян села Верхнего, вблизи балки Лисичьей каменноугольного рудника, который положил начало промышленной разработки каменного угля в Донецком бассейне. Отмечено, что Лисичанский каменноугольный рудник в до-реформенный период являл собой мануфактурное производство крепостнического типа. Он принадлежал государству, базировался исключительно на ручном принудительном труде, комплектовался рабочей силой на основе крепостного права.

Ключевые слова: Донбасс, каменный уголь, Лисичья балка, рудник, угледобывающая промышленность.

Dovzhuk I.V. The first mine of Donbass

The article tells about foundation of Verhnyoye village on the peasants' land in 1795. It was in the vicinity of the Lysychaya Coal mine, which had initiated industrial coal development in the Donets Basin. It has been noted that the Coal mine was a manufacturing production of feudal type. It was the state's property and was exclusively based on a manual forced labor as well as completed with a workforce from serfdom.

Keywords: Donbass, coal, Lysycha beam, mine, coal industry.

Довжук Ігор Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри документознавства Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, (м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.). e-mail: i.v.dovzhuk@ukr.net

Рецензент: д.іст.н., проф. **Литвиненко Р.О.**

Стаття подана 22.08.2017.

УДК 331.105.44 – 365.22 «1950/1960»

ЖИТЛОВА ПРОГРАМА «ВІДЛИГИ» У ВИМІРІ ПРОФСПІЛКОВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ: ПОЛІТИЧНИЙ НАРАТИВ

Докашенко В. М.

HOUSING PROGRAM OF THE “THAW” IN THE MEASUREMENT PROFESSIONAL COMPETENCES: POLITICAL ARRIVAL

Dokashenko V.M.

Метою статті є дослідження політичного аспекту житлового питання в СРСР у призмі діяльності професійних спілок. Доводиться, що методологія «відлиги» ґрунтувалася на зовнішньо показовому запереченні сталінізму, тому акцентування владою уваги радянської спільноти на соціальних проблемах, отриманих у спадщину від попереднього режиму, на думку автора, автоматично політизувало їх сутність. Аналізуються дві основні форми діяльності спілок у вирішенні проблеми житла: колективно-договірна практика і робота житлово-побутових комісій. Зроблено висновки, що ініціювання профспілковими організаціями створення будинкових комітетів було формою втручання влади в особисте життя громадян, що раніше здійснювалося шляхом комунальної форми розподілу житла.

Ключові слова: «відлига», житлове питання, житлово-побутові комісії, колективні договори, професійні спілки, політизація, «соціалізація».

Постановка проблеми. Цією статтею планується розпочати новий цикл публікацій, в якому розглядатимуться політичні аспекти участі наймасовішої громадської організації у вирішенні соціальних питань. Його хронологічні межі охоплюватимуть період «відлиги». Саме в цей час у СРСР було розпочату чи не наймасштабнішу за часів радянської влади соціальну програму розвитку країни, складовою частиною якою було житлове питання. Свої витoki воно бере зі зміщення акцентів у концептуальних засадах функціонування радянської економіки, неодмінним постулатом яких було переважане зростання виробництва групи «А» перед групою «Б». М. С. Хрущов, виголошуючи ідею «соціалізації» економіки, як стверджує ряд вчених, змінював це співвідношення. Звичайно ж, як і раніше, за своїм характером вона залишалася командно-адміністративною, але її структура та баланс між галузями в роки «відлиги» почали змінюватися, що дозволило сформувати основи для суспільства спо-

живацького типу [1, с. 12]. Втім, проведений нами аналіз статистики того часу цієї тенденції не підтверджує. Згідно з даними статистичного збірника кінця «відлиги» питома вага засобів виробництва в загальному обсязі валової промислової продукції за цей час зросла на 7,2%, тоді як виробництво предметів споживання в її структурі зменшилося на 16,4% [2, с. 37], що й дає нам підстави розглядати «соціалізацію» М. С. Хрущова виключно як політичну акцію.

Втім, чи виступали ініціатори «відлиги» першовідкривачами – це ще питання, хоча директиви XIX з'їзду ВКП(б) й дають на нього досить вичерпну відповідь. У них, зокрема, планувалося в п'ятій п'ятирічці розпочати «широку програму державного житлового будівництва, збільшивши капіталовкладення на ці цілі приблизно в два рази порівняно з попередньою п'ятирічкою». У містах і робітничих селищах за державний кошт планувалося ввести в дію 105 мільйонів квадратних метрів загальної житлової площі [3]. Роком пізніше, виступаючи на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР, голова Ради Міністрів СРСР Г. М. Маленков зробив поспішну заяву. «На базі досягнутих успіхів у розвитку важкої промисловості, - наголошував він, - у нас є всі умови для того, щоб організувати стрімке піднесення предметів народного споживання» [4, с. 8]. Це – до питання про першість очільників «відлиги» у зміні пріоритетів групи «А» перед групою «Б» та про наслідки для оратора, які незабаром позначаться на його долі.

У житловому будівництві, яке невдовзі стане важливим складником хрущовської «соціалізації», теж не все видається таким вже однозначним. Названий вище доповідач на засіданні п'ятої сесії (1953 р.) вищого законодавчого органу СРСР наголошував на необхідності покращення справи житлового будівництва загалом, і в забезпеченні «безумовного виконання завдань з будівництва і ремонту жи-

тла» [5, с. 20]. Місяцем раніше, у липні 1953 р. на Пленумі ЦК, що розглядав справу Л. П. Берії, Л. М. Каганович, який перебував у статусі першого заступника голови Ради Міністрів СРСР, заявив, що немає більш гострого питання, ніж житлове. «Звичайно, – продовжував він, – продовольче також гостре: м'яса мало, ковбаси не вистачає, але житло – житло – це важливіше» [6]. Інша річ, що цитоване він подав як навмисні дії його колеги, теж першого заступника голови Ради Міністрів – Л. П. Берії, які начебто спрямовувались на те, щоб вбити клин між партією та робітничим класом. Штучність звинувачення очевидна, адже підсудний вже тривалий час опікувався виключно ядерною програмою країни і до житлової проблеми не мав жодного стосунку. Однак, не внутрішні суперечки владної команди зараз нас цікавлять. Значно важливішою для нас є сама оцінка чиновником вищого рангу стану справ у забезпеченні населення житлом. Його увага до проблеми свідчить про її гостроту та необхідність якнайскорішого вирішення.

Таким чином, ще задовго до проголошення програми житлового будівництва вищі посадові особи країни загострювали увагу на цій проблемі, а перший повоєнний з'їзд партії намітив навіть рішучий крок у її вирішенні. Однак, у такому випадку, чим же тоді пояснити акцентування уваги на цьому питанні команди «відлиги»? Його причину автор вбачає у загостренні політичних проблем нової влади, що автоматично активізувалися внаслідок посилення боротьби між прибічниками сталінської управлінської моделі управління державою та прихильниками ідей ХХ з'їзду. Вибудовуючи методологію «відлиги» на зовнішньо показовому запереченні сталінізму, останні намагалися протиставити його найслабшим ланкам власну, більш успішну соціальну політику. Вона, безумовно, повинна була бути активнішою, а головне, більш орієнтованою на вирішення соціальних питань. Останнє, як відомо, було чи не найслабшим місцем усієї сталінської епохи. Звідси, на наш погляд, й слід шукати витоки «соціалізації» економіки в період «відлиги», невід'ємною складовою частиною якої стала програма забезпечення житлом. Лише проголошення «соціалізації» дозволяло, на нашу думку, новій владі майже миттєво отримати величезну армію прихильників, яка могла виступити найбільш дієвою підтримкою в боротьбі з прибічниками ортодоксального сталінізму. За основу робочої гіпотези цього дослідження взято припущення про те, що житлове питання, значно політизоване боротьбою за владу, виступало якщо не головним, то, принаймні, й не останнім чинником її утримання. Оскільки найчисельніша громадська організація була невід'ємною складовою всього механізму «відлиги», вона априорі не могла залишатися осторонь. Партія влади повинна була виділити їй власну політичну нішу в реалізації цієї важливої для неї програми.

Метою цієї статті є: дослідження політичного аспекту житлової проблеми в СРСР крізь призму ді-

яльності професійних спілок й акцентуація уваги на їхньому значенні в утриманні владних повноважень новими очільниками країни. Для досягнення мети автором поставлено завдання проаналізувати колективні договори у частині забезпечення робітників і службовців житлом, а також виявити латентний зміст роботи житлово-побутових комісій ФЗМК. З огляду на поставлену мету, а також те, що діяльність профспілок у той час значною мірою була спрямована на виконання політичної функції, вважаємо за доцільне проведення цього дослідження, спираючись на підходи та методи, характерні для політичної історії.

Аналіз останніх досліджень. Поставлена проблема значно актуалізується сучасним станом забезпечення української спільноти житлом. Фактичне самоусунення держави від її вирішення впродовж всього періоду незалежності вимагає від нинішніх очільників поставитися до цієї проблеми з усією відповідальністю та вваженістю. Досвід «відлиги» засвідчив, що політичний аспект житлової проблеми для теперішньої української влади має не менше значення, а тому продовжує залишатися актуальним. Звичайно, ніхто не вимагає від неї таких масштабів будівництва як за часів М. С. Хрущова, але розглядати його програму з точки зору будівництва соціального житла цілком допустимо.

Сучасною українською історіографією поставлена проблема ще не розглядалася, що робить її досить привабливою для дослідження. Втім, з приємністю вже вкотре відзначимо, що в різний час вже побачили світ ряд праць, які носять хоч і політологічний характер, але мають для нашої розвідки непересічне значення. Йдеться, передусім, про дослідження В. Ф. Цвиха та Л. М. Тупиці. Праця першого важлива для нас розробкою методологічних засад профспілкового руху [7], а другого – характеристикою його політичної складової [8]. Серед загальноісторичних праць, які дозволяють «вписати» діяльність радянських профспілок у контекст історичних подій, наведемо спільну працю В. К. Барана та В. М. Даниленка. І хоч видано її було майже двадцять років тому, а деякі її положення вже сьогодні викликають питання, наприклад, назва праці, – вона залишається найбільш повним комплексним дослідженням повоєнної епохи [9]. Значно осучаснена трактовка проблеми викладена у статті В. М. Даниленка, Н. О. Лаас, М. К. Смольницької [10]. У ній, зокрема, вводяться поняття «пізній сталінізм» та «соціалізація», які дозволяють значно конкретизувати проблему. З точки зору простеження динаміки вирішення соціальної проблеми в СРСР вирізняється праця Л. В. Ковпак, в якій вона розглядається з 1945 р. і до 2000 р. [11]. Цікавою постановкою питання вирізняється праця Н. Б. Лебіної, яка опрацьовує проблему повсякденного буття радянського народу за ознакою дихотомії норма / аномалія [12].

Виклад основного матеріалу. Власний аналіз проблеми почнемо не з ХХ з'їзду КПРС, як ми це робили зазвичай, а зі спільної постанови ЦК КПРС

та Ради Міністрів СРСР від 23 серпня 1955 р., якою намічалися заходи з індустріалізації, покращення та здешевлення будівництва. Починаючи з другої половини 1956 р., зокрема, передбачалося все нове будівництво здійснювати за типовими проектами. Індивідуальні допускалися лише в окремих випадках, за умови відповідного обґрунтування та за окремої згоди Держбуду республіки [13]. Мабуть, саме їх партійний керівник на XX з'їзді КПРС назвав «кустарщиною та надмірністю», хоча, водночас, докорінне покращення житлових умов було віднесене ним до однієї з найважливіших задач партії [14, с. 78; 79]. Не виключено, що саме останнє й стало політичною парасолькою «відлиги», яку тримали професійні спілки.

Але чому ж політичною? Тому, що вони були складовою політичної системи, а відтак виступали суб'єктом політичних дій. Крім того, ця громадська організація була наділена творцями «відлиги» такими широкими повноваженнями, що вони ставили всю профспілкову спільноту в залежність від себе, як від організації. Назвемо ті з них, які були сформульовані в Постанові ЦК КПРС «Про роботу професійних спілок СРСР» (грудень 1957 р.). Вони зобов'язувалися не лише активно сприяти успішному виконанню житлової програми та ще ширше розгортати соцзмагання за її виконання, але й енергійніше розповсюджувати досвід народного будівництва, допомагати індивідуальним забудовникам, контролювати хід будівництва та ремонту, домагаючись підвищення його якості та зниження вартості будівництва. Крім того, профспілкові комітети мали право брати участь у розподілі житла як збудованого підприємствами, так і того, що будувалося за рахунок місцевого бюджету [15, с. 222]. Отже, все, що пов'язувалося з будівництвом, ремонтом та розподілом житлової площі, входило до їх компетенції. За цих обставин пересічний співчанин, гостро відчуваючи на собі житлову проблему, потрапляв у пряму залежність від свого ж профспілкового комітету. І тут вже не суть було важливим, чи перебував він у лавах партії влади і змушений був виконувати її волю прямо чи опосередковано, якщо він був лише членом профспілки. Отже, чим більші масштаби будівництва, тим більша кількість трудівників ставала залежною від ставлення до них з боку місцевого осередку професійних спілок.

Масштаби та хід житлового і культурно-побутового будівництва були визначені Постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, прийнятою у липня 1957 р. Вони були дійсно вражаючими. Так, за період із 1956 р. по 1960 р. загалом по СРСР планувалося ввести в дію за рахунок держави 215 млн. квадратних метрів загальної площі житла і здати в експлуатацію 104,6 млн. квадратних метрів індивідуальних житлових споруд. За розмахом будівництва Українська РСР після РРФСР в цьому проекті займала друге місце. З наведених вище цифр на українські терени припадало 29,5 млн. м² або 13,7% від усієї площі в державному будівництві країни та

104,6 млн. м² або 20,4% в індивідуальному [16, с. 338]. Подальша конкретизація планів житлового будівництва в Україні здійснювалася за Постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1957 р. [17]. З точки зору інтересів влади її було підготовлено бездоганно. Спочатку в ній подавався негатив, де, зокрема, зазначалося, що «Незадовільна забезпеченість населення УРСР житлом є наслідком серйозних хиб...». До яких було віднесено невиконання державних планів будівництва, низькі темпи індивідуального будівництва, нестача будівельних матеріалів, повільне впровадження прогресивних збірних конструкцій, недостатнє застосування великоблочних і великопанельних конструкцій, низька якість будівельних робіт тощо. З тексту випливало, що всі ці недоліки є результатом діяльності попередників. Лише після цього подавалися грандіозні плани житлового будівництва, які вже звичайно ж співвідносилися з діяльністю нової влади, тим самим виправдовуючи здійснене М. С. Хрущовим усуненням від неї ярих прибічників сталінізму.

Окремим пунктом Постанови визначалася роль профспілок у виконанні програми. Її упорядники поставили перед профспілковими структурами завдання щодо посилення контролю за ходом будівництва, організації соцзмагання будівельників, надання допомоги індивідуальним забудовникам і будівництву за кошти підприємств за трудової участі робітників. Значно детальніше проблема індивідуального будівництва була сформульована в постанові ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 13 липня 1954 р. Нею, зокрема, Укрпрофрада зобов'язувалася упродовж липня розглянути стан індивідуального будівництва і затвердити заходи з практичної допомоги забудовникам [18, с. 10–11]. Тобто, у розпорядженні вищого профспілкового органу республіки на виконання завдання лишалося всього два тижні. Така терміновість, вочевидь, була пов'язана з труднощами введення житла до експлуатації в державному секторі. Саме в 1959 р. темпи зростання житлового будівництва загалом по республіці знизилися до 8,25%, тоді як рік тому вони сягали 21,44%, про що переконливо свідчить наведена в кінці статті таблиця.

При цьому принагідно зазначимо, що вищі керівні органи цієї громадської організації, як Союзу РСР, так і Української РСР, вже неодноразово зобов'язували підпорядковані їм структури допомагати «успішному виконанню грандіозної програми житлового і культурно-побутового будівництва, розробленої партією і урядом на найближчі 10–12 років». Саме таке формулювання було внесене до Постанови IX пленуму ВЦРПС, що намічав заходи з виконання рішень Грудневого (1957 р.) пленуму ЦК. [19, с. 195]. Приблизно у такому ж стилі були сформульовані вимоги до низових структур на IV Пленумі ВЦРПС (1956 р.), який розглядав завдання профспілок у контексті рішень XX з'їзду КПРС. Основну причину невдач у вирішенні житлової про-

блеми його учасники вбачали в тому, що ряд міністерств (в постанові їх називається дев'ять) не виконували планів житлового і культурно-побутового будівництва. Як наслідок – виникнення труднощів з житлом. Провина ж профспілкових організацій виявляється була тому, що вони «терпимо ставляться до серйозних недоліків в житлово-побутовому обслуговуванні робітників і службовців», а деякі з них «не організували контролю за будівництвом житла, змирилися з тим, що міністерства систематично не виконують планів житлового і культурно-побутового будівництва» [20, с 4]. Отже, до процесу політичної підтримки влади через реалізацію житлової програми профспілки підключилися задовго до її прийняття.

Згідно статутів цією проблемою опікувалися всі без винятку структури громадської організації. Прийняття Положення про республіканську, крайову і обласну раду профспілок (1957 р.) відіграло в цьому процесі теж неабияку роль. Передусім зазначимо, що вже самим фактом їх створення значно посилювався партійний вплив на всі підлеглі структури громадської організації. Тепер значно структурованою виглядала паралель партійних і профспілкових органів, адже ЦК отримував можливість прямого контролю над Укрпрофрадою з будь-якого питання, а кожний обласний комітет партії – відповідну обласну раду профспілок. З огляду на проблему, що нами розглядається, це означає, що політичний аспект житлової проблеми опинявся під безпосереднім контролем обласного комітету партії. У названому Положенні ми виявили такі напрямки діяльності цього керівного органу масової організації: участь у розробці Держпланом республіки і відповідним раднархозом поточних і перспективних планів будівництва житла (з залученням обласних комітетів); організація громадського контролю за виконанням будівництва; сприяння індивідуальному будівництву для робітників і службовців; контроль за розподілом житла та, навіть, за правильністю нарахування квартирної плати [21, с. 2–3].

Контроль за розподілом житла займав чільне місце в діяльності громадської організації, адже справедливість, чесність та відкритість цього процесу надавали йому неабиякого політичного значення. Обласні ради профспілок затвердили своїх представників у комісіях із розподілу квартир при районних і міських радах. У Львові, наприклад, розподіл квартир здійснювався на основі спільного рішення облпрофради та міської ради депутатів трудящих. Первинним профспілковим організаціям були видано Порядок розподілу житлової площі. Питання розподілу було також заслухане на засіданні Президії облпрофради, однак вже найближча перевірка засвідчила масові порушення. На швейній фабриці облмісцепрому, наприклад, черга на житло була невпорядкована, хоча 47 заяв з проханням стати на чергу було подано. Врешті, коли фабрика все ж таки отримала єдину квартиру, то її було передано секретарю парторганізації, який взагалі не стояв в черзі та й уже

мав непогані житлові умови. На Львівському холодокомбінаті члени житлово-побутової комісії навіть не знали порядку розподілу житла, а на Львівському автобусному заводі з процесу його розподілу були усунені цехові житлово-побутові комісії. На Львівському заводі п/с 24 пішли ще далі. Тут розподіл здійснювала так звана трійка у складі директора заводу, секретаря парткому та голови профкому [22, арк. 1–9].

Подібне мало місце впродовж усього досліджуваного періоду. Минали роки, змінювалися міста, дійові особи, а ті ж самі хиби лишалися, що свідчить про системний збій у механізмі розподілу житла, в основі якого лежав принцип його безоплатного надання. Разом із тим, ми не можемо заперечити наполегливих спроб профспілкових комітетів та рад різних рівнів виробити чітку систему справедливого розподілу. Вагома роль тут відводилася первинним профорганізаціям. Їхній вплив на коло житлових проблем міг здійснюватися в основному в двох напрямках: через колективні договори, які уклалися між адміністрацією підприємств і представником трудового колективу, та через діяльність житлово-побутових комісій. Останні створювалися при фабрично-заводських та цехових комітетах профспілок. Спочатку про роль колективних договорів. Звичайно, повернення до колективно-договірної практики в повоєнний період є предметом окремого дослідження, яке дозволить, наряду з іншими його аспектами, розкрити й політичні мотиви цього кроку. Зараз же нас цікавить лише важлива складова колективних договорів – житлове будівництво. Внесення до колективних договорів зобов'язань адміністрації підприємств з житлового будівництва наперед визначало і виконання планів виробітку, і трудову активність, і необхідний рівень трудової дисципліни, і багато чого іншого. Бажання отримати окрему квартиру для сім'ї в час суцільного житлового дефіциту робило робітників слухняними та легко керованими. Через це вони часто-густо «не помічали» порушень своїх прав з боку керівництва підприємства чи цеху. Профспілкові комітети підприємств, згідно з Положенням «Про права фабричного, заводського, місцевого комітету професійної спілки» (1958 р.), отримували надзвичайно важливі функції, прямо пов'язані з перевіркою будівництва житла, контролем експлуатації житлового фонду, прийманні нового житла до експлуатації, а також у його розподілі, який здійснювався ними спільно з адміністрацією підприємств [23, с. 1–3].

Зміст колективних договорів не був сталим. До них, як правило, перед завершенням строку дії та перед укладанням нових, вносилися певні корективи з боку Укрпрофради та ВЦРПС. У Постанові про «Укладання колективних договорів на 1958 рік», наприклад, рекомендувалося включити питання виконання у визначені строки плану житлового будівництва, організацію будівництва житла за кошти підприємств та за рахунок внутрішніх ресурсів; своєчасний і якісний ремонт житла; допомоги індивідуаль-

ним забудовникам, а також забезпечення робітників паливом» [24, с. 4]. Однак, всі колективні угоди починалися із зобов'язань трудівників перед підприємством. Причому на перший план виносилися питання виконання та перевиконання державних планів. У дещо розширеному вигляді ці рекомендації ВЦРПС зразка 1958 р. були перенесені до Постанови ВЦРПС, яка регламентувала зміст договорів та порядок їх підписання на 1959 рік [25].

Слід зазначити, що тенденція широкої участі професійних спілок у вирішенні житлової проблеми з плином часу не зменшувалося, а навпаки, набирала все більших обертів. На нашу думку, це пов'язано не стільки з розвитком та втіленням в життя ідей «відлиги», скільки з гальмуванням «соціалізації», що суттєво зросло внаслідок безсистемної реформаторської шараханщини її лідера. Тут ми маємо на увазі не лише ускладнення в забезпеченні населення продуктами харчування та вимушене підвищення цін на м'ясо та молоко. Зрозуміло також, що зазначене викликало зростання цін на продукцію, що вироблялася на їх основі. Ускладнилася також ситуація і з іншими, не менш значущими напрямками економічної діяльності, що не могло не позначитися на розмірі державного бюджету і, відповідно, викликало скорочення капіталовкладень у будівництво житла. Втім, у міру наростання кризових явищ все більше посилювалася політична тріскотня навколо участі громадської організації в справі будівництва. Зокрема, в Постанові VIII Пленуму ВЦРПС, який розглядав завдання профспілок у світлі рішень XXII з'їзду КПРС, крім завдань, що стали вже традиційними, увага зверталася і на контроль за правильним використанням коштів. Центральний орган профспілок зобов'язав підлеглі організації та комітети виступити проти розпилена капіталовкладень за чисельними об'єктами, а також контролювати не лише хід, але й якість будівельних робіт. Їхня увага зверталася навіть на організацію контролю за збереженням і використанням будівельниками матеріалів [26, с. 241].

Однак сухі вказівки вищих профспілкових органів, спрямовані на розвиток житлового будівництва, не в змозі точно схарактеризувати значення колективних договорів у цьому процесі. Реальні масштаби впливу цих юридичних, хай навіть і половинчастих актів, можна уявити лише за кількісною стороною питання. У зв'язку з цим зазначимо, що їх число впродовж усієї «відлиги» невпинно зростало (мотиви зростання теж є темою окремого дослідження) і на кінець періоду досягло 12 151 [27, арк. 15]. Ця цифра означає, що найбільші підприємства республіки знаходилися у сфері дії колективних договорів, в основу яких закладалась політична складова. Якщо ж до цього додати, що перші чотири роки житлова програма реалізувалася, насамперед, через раднаргоспи, то вага колективних договорів у політичній площині різко зростала. Простежити це досить легко на прикладі введення в дію житлових будинків за рахунок коштів, виділених за державним планом по підприємствах і організаціях, що були пі-

двідомчими міністерствам Української РСР. Отже, в 1957 р. по УРСР було введено в дію 4 359 тис. м² житла, з них раднаргоспи ввели 3 502 тис. м², що складало 80,3% всієї площі, введеної до експлуатації. В 1958 р. по республіці було досягнуто планки 5 275 м², а по раднаргоспах – 4 034 або 76,5%, у 1959 р. – 5 462 і 2 919 або 53,4%, а в 1960 р. – 5 801 і 1369 м² відповідно, що набрало лише 23,6% усієї площі [28, с. 619].

З урахуванням наведених підрахунків, а також того, що відновлення колективно-договірної практики відбувалося у першу чергу на найбільших підприємствах, неважко пересвідчитися у наявності політичного чинника. При цьому ми не можемо заперечувати обопільної зацікавленості в цих угодах як органів влади, офіційними представниками якої на місцях були директори підприємств, так і самих трудівників. Зрозуміло, що перших, передусім, цікавили зобов'язання, які брав на себе трудовий колектив у аспекті виконання і перевиконання державних планів, а робітників і службовців вони цікавили з точки зору зобов'язань адміністрації у вирішенні найбільш гострого та болючого для них квартирно-го питання. Таким чином, колективні договори були тим документом, яким забезпечення трудівників окремим житлом ставилося в залежність від виконання ними планових завдань. З урахуванням інших чинників, такого, скажімо, основоположного, як панування державної форми власності на засоби виробництва, ця державна благодійність перетворювалася в економічне вираження політичної лінії партії та держави. Отже, якщо взяти до уваги зазначене, безкоштовне забезпечення робітників і службовців житлом перетворювалося на могутній політичний важіль тиску на робітництво. Натомість політичні дивіденди для партії влади не викликають сумнівів, адже виконання її накреслень з боку провідного класу виступало чи не найвагомим фактором політичної підтримки влади.

Оскільки посередником у цьому специфічному політичному процесі виступали професійні спілки, зупинимось на роботі житлово-побутових комісій, що організовувалися при ФЗМК та при цехових профорганізаціях. Їх діяльність регламентувалася відповідним Положенням. Більшу частину періоду «відлиги» профспілкові організації діяли за Положенням, прийнятим ще в 1951 р. [29], і лише в 1963 р. було погоджено його оновлений варіант [30]. З огляду на зазначене, виглядає доцільним проведення порівняльного аналізу текстів зазначених положень, що дозволить визначитися з основними рисами житлової політики в її сталінському трактуванні та новими рисами, що були привнесені політикою «відлиги».

Основне завдання комісій полягало в залученні широкого профспілкового загалу до активної роботи з покращення обслуговування житлово-побутових умов робітників і службовців. І в цьому відношенні думки укладачів сталінського і хрущовського положень житлово-побутових комісій повністю збігають-

ся. У кількісному відношенні – число їх компетенцій – також значних розбіжностей немає. За нашими підрахунками, Положення, прийняте в 1951 р., містило 28 компетенцій, а в Положенні зразка 1963р. – 34. Якщо перше практично повністю орієнтувало роботу зазначених комісій на проблеми будівництва житла і забезпечення ним трудівників, то в Положенні 1963 р. значно об'ємніше виписані компетенції, пов'язані з іншими напрямками життєдіяльності населення. Зокрема, назване Положення, крім здійснення контролю за житловим будівництвом, зобов'язувало житлово-побутові комісії ФЗМК контролювати хід будівництва дитячих садків, клубів, лікарень та інших комунально-побутових об'єктів. У той час як в першому Положенні йшлося лише про контроль над роботою майстерень із пошиття та ремонту одягу і взуття, функціонуванням бань, пралень та перукарень. Тобто, не нових побутових закладів, а тих, які вже працювали.

Останнім документом діяльність житлово-побутових комісій значно поглиблювалась. Він спрямовував їхню діяльність не лише у сферу контролю за вже прийнятими до експлуатації закладами, а й тими, що знаходилися в процесі будівництва. Причому, зараз вони повинні були тримати у сфері своєї уваги також і будівництво дошкільних та медичних закладів, що раніше не входило до їх компетенції. Окремо в Положенні наголошувалося на необхідності сприяння розвитку житлово-будівельних кооперативів. До сфери їх компетенції ввійшла допомога у виділенні земельних ділянок і кредитів під будівництво, здійснення контролю за їх правильним використанням, а також витратою пайових внесків. Йшлося в ньому також і про індивідуальне будівництво. Названі положення стали результатом впливу постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 1 липня 1962 р. «Про індивідуальне і кооперативне житлове будівництво» [31]. Її основні положення знайшли свій подальший розвиток у Постанові Ради Міністрів СРСР, що побачила світ вже поза межами «відлиги» (листопад 1964 р.) [32], хоча в ній ще відчувалася подих її ідей.

Звернімо також увагу на розширення участі названих комісій у розподілі житла. Якщо в старому Положенні вони проводили обстеження житлових умов претендентів на отримання квартир, а потім разом з адміністрацією складали списки осіб, що його потребували, то в Новому – вони самі обстежували умови проживання й самі подавали до ФЗМК списки тих сімей, які потребували покращення житлових умов. Вони ж готували і вносили пропозиції щодо розподілу житла по цехах, відділах та інших господарських підрозділах. Зростання участі цих комісій ФЗМК у процесі розподілу житла мало для влади подвійний ефект. Перший – суто пропагандистський, оскільки розширення їх повноважень давало їй підстави стверджувати про зростання ролі трудящих у процесі розподілу матеріальних благ. По-друге, це збільшувало залежність трудівників від профспілкового органу. Якщо враховувати надзви-

чайно високий рівень підпорядкованості радянських спілок державі, то такі зміни теж були на її користь, що загалом сприяло зміцненню політичного чинника в цьому процесі.

Якщо наведене вище свідчить про наявність опосередкованої політизації процесу, то в Новому положенні мали місце пункти, де вона здійснювалась безпосередньо. Йдеться про пункт, в якому житлово-побутові комісії зобов'язувалися сприяти «розвитку комуністичних відносин у побуті, в залученні громадськості до управління господарством, надавати ФЗМК допомогу в організації домових комітетів, здійснювати контроль за їх діяльністю». На їхній практичній діяльності ми зупинимось дещо пізніше, а зараз спробуємо обґрунтувати важливість цього питання для влади. Справа в тім, що отримані трудівникам квартири не передавалися їм у власність, тобто, висловлюючись сучасною термінологією, вони не підлягали приватизації. Отже, витративши безцінного перебільшення величезні кошти на їх будівництво і, передавши їх потім відповідальним квартиронаймачам, держава була зацікавлена в їхній правильній експлуатації. І це зрозуміло, адже відсутність реального господаря житла могла викликати звичайну безгосподарність з усіма супроводжуваними її матеріальними втратами. Наприклад, пов'язаними з їх подальшим ремонтом. Тому відсутність реального власника квартири, який би сам опікувався її належною експлуатацією, держава змушена була підмінити високопарим штампом на кшталт необхідності розвитку комуністичних відносин у побутовій сфері.

При цьому залишалось абсолютно незрозумілим, чому комуністичний побут вважався кращим, скажімо, за побут громадян інших країн, в яких вони користувалися правом власності на житло. Звичайно, що в цих країнах лідерам профспілки будь-якого підприємства і в голову не могла б прийти ідея розробки пропозицій з покращення експлуатації та забезпечення схоронності житлового фонду, скорочення строків і підвищення якості капітального і поточних ремонтів, поліпшення утримання і подальшого благоустрою прибудинкових територій. Однак, саме таке формулювання мало місце в Положенні житлово-побутової комісії в її редакції 1963 р. При цьому водночас зазначимо, що в порівнянні з попереднім, інтереси спілчан виглядають більш урізаними. Так, з основоположного документу комісії було вилучено їх участь у відборі житлових будинків для капітального ремонту, складання дефектних відомостей і графіка ремонту, контроль за ходом ремонтних робіт, що, погодьмося, виступало суттєвим важелем впливу на процес утримання житла і позбавляло трудівників від великого клопоту.

Варто, очевидно, звернути увагу й на методологічну половинчастість хрущовської програми, у виконанні якої, як ми вже мали змогу переконатися, брали участь і професійні спілки. З концептуальної точки зору вирішення житлової проблеми, вона зробила важливий і дуже рішучий крок: вона дозволяла перейти від принципу переважно комунального роз-

селення мешканців до сімейного. І це, безперечно, є важливим здобутком, який не варто перекреслювати малометражністю квартир, крихітними кухнями та суміщеними санвузлами. Розселення жильців за сімейним принципом повною мірою нівелює ці незручності. «Повсякденність комуналок, – пише дослідниця проблеми Л. Б. Лебіна, – позбавляла людей, що в них живуть, навіть маленького шматочка особистого життя, до якого так тягнеться людина. Найбільш потаємні його сторони стають набутком усієї квартири» [33]. Надання сім'ї окремої квартири знімає цей тиск.

Втім, повної відмови від комунального принципу все ж таки «відлига» не принесла. Цей рудимент, породжений радянщиною, було збережено у вигляді сумісного утримання нежитлових приміщень, прибудинкових територій та конструкцій громадського використання, таких як дах, сходові клітки, коридори, ганки тощо. Контроль за їх утриманням та експлуатацією повинні були здійснювати так звані будинкові комітети на громадських засадах, які, звичайно, не були винаходом очільників «відлиги» і мали свою досить давню історію. У різний час вони виконували різні функції, але часто-густо залишалися символом безграмотності, невігластва та міщанської обмеженості, що, навіть, надихнуло М. О. Булгакова на створення відомого сатиричного образу людини, яка була наділена владою, але залишалася надзвичайно примітивною за своїм світобаченням. Причини їх відродження в часи відлиги легко передбачували, оскільки перенесення відповідальності за утримання зазначеного на плечі громадськості економило значні кошти, – це по перше. По-друге, їх реанімація повністю відповідала ідеологемі «відлиги», в якій, як відомо, основна роль у суспільному розвої покладалася саме на трудящі маси. Новим положенням про житлово-побутові комісії останні повинні були допомагати ФЗМК організувати домові комітети на громадських засадах та здійснювати контроль за їх діяльністю.

Нам невідомо, який орган радянської системи управління ініціював їх відродження саме на профспілкових теренах, але в 1960 р. ВЦРПС, а за нею й Укрпрофрада приймають відповідні постанови, якими зобов'язують обласні ради профспілок провести вибори до будинкових комітетів на громадських засадах у державному житловому фонді. Як правило, вони складалися з декількох комісій. У Житомирській області, досвід якої узагальнювався Укрпрофрадою, він складався з чотирьох комісій: житлово-конфліктної, господарсько-фінансової, санітарного контролю та благоустрою та культмасової. Судячи з довідки інструктора житлово-побутового відділу Укрпрофради, поданої у вигляді доповідної записки, громадські будинкові комітети виконували надзвичайно широкий спектр робіт: від організації озеленення території і контролю за сплатою квартирної плати і аж до ініціювання позбавлення материнських прав за неналежний догляд за дитиною. Завдяки пильності громадськості в будинковому управлінні № 8 м. Житомира була виявлена недоплата жильцями

квартирної плати за 290 м² використовуваної площі [34, арк. 1–9].

Звичайно, у своїй більшості будинкові комітети працювали формально, або не працювали взагалі, що підтверджують чисельні архівні документи. Втім, серед цього суцільного негативу вдається виявити й приклади вдалої роботи. Зокрема, будинковий комітет житлово-комунального об'єднання Одеського канатного заводу створив Раду матерів, яка брала на себе функції вечірньої няні, що давало можливість батькам відвідати заходи культурного спрямування [35, арк. 27]. Цікавий випадок, але і все ж таки це був лише виняток із правил.

Інтерес влади у створенні будинкових комітетів на громадських засадах, незалежно від ступеню ефективності їх роботи, полягав у тому, що цим було завершено формування громадського контролю за виконанням усієї житлової програми, починаючи від планування будівництва, здачі до експлуатації й закінчуючи контролем за використанням помешкань квартиронаймачами. При цьому зазначимо, що він поширювався не лише на хід будівництва та експлуатації. Він розповсюджувався на особисте життя громадян, починаючи від постановки на квартирний облік, якому передувало відвідування житла членами житлово-побутової комісії ФЗМК з метою складання акту житлового стану сім'ї й закінчуючи з'ясуванням правильності сплати квартирної плати та утримання самого помешкання, на що мали право члени будинкових комітетів. Точно з цього приводу висловила дослідниця Н. Б. Лебіна: «Житло в радянському суспільстві не було просто місцем відпочинку, споживання, досить закритою сферою приватного життя. Воно перетворилося в соціальний інститут...», – стверджувала вона [31].

Отже, профспілки також доклали своїх зусиль до інституювання приватного життя, навіть у межах окремо взятої квартири. Інша річ, чи сприймалося це негативно громадянами? Переконані, що ні. Зараз би – однозначно, бо сьогодні формується зовсім інша система цінностей осібною життя. Що ж бралася до уваги сучасниками «відлиги» – безперечно сам факт отримання квартири. Цей чинник був визначальним, і саме за ним вони оцінювали ефективність владної команди. Для розкриття теми нашого дослідження зазначене має першочергове значення, позаяк чим вдалішою виявиться реалізація програми житлового будівництва, тим вищим буде ступінь її підтримки з боку широких верств, яка буде означати не що інше, як рівень політичної довіри до неї. Нижченаведена таблиця дає можливість у цьому переконатися [36, с. 501; 608].

Таблиця 1

Введення в дію житлової площі в УРСР державними і кооперативними підприємствами та установами (без колгоспів)

Введено в дію (млн м ²)	Рік введення в дію								
	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
	3,7	5,6	7,2	7,8	8,2	7,8	8,8	8,8	8,3

Таблиця дає можливість пересвідчитися в тому, що практично впродовж усього періоду мало місце досить стабільне зростання введеної до експлуатації житлової площі. Звичайно, докопуючись до деталей можна констатувати, що в 1957 році, у порівнянні з попереднім роком, цей показник зріс більше як на третину, що пояснюється нами пропагандою, адже в саме в 1957 р. побачила світ Постанова ЦК і Ради Міністрів «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». Досить високі темпи зростання вдалося втримати ще в 1958 р., в якому кількість введених у дію квадратних метрів збільшилася, в порівнянні з попереднім, на 21, 4%. Починаючи ж із 1959 р. темпи житлового будівництва неухильно знижувалися, утримуючись в середньому на рівні 8,8% річних. У 1961 і в 1964 роках мав місце навіть їх спад по відношенню до попередніх років більше як на 5% в кожному. Втім, навіть з урахуванням зазначених деталей, не можна не відзначити того, що з 1956 р. по 1964 р. у республіці було здано 66,4 млн.м² жилої площі, що в середньому за рік складало біля 7,4 млн.м². Такого житлового буму Українська РСР не знала за всі роки радянської влади. Втім, ще красномовніше виглядає статистика в розрізі отримання цих квадратних метрів громадянами. На жаль, у нас відсутні дані по республіці. Загалом же по СРСР вони виглядають просто вражаюче. З 1956 р. і по 1964 р. нові квартири отримали 79,9 млн. осіб. З них одержали від держави, збудували власним коштом, та побудували за допомогою державного кредиту – 62,9 млн. осіб., а ще 17 млн. покращили свій житловий стан за рахунок повторного заселення [37, с. 609].

Отже, за 9 неповних літ квартири в країні отримали майже 80 млн. громадян, а тому будь-яке питання стосовно політичної довіри цих людей до влади буде риторичним. Таким чином, нова влада через розвиток житлового будівництва, попри всі негаразди, пов'язані із забезпеченням населення продуктами харчування, гучним реформаційним шарпанням та іншими негараздами, що мали місце в цей час, забезпечила собі досить міцну політичну підтримку з боку широких верств. Звичайно, зняти повною мірою соціальну напруженість вона не змогла, однак посутньо її нівелювати за рахунок реалізації житлової програми та активної участі в ній професійних спілок їй вдалося однозначно. Викладене вище дозволяє перейти до прикінцевих висновків.

Висновки. По-перше, житлова програма партії влади методологічно впливала з її зовнішньо-показового заперечення сталінізму в його класичній формі і виступала одним із головних інструментів безкомпромісної боротьби з прихильниками ортодоксального сталінізму. Здійснюючи тиск на найслабше місце в діяльності своїх попередників, і, водночас, обіцяючи вирішення житлової проблеми в найкоротші строки, нова політична команда намагалася в такий спосіб заручитися політичною підтримкою широких верств радянської спільноти. По-друге, використання в реалізації програми професійних спі-

лок було продиктовано, передусім, їх політичною суб'єктністю, що ґрунтувалася на політичній залежності від партії влади. Урахування останнього значною мірою пояснює багатогранність компетенцій наймасовішої організації, в тому числі і в сфері забезпечення населення житлом. По-третє, усталеними формами профспілкового впливу на вирішення квартирного питання стало відродження колективно-договірної практики, а також діяльність цехових житлово-побутових комісій та аналогічних комісій ФЗМК. До компетенції останніх було віднесено не лише житлові питання, а й контроль за виконанням зазначених договорів. За допомогою тісного переплетіння в цих документах виробничих і соціальних питань останні ставилися в залежність від ступеня виконання трудівниками планових завдань. По-четверте, створення будинкових комітетів на громадських засадах, ініційованих ФЗМК, завершило формування профспілкової паралелі в усьому, що було хоч якось пов'язано з житлом. По суті, будинкові комітети виконували контролюючу функцію за життєдіяльністю громадян, яка за сталінських часів здійснювалася за рахунок комунального характеру забезпечення житлом і носила тотальний характер. «Відлига» його лише трохи послабила чим і засвідчила ступінь свого відходу від сталінізму.

Л і т е р а т у р а

1. Даниленко Віктор, Лаас Наталія, Смольницька Мирослава. Українське суспільство від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – Вип. 19. – С. 5–19.
2. Промышленность СССР. Статистический сборник. – М.: «Статистика», 1964. – 494 с.
3. Директивы XX съезда партии по пятому пятилетнему плану развития СССР на 1951–1955 годы / 9-й съезд ВКП (б) –КПСС (5–14 октября 1952 г.) Документы и материалы (Электронное издание). Скан., ОКР, обработка, формат: Александр Ханский, 2013 [Электронный ресурс]. URL: // http://publ.lib.ru / ARCHIVES / K / KPSS/ _ KPSS.html#019 (дата звернення 23.12.2017)
4. Маленков Г. М. Речь на пятой сессии Верховного Совета СССР. 8 августа 1953 года. – М.: Изд-во политической литературы, 1953. – 40 с.
5. Там само.
6. Стенограмма июльского (1957 г.) Пленума ЦК КПСС. 2–7 июля 1953 г. [Электронный ресурс]. URL: // <http://istmat.info/node/26502> (дата звернення 25. 12. 2017).
7. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія / В. Ф. Цвих. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.
8. Тупиця О. Л. Профспілки в політичній системі сучасного громадянського суспільства в Україні: виміри функціонування / О. Л. Тупиця. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – 352 с.
9. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр. / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – 304 с.

10. Даниленко Віктор, Лаас Наталія, Смольницька Миротлава. – Вказана праця.
11. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). / Л. Ковпак – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 250 с.
12. Лебина Наталія. Советская повседневность: норма и аномалии: От военного коммунизма к большому стилю / Наталія Лебина. – М.: Новое литературное обозрение, 2015 // [Електронний ресурс]. URL : // <https://books.google.com.ua/books?id> (дата звернення 03.01.2018).
13. О мерах по дальнейшей индустриализации, улучшению качества и снижению стоимости строительства. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 23 августа 1955 г. [Електронний ресурс]. URL: // http://www.expert-nii-kpu.ru/files/native_exp/native_m/23.08.1955г. (дата звернення 27.12.2017).
14. Отчетный доклад Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза XX съезду партии. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Н. С. Хрущева // XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 9–130.
15. О работе профессиональных союзов СССР. Постановление Пленума ЦК КПСС. 16–17 декабря 1957 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1960. – Т. 9. – 1956–1960. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1986. – С. 215–228.
16. О развитии жилищного строительства в СССР. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 31 июля 1957 г. № 931. // Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических республик (СПП СССР). – 1957. – № 9. – С. 332–348.
17. Про розвиток житлового будівництва в Українській РСР. Постанова ЦК Компартії України та Ради Міністрів Української РСР. 24 серпня 1957 р. № 988 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української радянської соціалістичної республіки. – 1957. – № 12. – 31 серпня. – С. 3–23.
18. Про заходи по поліпшенню індивідуального житлового будівництва в містах і робочих селищах Української РСР. Постанова ЦК Компартії України та Ради Міністрів Української РСР. 13 липня 1959 р. № 1094 // Там само. – 1959. – № 7. – 3–31 липня. – С. 8–14.
19. Постановление IX Пленума ВЦСПС «О задачах профессиональных союзов в связи с решениями декабрьского Пленума ЦК КПСС» (Принято на заседании 8 января 1958 г.) // Девятый пленум Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов. Стенографический отчет. – М.: Профиздат, 1958. – С. 184–203.
20. Об итогах XX съезда КПСС и задачах профсоюзов. Постановление IV Пленум ВЦСПС. (Принято 17 марта 1956 г.) // Бюллетень Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов (Бюллетень ВЦСПС). – 1956. – № 6. – С. 1–11.
21. Положение о республиканском, краевом и областном совете профсоюзов. Утверждено Постановлением Президиума ВЦСПС 17 августа 1957 г. // Там само. – 1957. – № 16. – С. 1–4.
22. Справка о результатах проверки распределения жилой площади на предприятиях и организациях Львовской области и об использовании прав ФЗМК в части распределения жилой площади // Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Ф. 2605, оп. 8, спр. 3109.
23. Положение о правах фабричного, заводского, местного комитета профессиональных союзов. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 15 июля 1958 г. // Там само. – 1958. – № 15. – С. 1–4.
24. О заключении коллективных договоров на 1958 год. Постановление ВЦСПС от 23 декабря 1957 года // Там само. – 1958. – № 1. – С. 1–6.
25. О заключении коллективных договоров на 1959 год. Постановление ВЦСПС от 23 декабря 1957 года // Там само. – 1959. – № 1. – С. 1–5.
26. О задачах профессиональных союзов по выполнению решений XXII съезда КПСС. Постановление VIII Пленума ВЦСПС (принято на заседании пленума 24 ноября 1961 года // Восьмой пленум ВЦСПС. Стенографический отчет. – М.: Профиздат, 1961. – С. 233–250.
27. Справка о выполнении коллективных договоров за 1964 год и внесении изменений в коллективные договора с учётом уточнения планов на 1965 год на предприятиях, стройках и в организациях Украинской ССР // Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Ф. 2605, оп. 8, спр. 4156.
28. Підраховано на основі таблиці: Ввод в действие жилых домов за счёт средств, выделенных по государственному плану по предприятиям и организациям, подведомственных советам министров республик // Народное хозяйство СССР в 1960 году. Статистический ежегодник / Ответственный за выпуск С. Я. Генин. – М.: Госстатиздат, 1961. – 900 с.
29. Положение о жилищно-бытовой комиссии фабричного, заводского, местного (цехового) комитета. Утверждено Президиумом ВЦСПС 8 февраля 1951 г. // Сборник положений о комиссиях ФЗМК. – М.: Профиздат, 1955. – С. 19–21.
30. Положение о жилищно-бытовой комиссии фабричного, заводского, местного комитета. Утверждено постановлением Президиума ВЦСПС 30 декабря 1963 г. // Справочник профсоюзного работника. 1963 год. – М.: Профиздат, 1964. – С. 391–393.
31. Об индивидуальном и кооперативном жилищном строительстве. Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР. 1 июня 1962 г. [Електронний ресурс]. URL: // http://www.economics.kiev.ua/download/Zakony_SSSR/data03/tex15798.htm (дата звернення 01.01.2018).
32. О дальнейшем развитии кооперативного жилищного строительства. Постановление Совета Министров СССР от 19 ноября 1964 г. № 948 [Електронний ресурс]. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6166.htm (дата звернення 01.01.2018).
33. Лебина Наталія. Вказ. праця.
34. Справка о работе общественных домовых комитетов в государственном жилом фонде Житомирской области. 22 марта 1961 г. // ЦДАВО України, Ф. 2605, оп. 8, спр. 3108.
35. Информация о работе общественных комитетов госжилфонда Одесской области // Там само.
36. Складено на основі даних: Народное хозяйство СССР в 1962 году. Статистический ежегодник. / Ответственный за выпуск С. Я. Генин. – М.: Статистика, 1963. – 735 с; Народное хозяйство СССР в 1964 году. Стати-

стический ежегодник. / Ответственный за выпуск С. Я. Генин. – М.: Статистика, 1965. – 887 с;

37. Народное хозяйство СССР в 1964 году.

R e f e r e n c e s

- Danylenko Viktor, Laas Nataliia, Smolnytska Myroslava (2014), *Ukrainske suspilstvo vid piznoho stalinizmu do khrushchovskoi «vidlyhy»* // Ukraina KhKh st.: kultura, ideolohiia, polityka. Zbirnyk statei, Vyp. 19, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv, ss. 5–19.
- Promyshlennost SSSR. Statystycheskyi sbornyk (1964), «Statystyka», Moscow, 494 s.
- Direktivy XX syezda partii po pyatomu pyatiletnemu planu razvitiya SSSR na 1951–1955 roky. 9-y syezd VKP (b) – KPSS (5–14 oktyabrya 1952 g.), Dokumenty i materialy (Elektronnoye izdaniye). Skan.. OKR. obrabotka. format: Aleksandr Khanskiy (2013): available at: <http://publ.lib.ru / ARCHIVES / K / KPSS/ – KPSS.html#019> (data zvernennya 23.12.2017/)
- Malenkov G. M. (1953). Rech na pyatoy sessii Verkhovnoho Soveta SSSR, Izd-vo politicheskoy literatury, Moscow, 40 s.
- Tam samo.
- Stenogramma iyul'skogo (1957 g.) Plenuma TsK KPSS.: available at: <http://istmat.info/node/26502> (data zvernennya 25.12.2017).
- Cvih V. F. (2002), Profspilki u gromadjans'komu suspil'stvi: teoriya, metodologija, praktika: Monografija, VPC «Kiivs'kij universitet», Kyiv, 376 s.
- Tupicja O. L. (2008), Profspilki v politichnij sistemi suchasnogo gromadjans'kogo suspil'stva v Ukraïni: vimiri funkcionuvannja, Vid-vo DNU, Dnipropetrovsk, 352 p.
- Baran V. K., Danylenko V. M. (1999), *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946 – 1980-i rr., Vydavnychiy dim «Alternatyva»*, Kyiv, 304 s.
- Danylenko Viktor, Laas Nataliia, Smolnytska Myroslava. – Vkazana pratsia.
- Kovpak L. (2003), *Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naselennia Ukrainy v druhii polovyni KhKh st. (1945–2000 rr.)*, In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv, 250 s.
- Lebyna Nataliia (2015), *Sovetskaia povsednevnost: norma y anomalij: Ot voennoho kommunyzma k bolshomu styliu, Novoe lyteraturnoe obozrenye*, Moscow: available at: [https://books.google.com.ua /books?id](https://books.google.com.ua/books?id) (data zvernennia 03.01.2018).
- O merakh po dalneishei yndustryalizatsii, uluchshenyiu kachestva y snyzheniiu stoymosti stroytelstva. Postanovlenye TsK KPSS y Soveta Mynystrov SSSR. 23 avhusta 1955 h.: available at: http://www.expert-nii-kpu.ru/files/native_exp/native_m/23.08.1955h. (data zvernennia 27.12.2017).
- Otchetnyi doklad Tsentralnoho Komyteta Kommunystycheskoi partyy Sovetskoho Soiuzu XX syezdu partyy (1956). Doklad Pervoho sekretaria TsK KPSS tov. N. S. Khrushcheva. XX syezd Kommunystycheskoi partyy Sovetskoho Soiuzu. Stenohrafycheskyi otchet, Vol. 1, Hospolytyzdat, Moscow, ss. 9–130.
- O rabote professionalnykh soiuзов SSSR. Postanovlene Plenuma TsK KPSS. 16–17 dekabrya 1957 h. (1986), *Kommunystycheskaia partiya Sovetskoho Soiuzu v rezolyutsiyakh y resheniyakh syezdov, konferentsiy y plenumov TsK (1898 – 1960)*, Vol. 9. (1956–1960), 9-e yzd., dop. y yspr., Polytyzdat, Moscow, ss. 215–228.
- O razvytyy zhylyshchnoho stroytelstva v SSSR (1957), Postanovlenye TsK KPSS y Soveta Mynystrov SSSR. 31 iyulya 1957 h. № 931, *Sobraneye postanovleniy pravitelstva Soiuzu Sovetskykh Sotsyalystycheskykh respublik (SPP SSSR)*, 9, ss. 332–348.
- Pro rozvytok zhytlovoho budivnytstva v Ukraini RSR (1957). Postanova TsK Kompartii Ukrainy ta Rady Ministriv Ukrainy RSR. 24 serpnia 1957 r. № 988, *Zbirnyk postanov i rozporiadzhen uriadu Ukrainy RSR radiatskoi sotsialistychnoi respubliky*, 12, ss. 3–23.
- Pro zakhody po polipshenniu individualnoho zhytlovoho budivnytstva v mistakh i robochykh selyshchakh Ukrainy RSR (1959), Postanova TsK Kompartii Ukrainy ta Rady Ministriv Ukrainy RSR. 13 lypnia 1959 r. № 1094, *Tam samo*, 7, ss. 8–14.
- Postanovlenye IKh Plenuma VTsSPS «O zadachakh professionalnykh soiuзов v svyazi s resheniyamy dekabrynskoho Plenuma TsK KPSS» (Pryniato na zasedanny 8 yanvaria 1958 h.) (1958), *Deviatyi plenum Vsesoiuznoho tsentralnoho soveta professionalnykh soiuзов. Stenohrafycheskyi otchet*, Profyzdat, Moscow, ss. 184–203.
- Ob ytozhakh KhKh syezda KPSS y zadachakh profsoiuзов. Postanovlenye IV Plenum VTsSPS. (Pryniato 17 marta 1956 h.) (1956), *Biulleten Vsesoiuznoho tsentralnoho soveta professionalnykh soiuзов (Biulleten VTsSPS)*, 6, ss. 1–11.
- Polozhenye o respublikanskom, kraevom y oblastnom sovete profsoiuзов. Utverzhdeno Postanovlenyem Prezyduma VTsSPS 17 avhusta 1957 h. (1957), *Tam samo*, 16, ss. 1–4.
- Spravka o rezultatakh proverky raspredeleniya zhyloi ploshchady na predpriyatiakh y orhanyzatsiyakh Lvovskoi oblasti y ob yspolzovanny prav FZMK v chasty raspredeleniya zhyloi ploshchady, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), F. 2605, op. 8, spr. 3109.
- Polozhenye o pravakh fabrychnoho, zavodskoho, mestnoho komyteta professionalnykh soiuзов. Ukaz Prezyduma Verkhovnoho Soveta SSSR ot 15 iyulya 1958 h. (1958), *Tam samo*, 15, ss. 1–4.
- O zakliuchenny kollektivnykh dohovorov na 1958 hod. Postanovlenye VTsSPS ot 23 dekabrya 1957 hoda (1958), *Tam samo*, 1, ss. 1–6.
- O zakliuchenny kollektivnykh dohovorov na 1959 hod. Postanovlenye VTsSPS ot 23 dekabrya 1957 hoda (1959), *Tam samo*, ss. 1–5.
- O zadachakh professionalnykh soiuзов po vypolneniiu resheniy KhKhII syezda KPSS. Postanovlenye VIII Plenuma VTsSPS (pryniato na zasedanny plenuma 24 noiabrya 1961 hoda (1961), *Vosmoi plenum VTsSPS. Stenohrafycheskyi otchet*, Profyzdat, Moscow, ss. 233–250.
- Spravka o vypolnenii kollektivnykh dohovorov za 1964 hod y vneseny yzmeneny v kollektivnye dohovora s uchëtom utochneniya planov na 1965 hod na predpriyatiakh, stroikakh y v orhanyzatsiyakh Ukraynskoi SSR. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), F. 2605, op. 8, spr. 4156.
- Pidrakhovano na osnovi tablytsi: Vvod v deistvye zhylykh domov za schët sredstv, vydelennykh po hosudarstvennomu planu po predpriyatiyam y orhanyzatsiyam, podvedomstvennykh sovetam mynystrov respublik (1961), *Narodnoe khoziaistvo SSSR v 1960 hodu. Statystycheskyi ezhehodnyk*, Hosstatyzdat, Moscow, 900 s.
- Polozhenye o zhylyshchno-bytovoii komyssey fabrychnoho, zavodskoho, mestnoho (tsekhovoho) komyteta. Utverzhdeno Prezydumom VTsSPS 8 fevralia 1951 h. (1955), *Sbornyk polozheniy o komysseyakh FZMK*, Profyzdat, Moscow, ss. 19–21.

30. Polozhenye o zhylyshchno-bytovoі komyssey fabrychno-ho, zavodskoho, mestnoho komyteta. Uтверzhdeno postanovleniem Prezydyuma VTsSPS 30 dekabria 1963 h. (1964), Spravochnik profsoiuznoho rabotnyka. 1963 hod, Profyzdat, Moscow, ss. 391–393.
31. Ob yndyvdyualnom y kooperatyvnom zhylyshchnom stroytelstve. Postanovlenye Tsentralnoho Komyteta KPSS y Soveta Mynystrov SSSR. 1 yunia 1962 h.: available at: http://www.economics.kiev.ua/download/Zakony_SSSR/data03/tex15798.htm (data zvernennia 01.01.2018).
32. O dalneishem razvytyy kooperatyvnoho zhylyshchno stroytelstva. Postanovlenye Soveta Mynystrov SSSR ot 19 noiabria 1964 h. № 948: available at: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_6166.htm (data zvernennia 01.01.2018).
33. Lebyna Natalya. Vkaz. pratsia.
34. Spravka o rabote obshchestvennykh domovykh komytetov v hosudarstvennom zhylom fonde Zhytomyrskoi oblasti. 22 marta 1961 h. TsDAVO Ukrainy, F. 2605, op. 8, spr. 3108.
35. Ynformatsiya o rabote obshchestvennykh komytetov hoszhylfonda Odesskoi oblasti. Tam samo.
36. Skladeno na osnovi danykh: Narodnoe khoziaistvo SSSR v 1962 roku. Statystycheskyi ezhehodnyk (1963), Otvetstvennyi za vypusk S. Ya. Henyn, Statystyka, Moscow, 735 p; Narodnoe khoziaistvo SSSR v 1964 roku. Statystycheskyi ezhehodnyk (1965), Otvetstvennyi za vypusk S. Ya. Henyn, Statystyka, Moscow, 887 s.
37. Narodnoe khoziaistvo SSSR v 1964 roku.

Докашенко В. Н. Жилищная программа «оттепели» в измерении профсоюзных компетенций: политический нарратив

Статья начинается цикл публикаций, ставящих целью определение политической роли профессиональных союзов в безуспешных попытках властей «социализовать» экономику страны. Целью этой публикации есть изучение политического аспекта жилищного вопроса в СССР сквозь призму деятельности наиболее массовой организации трудящихся. Автор доказывает, что методология «оттепели» базировалась на внешнепоказательном отрицании сталинизма, поэтому акцентирование внимания лидеров «оттепели» на социальных проблемах, полученных по наследству от предыдущего режима, автоматически политизировало их сущность.

Политическая субъектность профсоюзов превращала их в активного участника процесса. Анализируется две основные формы деятельности союзов в разрешении жилищной проблемы: коллективно-договорная практика и работа жилищно-бытовых комиссий. Изучение архивных документов даёт основание утверждать, что деятельность последних носила формальный характер. Утверждается, что специфика коллективных договоров

советского периода ставила получение жилья трудящимися в зависимость от выполнения и перевыполнения ими производственных планов. Сделан вывод о том, что инициирование ФЗМК образования домовых комитетов на общественных началах было своеобразной формой вмешательства власти в личную жизнь граждан, которое ранее осуществлялось через коммунальную форму распределения жилищ, и носила всеохватывающий характер.

Ключевые слова: «оттепель», жилищный вопрос, жилищно-бытовые комиссии, коллективные договоры, политизация, «социализация».

Dokashenko V.M. The housing program of the Thaw in the measurement of Trade Unions' competences: a political narrative

The article begins a series of publications aimed at determining the political role of trade unions in the unsuccessful attempts of the Thaw leaders to “socialize” the country’s economy. The purpose of this article is to trace the political aspect of the housing problem in the USSR in the prism of the activities of the most mass organization of workers. The author argues that the methodology of the Thaw was based on the outward denial of Stalinism, so its emphasis of the Soviet community’s attention on the social problems inherited from the previous regime automatically politicized their essence.

At the same time, the political subjectivity of trade unions turned them into an active participant in the process. The two main forms of trade unions’ activity in solving the housing problem are analyzed: the collective bargaining practice and the work of housing and communal commissions. The study of archival documents confirms the formal activity of the latter. It is alleged that the specificity of the collective agreements in the Soviet period was that workers’ housing acquisition depended on the fulfillment and over-fulfillment of their production plans. It is concluded that the creation of the house committees, initiated by the trade union organizations, was a form of interference of the governmental authorities in the private life of citizens, which previously had been fulfilled as a communal form of housing distribution and had a total character.

Key words: The Thaw, housing issue, housing and communal commissions, collective bargaining, politicization, “socialization”.

Докашенко Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет. м. Бахмут Email: v.m.dokashenko@ukr.net

Рецензент: д.і.н., доц. **Пекарчук В.М.**

Статтю подано 3.10.2017.

УДК 908

**ЩОДО ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ ПЕРШИХ СЛОВ'ЯНОСЕРБСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ
(ЗА МЕМУАРАМИ ГЕНЕРАЛА С.С. ПІШЧЕВИЧА)****Литвиненко Р.О.****ABOUT THE TIME OF THE ESTABLISHMENT
OF THE FIRST SLOVIANOSERBIC SETTLEMENTS
(BY MEMORIALS OF GENERAL S.S. PISHCHEVICH)****Lytvynenko R.A.**

Статтю присвячено проблемі встановлення часу заснування перших населених пунктів військовими поселенцями Слов'яносербії. В науковій, довідковій і популярній літературі фігурують різні дати закладання перших слов'яносербських ротних поселень, від 1753 до 1757 року. Цей різнобій дат, на жаль, має місце і в офіційних державних реєстрах, а також тягне за собою безлад у святкуванні річниць і ювілеїв східноукраїнських сіл і міст. Для розв'язання проблеми залучено хрестоматійне джерело, яким виступають мемуари одного зі сербських першопоселенців – С.С. Пішчевича. Але чи не вперше цей твір розглянуто крізь призму ретельного календарно-хронологічного аналізу, який підтвердив точку зору про те, що перші нові поселення Слов'яносербії з'являються навесні 1756 р. При цьому слід відокремлювати ці новостворені шанці від тих, які утворилися на місці вже існуючих казенних слобод і козацьких хуторів, а також від пізніших у часі власницьких поселень.

Ключові слова: XVIII сторіччя, Слов'яносербія, історія поселень, С.С. Пішчевич.

Вступ. 29 травня 1753 року Указом Правлячого Сенату було законодавчо закладено створення нової військово-адміністративної одиниці на південному порубіжжі Російської імперії – Слов'яносербії [18]. Одним із багатьох наслідків цього була поява на мало залюднених, проте не безлюдних, теренах Бахмутської провінції, що входила до складу Воронезької губернії, нових поселень – військових шанців (рот), дещо згодом – власницьких хуторів і сіл, від яких ведуть свій початок чимало населених пунктів Східноукраїнського регіону. Попри те, що слов'яносербська тематика є доволі популярною протягом останніх десятиріч, залишається чимало недосліджених її аспектів, зокрема в частині деталізації дат, імен і фактів, таких важливих для регіональної, і не тільки, історії.

Одним з таких аспектів, що виступає подразником дискусій в середовищі науковців і краєзнавців, є час заснування сербськими військовими колоніста-

ми нових населених пунктів у відведеному для них мало залюдненому регіоні Правобережжя Сіверського Дінця між Бахмутом і Луганню. Як буде показано нижче, в різножанровій літературі трапляються різні дати оселення сербів на визначених місцях і заснування ними ротних поселень і шанців, від 1753 до 1757 року. Ця хронологічна різногосиця, окрім власне академічного дискомфорту, тягне за собою і суто практичні невідповідності й непорозуміння, починаючи від придорожніх стел-знаків на в'їздах-виїздах з населених пунктів, до самодіяльних і офіційних святкувань річниць та ювілеїв міст і сіл сучасної Донеччини й Луганщини, не кажучи вже про загальнодержавний рівень визначення дат заснування населених пунктів України [21].

У пропонованій статті автор прагне розібратись з цією проблемною ситуацією, нехай і не остаточно, адже для цього слід опрацювати чималий масив архівних джерел, причому не лише з відомого фахівцям фонду ЦДІАУ [23], що зберігає чимало цікавих відкриттів, а й недоступних сьогодні російських архівів РДАДА і РДВІА. В якості базового джерела взято відомий мемуарний твір, залишений одним з першопоселенців Слов'яносербії, згодом генералом російської армії С.С. Пішчевичем [5], який пропонується опрацювати крізь призму нашого наукового інтересу. Однак перед цим стисло розглянемо історію проблеми.

Історіографія. Попри доволі чисельну бібліографію, присвячену історії Слов'яносербії [див.: 26; та ін.], далеко не всі ці праці стосуються хронології заснування військовими колоністами поселень. Не зупиняючись детально на оцінці важливих для нас творів, стисло охарактеризуємо їх, з огляду на предмет нашого дослідження. Для зручності сприйняття пропонуємо згрупувати публікації за роками, визначеними як дати заснування слов'яносербських поселеньських рот (табл. 1):

Таблиця
Групування публікацій згідно дат заснування
слов'яносербських поселенських рот

Дати	Публікації
1753	[1, с. 159-161; 2, с. 653; 6, с. 15, 190; 7, с. 791, 801; 8, с. 94; 12, с. 306]
1754	[6, с. 188; 7, с. 634; 9, с. 19, 59, 77; 13, с. 164; 14, с. 52-53; 15, с. 46-47, 54; 16, с. 22; 17, с. 30, 36, 43, 191]
1755	[10, с. 124; 13, с. 164-165]
1756	[4, с. 82; 7, с. 813; 9, с. 10; 19; 20, с. 92; 22; 28, с. 47]
1757	[9, с. 126]
1753-1755	[11, с. 41]
1753-1756	[25, с. 700, 769, 801, 815, 818, 825, 831, 835]
1754-1755	[15, с. 54]
1754-1756	[9, с. 14]

Звичайно, наведені дані не є вичерпними, натомість і вони наочно демонструють, що найчастіше в якості дат заснування перших слов'яносербських поселень в літературі трапляються 1753, 1754, 1756 роки. При цьому є очевидним, що 1753 рік фігурує здебільшого в довідково-енциклопедичних і популярних виданнях, а також непрофільних наукових публікаціях, скажімо мовознавчих. Вочевидь, певна популярність цієї дати є своєрідним стереотипом, зумовленим офіційною датою заснування самої Слов'яносербії. Дати 1754 р. і 1756 р. наводяться як у довідкових, так і у науково-популярних, а також наукових працях, написаних знаними фахівцями з розглядуваної проблеми, що саме по собі збільшує рівень довіри до них. Проте, залишається очевидним певний розбіг дат, що потребує зусиль у з'ясуванні цього протиріччя. Спробуємо його розв'язати.

Дослідження.

Відсіявши публікації популярного жанру, автори яких є не дослідниками, а споживачами та ретрансляторами інформації, ми зосередились на аналізі наукових праць. Вже попередній аналіз цих творів виявив чітку тенденцію, згідно якої визначення 1754 року в якості дати заснування сербськими військовими колоністами своїх ротних поселень або просто констатується без належної аргументації [14, с. 52-53; 15, с. 46-47, 54; 16, с. 22; 17, с. 30, 36, 43, 191], або прив'язується до часу прибуття команд генерал-майорів Р. Депрерадовича і Г. Шевича з Києва до Бахмутської провінції [9, с. 19, 59, 77]. Віднесення же закладки ротних поселень до 1756 року практично у всіх дослідників супроводжувалося посиленням на широко відомі мемуари Симеона Пішчевича, одного з учасників тих подій [4, с. 82; 20, с. 92; 22; 28, с. 47], що й зумовило наш додатковий інтерес до цього джерела.

Симеон Степанович Пішчевич (1731–1785) – генерал-майор російської армії, кавалер ордена св. Георгія 4 ступеня, був одним з тих вихідців з Ав-

стрійської імперії та першопоселенців, які прибули до Бахмутської провінції та починали облаштування Слов'яносербії. Спочатку капітан Пішчевич входив до команди генерал-майора І.Г. Шевича, а за штатом гусарського Шевичева полку обіймав посаду командира 6 роти [3, с. 232]. Дещо згодом, вже у званні секунд-майора (від 1757 р.) С. Пішчевич перейшов на службу до генерал-поручника І.С. Хорвата у Новосербію.

Мемуари С. Пішчевича було опубліковано у 80-х роках позаминулого сторіччя російським істориком і архівістом Н.О. Поповим [5]. Нас вони цікавлять в тому сенсі, що викладення автором матеріалу здійснювалося з певним дотриманням хронологічного порядку, хоча оповідання подій іноді межувалося відступами від основної теми, подекуди доволі розлогими. Ми намагатимось простежити основні події в житті автора, починаючи від його приїзду до Російської імперії до ключового епізоду нашого дослідження – закладання ротних поселень у Слов'яносербії. При цьому пропонується покрокове цитування тих фрагментів твору, які містять в собі календарно-хронологічну інформацію. Особливо наголосимо на тому, що дати у спогадах С. Пішчевича трапляються дуже зрідка, тому встановлення хронологічної послідовності подій потребує ретельного змістовного аналізу. Звернемося до тексту, який подаватимемо мовою оригіналу зі збереженням стилістики, проте дотриманням сучасної орфографії.

“При окончаннии первой части <...> моей повести сказал я, что по выезде из отечества моего и следуя через Польшу приезд мой был на границу Российской прошедшего 1753-го года декабря 22-го дня на форпост Шелеговку, что почти нечего почитать сей год, ибо только осталось оно до истечения несколько дней, а настоящее зачало моего вступления стану я почитать с 1754-го года января с 1-го дня” (підкреслено мною – Р.Л.) [5, с. 169].

“Я не пропускаю времени поутру 24-го декабря рано вставши поехал и поспешал, чтобы еще того же дня мог в Киев поспеть. <...> Того же дня под вечер приехал я в Киев” (підкреслено мною – Р.Л.) [5, с. 169-170].

Наведені цитати засвідчують, що, подолавши польсько-російський кордон 22 грудня 1753 р., капітан С. Пішчевич дістався Києва 24 грудня 1753 р., де зустрівся зі своїми співвітчизниками і багатьма знайомими: *“Я тут в Киеве из прежних наших выходцев застал две команды или зачало новых полков: первой генерала Шевича, а другой генерала Прерадовича”* [5, с. 170].

Далі події розгорталися наступним чином: *“Спустя несколько дней после моего в Киев приезда вознамерился я ехать в Москву, <...> а со мной ехать согласился и свояк мой майор Петр Шевич.*

Мы оба отправились в дорогу и приехавши шестым днем в Москву, стали сперва на квартиры у господина генерала Шевича ...” (підкреслено мною – Р.Л.) [5, с. 171].

З наведених цитат стає очевидним, що до Москви С. Пішчевич прибув на початку січня 1754 р. Викладені далі події, які здебільшого розписано по днях [5, с. 171-175], дозволяють стверджувати, що наш герой у Москві займався запланованими і принагідними справами (офіційні та неофіційні візити, зустрічі, бал, присяга тощо) протягом щонайменше двох тижнів. За цей період справи було завершено і капітана Пішчевича указом Воєнної колегії було призначено на службу до полка генерала Шевича. Далі він пише: *“Мне не было резона далее оставаться в Москве, а ехать было надобно в Киев, но как господин генерал Шевич еще далее забавлялся в Москве в ожидании своего отправления, то желал он, чтоб я при нем на некоторое время еще остался, и потому пробыл я в Москве четыре месяца”* (підкреслено мною – Р.Л.) [5, с. 175], здебільшого відвідуючи прийомні бали, маскаради, фейерверки тощо. Таким чином, перебування Пішчевича в Москві тривало від початку 1754 року десь до кінця квітня – початку травня. Після цього нарешті він повернувся до Києва, де протягом якоїсь частини літа очікував приїзду командирів новостворюваних сербських гусарських полків. Судячи з усього, обидва полкові командири, а водночас і їхні підлеглі, не поспішали покидати Київ, де вони прижилися за майже два роки перебування. Це київське сидіння могло тривати й далі, якби Воєнна колегія, яка й сама *“продовжувала повільно поспішати зі слов'яно-сербською справою”* (переклад мій – Р.Л.) [4, с. 82], не проявила ініціативу, направивши до Києва в якості голови Слов'яносербської комісії інженера-генерал-майора І.О. Бібікова.

С. Пішчевич писав: *“Генерал Бибииков приехал в Киев и вскоре потом поднял обоих господ генералов Шевича и Прерадовича с их командами, снабдив их маршрутом и подводами выпроводил из Киева в Бахмут.”*

Я также вообще с другими из Киева выехал, и продолжали путь свою через Малую Россию и слободские полки прибыли к Бахмуту, отколь нас повели и расположили в провинции Бахмутской, поблизости наших селений по слободам казенным по квартирам” [5, с. 179].

Для відновлення календаря подій важливою є наступна цитата зі спогадів С. Пішчевича: *“Выступление наше на квартиры было под осень в августе месяце ...”* [5, с. 185]. Ця інформація повністю підтверджується і конкретизується архівними даними, опублікованими Л.А. Сухих [24, с. 204-210]. У своїй статті, крім усього іншого, авторка розписує підготовку і сам процес переїзду сербів з Києва до Бахмуту. Завдяки цьому стає зрозумілим, що команди Депрерадовича й Шевича виїхали з Києва в серпні 1754 р. і рухалися окремо, кожна за своїм визначеним маршрутом. Оскільки точної дати виїзду не вказується, ми її визначаємо початком другої декади місяця, виходячи з того, що до другого пункту маршруту – Переяслава, що знаходився на відстані 69 верст від Києва, команда Р. Депрерадовича при-

була 14 серпня [24, с. 207, 210, дод. 1]. На жаль, у статті немає і дати/дат прибуття обох команд до місця призначення. З огляду ж на те, що маршрути склали 646 верст (для команди Шевича) і 531 верста (для команди Депрерадовича), що ледве не у всіх пунктах слідування обози міняли підводи з кіньми, зупиняючись не лише на ночівлі, а по декілька днів квартируючи там [24, с. 206-207, 209-210, дод. 1, 2], можна припускати, що мандрівка сербів до Бахмуту тривала протягом серпня і вересня. Те, що у жовтні цю подорож уже було завершено, свідчить той факт, що 29 жовтня 1754 р. гетьман К. Розумовський повідомляв колегію іноземних справ про всі фінансові претензії до сербів-переселенців, що виникли протягом їхньої подорожі територією слобідських полків [24, с. 206-207], але ж для акумуляції цих документів потрібний був час.

Таке припущення підтверджується самим мемуаристом, який повідомляє, що прибули вони на місце в період сухої теплої осені: *“... и время хорошее и дни еще теплые, проводили время разными забавами, а я как имел охоту к стрельбе, то в том наибольшее мое упражнение было ездил по полях и ходил по лесах стрелял птиц и зверей разного рода, какова там в тех местах было многое множество, на том у нас та осень и вся зима прошла”* (підкреслено мною – Р.Л.) [5, 1883, с. 184-185].

Остання цитата, разом з однією вищенаведеною, засвідчують, що прибули до Бахмуту сербів невдовзі розквартирували по казенних слободах Бахмутської провінції, де й минули осінь 1754 р. і зима 1754/1755 рр. Зрозуміло, що протягом перебування на зимових квартирах жодного ротного поселення закладено не було.

“По наступившей весне, как в том краю климат отменно хороший, то и весна скоро и рано открылась, послано было от генерала Бибиикова штабта его землемеры офицеры, кои с тех мест, где тому новому поселению быть, снимали планы, и потом означено где Шевичу и где Прерадовичу селения свои зачинать, вся та пустыня разделена на две части, и на роты или шанцы, означены урочища и речки с принадлежащим грунтом и угодьями, и те планы отосланы в военную коллегию на апробацию, и покудова то так происходило, то мы еще на тех квартирах оставались целое лето, и в зиму другую вошли” (підкреслено мною – Р.Л.) [5, с. 185]. Як бачимо, військові топографи Бібікова знімали плани майбутніх шанців навесні 1755 року. Затягування же справи затвердження цих планів у Військовій колегії зумовило те, що серби-переселенці продовжували залишатися на казенних квартирах протягом літа, осені й наступної зими. Відтак і протягом 1755 р. у Слов'яносербії не було закладено жодного ротного поселення.

“Планы в военной коллегии апробированы и присланы обратно и потому генерал Бибииков на весне приехал из Бахмута к нам, и генералам Шевичу и Прерадовичу о том объявил, почему уже господа генералы делали свои распоряжения и означали,

куда и в которые шанцы или роты кому из капитанов быть и к ним определили офицеров с приказанием, чтобы немедленно всяк на назначенное свое место из квартир выступали, и туда для зачинания селением следовали” (підкреслено мною – Р.Л.) [5, с. 185]. Таким чином, після півтора року квартирування в казенних слободах Бахмутської провінції, лише навесні 1756 року серби нарешті дісталися до відведених їм під роти й шанці місць. Можливо, саме з цими практичними зрушеннями було пов’язане відрядження з Бахмуту до Серебрянки, а потім далі інженера-поручника Івана Раєвського з дорученням вимірювання відстані між усіма сусідніми ротами [15, с. 45-46].

Будучи командиром 6 роти гусарського Шевичева полку [3, с. 232], капітан Пішчевич прибув на призначене йому місце: “... мне досталась рота над рекою Донцом, прозывалось то урочище Райовка, где был у меня лес недалеко ...” [5, с. 185-186], де разом з чотирнадцятьма гусарами і чотирма своїми слугами на новому необжитому місці їм довелося облаштувати ротне поселення. Таким чином, навесні 1756 р. було закладене нинішнє с. Раївка Слов’яносербського р-ну Луганської обл. В якості ротного поселення воно проіснувало десь до 1764 р.

Автор мемуарів доволі детально і красномовно розповідає про всі поневіряння, які попервах випали на долю його самого і його підлеглих, а також про певні успіхи в подальшому [5, с. 185-193]. Натомість ми наведемо ще декілька коротких цитат, щоби завершити розбір календарно-хронологічного питання.

“У всех нас поселенцев вообще на той пустыне была тогда в первое лето жизнь точно такая, как у тех инзуланов, кои по несчастиям разбитием кораблей занесены морскими волнами на пустые острова ...” (підкреслено мною – Р.Л.) [5, с. 189].

“Все ши нужды встречались с нами первый только год, а после того все лучше стало, зачали на весну сеять хлеб и огороды, также скотом и овцами, имели дворовую птицу всякую, и стали жить уже повеселее.

Что же меня принадлежит, то я ту первую осень был очень смутен, и не знал что делать и с какою конца что зачать ...” (підкреслено мною – Р.Л.) [5, с. 190].

“Напоследок как уже осень поспела и холодно стало, то уж нужда научила меня хозяйничать, я стал стараться на сам период заготовить на всю зиму дровами” (підкреслено мною – Р.Л.) [5, с. 191].

Перший рік, перше літо, перша осінь і прийшла зима – все це сезони 1756 року, коли були закладені ротні поселення. А от сіяння хлібу й городів, обзаведення свійською худобою і птицею – це вже події весни 1757 року.

Таким чином, послідовно-хронологічне відстеження описуваних С.С. Пішчевичем подій дозволило надійно встановити, що з Києва до Бахмуту команди Р. Депрерадовича і Г. Шевича прибули восени 1754 р., після чого були розселені по казенних

слободах Бахмутської провінції, де вони квартирували півтора року, до самої весни 1756 р. Лише тоді, після затвердження Військовою колегією детальних планів, навесні 1756 р. гусари висунулись на визначені їм місця і почали облаштування ротних поселень. Цей узагальнений висновок стосується насамперед хронології подій, натомість він залишає без відповідей низку важливих питань, серед яких назвемо лише два: 1) по яких казенних слободах були розквартировані серби після прибуття до Бахмутської провінції в 1754 р.?; 2) скільки і які саме рот виникли на нових незаселених місцях, а які – на місцях вже існуючих козацьких зимівників чи хуторів?

Залишаючи ці питання для подальшого дослідження, висловимо лише деякі міркування. На час прибуття сербських команд з Києва у Бахмутській провінції на правобережжі Сіверського Дінця, в межах території Слов’яносербії, існувало лише декілька казенних слобод (Серебрянка, Шипилівка, Ковалівка) і щонайменше 115 хуторів [14, с. 52]. Чи лише в названих казенних слободах розквартирували сербів-переселенців, чи для цього використовували інші населені пункти (адже С. Пішчевич пише, що поселяли їх по квартирам “*поблизости наших селений*” [5, с. 179] – слід розуміти майбутніх (?), а всі три згадані слободи зосереджені в одному кутку відведеної для полків території, тобто далеко від більшості майбутніх рот), залишається невідомим. Є очевидним, що навесні 1756 р. частину слов’яносербських рот було закладено на нових, необжитих місцях. Але скільки було таких рот, з доступним нам корпусом джерел визначити неможливо. Достеменно до таких можна віднести лише 6-у Раївську роту, засновану капітаном Пішчевичем. Проте навряд чи така рота було одна. Що ж стосується утворення рот на місці запорізьких зимівників і хуторів, то таких випадків відомо декілька. У всякому разі в цьому питанні дослідники зазвичай посилаються на твір преосвященного Феодосія (Макаревського), в якому повідомляється про існування козацьких займищ на місцях щонайменше восьми майбутніх рот – Калинове, Підгірне, Жовте (Жовтий яр), Кам’яний Брід, Вергунка, Кримське (Кримський яр), Хороше, Нижнє [25, с. 700, 769, 801, 815, 818, 825, 831, 835]. Для прикладу, активно розвивається тема закладення слов’яносербських рот на місці козацьких та інших більш ранніх поселень в краєзнавчій книзі С. Каленюка і М. Ломаки [9]. Щоправда, колись безперечне джерело, історико-статистичні матеріали Феодосія в певній їх частині було поставлено під сумнів, і не безпідставно (детальніше про це див.: [27]). Частина критичних зауважень стосується і хронологічних аспектів. З огляду на предмет нашого дослідження, звернемо увагу на те, що для восьми вище наведених слов’яносербських ротних поселень, які мали би виникнути одночасно (за нашим висновком – 1756 року), вказано чотири різні дати заснування – 1753, 1754, 1755, 1756 роки. Отже порушені наостанок питання потребують подальшого дослідження.

Висновки. Існуючого в історіографії дисонансу щодо часу заснування перших населених пунктів Слов'яносербії, як видається, нарешті можна позбутися. Ретельний календарно-хронологічний аналіз подій, викладених у відомому мемуарному джерелі, залишеному одним зі сербських першопоселенців, командиром роти Шевичева гусарського полка капітаном С. Пішчевичем (у майбутньому генерал-майором), дозволив підтримати й оголосити об'єктивнішою ту точку зору, згідно якої закладення воєнними колоністами своїх ротних поселень розпочалося з весни 1756 року. Роти виникали як на нових, необжитих ділянках, так і на місцях існуючих поселень, зокрема козацьких зимівників і хуторів. Дослідження історії населених пунктів, що виникли на різних етапах слов'яносербської колонізації Східної України, а також до і після цього історичного епізоду, видається одним з перспективніших і актуальніших напрямів історико-краєзнавчої роботи, яка поступово може стати реальною цеглинкою в загальнодержавній програмі дослідження історії населених пунктів України з подальшою багатотомною публікацією цих результатів, на кшталт двох попередніх радянських видань, які вже давно застаріли з наукової, фактологічної, а наразі – ще й моральної точки зору.

Література

1. Богачева В.Э. Классификация ойконимов в микропонимии Славяносербского района Луганщины / В.Э. Богачева, Е.Б. Некрутенко // Наука и мир в языковом пространстве: сборник научных трудов II Республиканской очно-заочной научной конференции (23 ноября 2016 г., Макеевка) / редкол.: Е.В. Горохов, Н.М. Зайченко и др. – Макеевка: ДонНАСА, 2016. – С. 157-162.
2. Водотика Т.С. Слов'яносербськ // Енциклопедія історії України. – Т. 9: Прил – С. – К.: Наук. думка, 2012. – С. 653-654. (1753-с.653)
3. Дегтярев Ю. Сказание о земле Славяносербской – Славяносербия, 1753-1764 / Юрий Дегтярев // Сеоба Срба у Руско царство половинном 18. века. Сборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7-9 маја 2003. – Нови Сад, 2005. – С. 222-243.
4. Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения / Е. Загоровский // Военно-исторический вестник. – 1913. – Кн. 1. – С. 63-85.
5. Известие о походе Симеона Степановича Пишчевича. 1731-1785 / Под ред. д. чл. Нила Попова. – М.: О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1884 (обл. 1883). – [2], IV, 561 с.; 26 см.
6. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область / АН УРСР. Ін-т історії; Гол. редкол.: П.Т. Тронько (гол.) та ін. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1970. – 992 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Луганська область / АН УРСР. Ін-т історії; Гол. редкол.: П.Т. Тронько (гол.) та ін. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1968. – 940 с.
8. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1859 гг.) / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 306 с.
9. Каленюк С. Роти полку Депрерадовича. Мандрівка Лисичанським краєм у пошуках першопоселенців / С. Каленюк, М. Ломака. – Лисичанськ: ПП «Прінтекспрес», 2010. – 162 с.
10. Костић М. Нова Сербія и Славеносербія / Мита Костић. – Нови Сад: Српско-українсько друштво, 2001. – 192 с.: илустр., мапе; 21 см.
11. Лях Р.Д. Как заселялся наш край / Р.Д. Лях // Неизвестное об известном: Краеведческие очерки. – Донецк: Донбасс, 1978. – С. 37-54.
12. Мурашкинцев А. Славяносербск // Энциклопедический словарь / под ред. проф. И.Е. Андреевского. – Т. 30: Сим – Слюзка. – СПб.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1900. – С. 306-307.
13. Некрутенко Е.Б. Лексико-семантические особенности географических названий Луганщины / Е.Б. Некрутенко, В.Э. Богачева // Наука и мир в языковом пространстве: сборник научных трудов II Республиканской очно-заочной научной конференции (23 ноября 2016 г., Макеевка) / редкол.: Е.В. Горохов, Н.М. Зайченко и др. – Макеевка: ДонНАСА, 2016. – С. 162-166.
14. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / В.О. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 180 с.
15. Подов В.И. Донбасс. Век XVIII-й / В.И. Подов. – Луганск: Світлиця, 1998. – 228 с.
16. Подов В.И. Славяносербия. Очерки из истории заселения Донбасса в 18 веке. Документы / В.И. Подов. – Луганск: Глобус, 1998. – 120 с.
17. Подов В.І. Історія Донбасу / В.І. Подов, В.С. Курило; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 300 с.
18. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – Т. XIII: 1749-1853. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 957 с.
19. Половинко Г.Г. Сербська гілка луганського дерева: з історії заселення нашого краю вихідцями з Балкан в середині XVIII століття / Г.Г. Половинко. – Луганськ: Знання, 2004. – 200 с.
20. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення південної України в половині XVIII ст. (1734-1775). – Ч. I: Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1960. – 222 с.
21. Постанова Кабінету Міністрів України № 878 від 26.07.2001 р. «Про затвердження Списку історичних населених місць України». – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-п>.
22. Посулько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / О.М. Посулько. – Запоріжжя: Тандем-У, 1998. – 79 с.
23. Слов'яносербська комісія, керована таємним радником Фліверком у справах сербських переселенців в м. Слов'яносербську. – ЦДІАК України. – Ф. 1413.
24. Сухих Л. Заснування сербських військовопоселенських колоній на території України / Лідія Сухих // Сеоба Срба у Руско царство половинном 18. века. Сборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7-9 маја 2003. – Нови Сад, 2005. – С. 196-212.
25. Феодосій (Макаревський О.Г.). Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея: материалы для историко-

- статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття / Феодосій (О.Г. Макаревський) // Репринт. Ектеринослав, 1880. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2000. – 1070 с.
26. Чепіга Г.Г. Слов'янoserбія та її роль в заселенні Південно-Східної України: історіографія проблеми / Г.Г. Чепіга // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 1. – С. 158-166.
27. Чепіга Г.Г. «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії» Феодосія (О.Г. Макаревського) як історичне та історіографічне джерело / Г.Г. Чепіга // Наука. Релігія. Суспільство. – 2014. – № 1. – С. 19-28.
28. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России / В.Ф. Шишмарев. – Л.: Наука, 1975. – 246 с. (Труды Архива. – Вып. 26).
- ### References
- Bogacheva V.E. Klassyfykacyja ojkonymov v mykrotoponymu Slavjanoserbskogo rajona Luganshhyny / V.E. Bogacheva, E.B. Nekrutenko // Nauka y myr v jazykovom prostranstve: sbornyk nauchnyh trudov II Respublykanskoy ochno-zaochnoj nauchnoj konferencyy (23 nojabrja 2016 g., Makeevka) / redkol.: E.V. Gorohov, N.M. Zajchenko y dr. – Makeevka: DonNASA, 2016. – S. 157-162.
  - Vodotyka T.S. Slovj'anoserbs'k // Encyklopedija istorii' Ukraї'ny. – T. 9: Pryl – S. – K.: Nauk. dumka, 2012. – S. 653-654. (1753-s.653)
  - Degtjarev Ju. Skazanye o zemle Slavjanoserbskoj – Slavjanoserbyja, 1753-1764 / Juryj Degtjarev // Seoba Srba u Rusko carstvo polovynnom 18. veka. Zbornyk radova sa me'unarodnog nauchnog skupa u Novom Sadu, 7-9 majja 2003. – Novy Sad, 2005. – S. 222-243.
  - Zagorovskij E. Oчерky po ystorry slavjanskoj kolonyzacyy v Novorossyy v XVIII veke. Serbskye voennye poselenija / E. Zagorovskij // Voennyystorycheskij vestnyk. – 1913. – Kn. 1. – S. 63-85.
  - Yzvestye o pohozhdenyy Symeona Stepanovycha Pyshevycha. 1731-1785 / Pod red. d. chl. Nyla Popova. – M.: O-vo ystorry y drevnostej ros. pry Mosk. un-te, 1884 (obl. 1883). – [2], IV, 561 s.; 26 sm.
  - Istorija mist i sil Ukraї'ns'koi' RSR: V 26 t. Donec'ka oblast' / AN URSSR. In-t istorii'; Gol. redkol.: P.T. Tron'ko (gol.) ta in. – K.: Gol. red. Ukr. rad. encykl. AN URSSR, 1970. – 992 s.
  - Istorija mist i sil Ukraї'ns'koi' RSR: V 26 t. Lugans'ka oblast' / AN URSSR. In-t istorii'; Gol. redkol.: P.T. Tron'ko (gol.) ta in. – K.: Gol. red. Ukr. rad. encykl. AN URSSR, 1968. – 940 s.
  - Kabuzan V.M. Zaselenyje Novorossyy (Ekaterynoslavskoj y Hersonskoj gubernyj) v XVIII – pervoj polovyne XIX veka (1719-1859 gg.) / V.M. Kabuzan. – M.: Nauka, 1976. – 306 s.
  - Kalenjuk S. Roty polku Depreradovycha. Mandrivka Lysychans'kym krajem u poshukah pershoposelenciv / S. Kalenjuk, M. Lomaka. – Lysychans'k: PP «Printekspres», 2010. – 162 s.
  - Kostyh M. Nova Serbyja y Slavenoserbyja / Myta Kostyh. – Novy Sad: Srpsko-ukrajynsko drushtvo, 2001. – 192 s.: yllustr., mape; 21 sm.
  - Ljah R.D. Kak zaseljalsja nash kraj / R.D. Ljah // Neyzvestnoe ob yzvestnom: Kraevedcheskye oчерky. – Doneck: Donbass, 1978. – S. 37-54.
  - Murashkyncev A. Slavjanoserbsk // Encyklopedycheskij slovar' / pod red. prof. Y.E. Andreevskogo. – T. 30: Sym – Sljuzka. – SPb.: F.A. Brokgauz, Y.A. Efron, 1900. – S. 306-307.
  - Nekrutenko E.B. Leksyko-semanticheskye osobennosti geografycheskyh nazvanyj Luganshhyny / E.B. Nekrutenko, V.E. Bogacheva // Nauka y myr v jazykovom prostranstve: sbornyk nauchnyh trudov II Respublykanskoy ochno-zaochnoj nauchnoj konferencyy (23 nojabrja 2016 g., Makeevka) / redkol.: E.V. Gorohov, N.M. Zajchenko y dr. – Makeevka: DonNASA, 2016. – S. 162-166.
  - Pirko V.O. Zaselennja Donechchyny u XVI-XVIII st. (korotkyj istorychnyj narys i uryvky z dzherel) / V.O. Pirko. – Donec'k: Shidnyj vydavnychyj dim, 2003. – 180 s.
  - Podov V. I. Donbass. Vek XVIII-j / V. I. Podov. – Lugansk: Svitlycja, 1998. – 228 s.
  - Podov V.I. Slavjanoserbyja. Oчерky yz ystorry zaselenyja Donbassa v 18 veke. Dokumenty / V.I. Podov. – Lugansk: Globus, 1998. – 120 s.
  - Podov V.I. Istorija Donbasu / V.I. Podov, V.S. Kurylo; Derzh. zakl. «Lugan. nac. un-t imeni Tarasa Shevchenka». – Lugans'k: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2009. – 300 s.
  - Polnoe sobranje zakonov Rossyjskoj ymperyy, s 1649 goda. – T. III: 1749-1853. – SPb.: Typ. II Otdelenija Sobstvennoj Ego Ymperatorskogo Velychestva Kanceljaryy, 1830. – 957 s.
  - Polovynko G.G. Serbs'ka gilka lugans'kogo dereva: z istorii' zaselennja nashogo kraju vyhidcjamy z Balkan v serejdny HVIII stolittja / G.G. Polovynko. – Lugans'k: Znannja, 2004. – 200 s.
  - Polons'ka-Vasylenko N.D. Zaselennja pviddennoi' Ukraї'ny v polovyni XVIII st. (1734-1775). – Ch. I: Zaselennja Novoi' Serbii' ta Slovj'anoserbii'. – Mjunhen: Ukraї'ns'kyj Vil'nyj Universytet, 1960. – 222 s.
  - Postanova Kabinetu Ministriv Ukraї'ny № 878 vid 26.07.2001 r. «Pro zatverdzhennja Spysku istorychnyh naselenyh misc' Ukraї'ny». – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-p>.
  - Posun'ko O.M. Istorija Novoi' Serbii' ta Slovj'anoserbii' / O.M. Posun'ko. – Zaporizhzhja: Tandem-U, 1998. – 79 c.
  - Slovj'anoserbs'ka komisija, kerovana tajemnym radnykom Fliverkom u spravah serbs'kyh pereselenciv v m. Slovj'anoserbs'ku. – CDIAK Ukraї'ny. – F. 1413.
  - Suhyh L. Zasnuvannja serbs'kyh vijs'kovo-poselens'kyh kolonij na terytorii' Ukraї'ny / Lidija Suhyh // Seoba Srba u Rusko carstvo polovynnom 18. veka. Zbornyk radova sa me'unarodnog nauchnog skupa u Novom Sadu, 7-9 majja 2003. – Novy Sad, 2005. – S. 196-212.
  - Feodosij (Makarevs'kyj O.G.). Ystorycheskij obzor pravoslavnoj hrystyanskoj cerkvy v predelah nyneshnej Ekaterynoslavskoj eparhyy do vremeny formal'nogo otkrytija eja: materialy dlja istoryko-statystychnogo opysu Katerynoslavs'koi' jeparhii'. Cerky ta pryhody mynulogo HVIII stolittja / Feodosij (O.G. Makarevs'kyj) // Reprynt. Ekterynoslav, 1880. – Dnipropetrovsk: Dniproknuga, 2000. – 1070 s.
  - Chepiga G.G. Slovj'anoserbija ta ii' rol' v zaselenni Pviddenno-Shidnoi' Ukraї'ny: istoriografija problemy / G.G. Chepiga // Nauka. Religija. Suspil'stvo. – 2009. – № 1. – S. 158-166.
  - Chepiga G.G. «Materialy dlja istoryko-statystychnogo opysu Katerynoslavs'koi' jeparhii'» Feodosija (O.G. Makarevs'kogo) jak istorychne ta istoriograficzne dzherelo / G.G. Chepiga // Nauka. Religija. Suspil'stvo. – 2014. – № 1. – S. 19-28.

28. Shyshmarev V.F. Romanskye poselenyja na juche Rossyy / V.F. Shyshmarev. – L.: Nauka, 1975. – 246 s. (Trudy Arhyva. – Вып. 26).

Литвиненко Р.А. О времени основания первых славяносербских поселений (по мемуарам генерала С.С. Пишчевича)

Статья посвящена проблеме установления времени основания первых населенных пунктов военными поселенцами Славяносербии. В научной, справочной и популярной литературе фигурируют разные даты закладки первых славяносербских ротных поселений, от 1753 до 1757 года. Этот разнородный дат, к сожалению, имеет место и в официальных государственных реестрах, а также влечет за собой беспорядок в праздновании годовщин и юбилеев восточноукраинских сел и городов. Для решения проблемы привлечен хрестоматийный источник, каким выступают мемуары одного из сербских первопоселенцев – С.С. Пишчевича. Но едва ли не впервые это произведение рассмотрено сквозь призму тщательного календарно-хронологического анализа, который подтвердил точку зрения о том, что первые новые поселения Славяносербии возникают весной 1756 г. При этом следует отделять эти вновь основанные шанцы от тех, которые возникли на месте уже существовавших казенных слобод и казацких хуторов, а также от более поздних во времени владельческих селений.

Ключевые слова: XVIII век, Славяносербия, история поселений, С.С. Пишчевич.

Lytvynenko R.A. About the time of the establishment of the first Slavianserbian settlements (by memoirs of general S.S. Pishchevich)

Paper is devoted to the problem of the time of the founding of the first settlements by the military colonists of Slavianserbia. In the scientific, reference and popular literature, various dates for the first Slavianserbian company settlements appear, from 1753 to 1757. This disparate of date, unfortunately, takes place in official state registers, and leads to a mess in celebrating the anniversaries of the Eastern Ukrainian villages and cities. To solve the problem, the memoirs of General S.S. Pishchevich were used. He was one of the first settlers in Slavianserbia. For the first time, this document was studied through the prism of a careful calendar-chronological analysis. The study confirmed the view that the first new settlements in Slavianserbia occur in the spring 1756. Some of the company settlements arose as new ones in uninhabited places. Others settled down on the site of the already existing state settlements and Cossack steadings.

Keywords: XVIII century, Slavianserbia, the history of settlements, S.S. Pishchevich.

Литвиненко Роман Олександрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри – професор кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса, r.litvinenko@donnu.edu.ua

Рецензент: д.і.н., доц. **Запорожченко Ю.В.**

Статтю подано: 30.10.2017.

UDC 930

**HISTORIOGRAPHICAL AND RESEARCH COMPARATIVE APPROACHES
TO THE ANALYSIS OF PROBLEMS OF MILITARY REFORM IN THE UKRAINIAN
PROVINCES OF RUSSIA AND THEIR CONSEQUENCES FOR THE DAILY LIFE
OF THE POPULATION IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY**

Mezeria O.A.

**ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДОСЛІДНИЦЬКІ ПОРІВНЯЛЬНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ
ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВИХ РЕФОРМ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЇ
ТА ЇХ НАСЛІДКІВ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Мезеря О.А.

The current stage is characterized by a lot of aggravated global problems of economic, political, social, and international nature almost in all the post-Soviet sovereign countries and between them as a whole. This is caused by the following: the common global economic crisis; internal status of each independent countries inherited from the Soviet Union, including their significant interdependence in all spheres; search by each state of own future ways related to the Euro-integration and Euro-Atlantic processes; and occurrence of interstate conflicts, including military ones. The latter especially accentuates the role of armies, their reforms and impact on the everyday life of the population. This also applies to modern Ukraine with the presence of external aggression, and with Donbas and the Crimea which are not controlled by the Ukrainian Government.

In the author's opinion, the problem should be studied in several directions; in this case it is necessary to focus on taking into account of negative and positive sides of the mid-XIX century when reforming the Armed Forces of Ukraine in 2013–2017 and consequences of this process for the everyday life of the population. It concerns the comparative analysis of the following on the basis of the past and the present: study of foreign policy, common internal and regional factors; analysis of the internal development of armies, formation of military science and technology, gradual retreat from the stratification in military service in the XIX century before transferring the Ukrainian Armed Forces to the professional basis in the XXI century; and definition of the military reform effect on the everyday life of the population.

Key words: *reform of the armies in the territory of Ukraine, everyday life of the population, the Armed Forces of Ukraine.*

General problem setting and its relevance. The turn of the XX and XXI centuries is characterized by many aggravated global problems of economic, political, social, interstate and international nature and others almost

in all the post-Soviet sovereign countries and between them as a whole. This is caused by several factors.

First, this is the world-wide economic crisis. Second, the internal situation in each of the independent states resulted from their development as independent countries. The latter has inherited not only complex consequences of the “Soviet and undivided” nature (i. e. interdependence, first of all) in all spheres. Third, search by each state of own future paths related to the European integration and European-Atlantic processes. Fourth, the occurrence of interstate conflicts, including armed ones, between the former Soviet republics.

The latter makes a particular accent on the role of armies at different stages, their reforms and impact on the everyday life of the population. Therefore, the role of the army in the society is of significant importance, particularly through its social and political factors. This also applies to modern Ukraine with the presence of external aggression, and with Donbas and the Crimea which are not controlled by the Ukrainian Government.

Analysis of researches and publications. We should note that the reforming of the pre-revolutionary Russian army, which was on the territory of Ukraine, attracts much attention of both domestic and western researchers. When studying this problem, it is necessary to pay attention to its rather significant historiographical potential. The historiography of reforms in the Russian army and its impact on the population of the Ukrainian lands in the second half of the XIX century can be divided conditionally into several chronological and subject groups.

According to the chronology, the historiography is divided, first, into Russian of the second half of XIX – early XX century.

Second, a considerable analytical material is contained in the scientific papers of the Soviet period. These are primarily the monographs P. Zaionchkovskiy [1] and L. Bieskrovnyi [2].

Third, several approaches to consequences of the military reforms in the second half of the XIX century have been identified in the recent years. A number of Ukrainian researchers devoted their papers to the problem of military settlements in the Ukrainian provinces. They include the papers of V. Tsubenko [3] and O. Sharmar [4]. They also cover the everyday life of military settlers, but they have time limits covering only the beginning of the reforms and relating primarily to the military population. The impact of the military reforms on the everyday life of the civilian population in the Ukrainian provinces has not been subject to detail analysis.

It is worth noting that the historiography is divided by subjects. In particular, the modern Ukrainian historians pay most attention to the impact of the reforms in the second half of the XIX century on the everyday life of the Ukrainian population. In this respect, attention should be paid to thesis researches, which consider indirectly the regional peculiarities and everyday life of certain social groups of the Ukrainian population in the context of reforms [5].

The author of this article also started studying this problem at the beginning of the second decade of the XXI century. In 2011, he published the article "Military reforms in the Ukrainian provinces in the second half of XIX – early XX century in the context of everyday life" [6], and in 2012, he published the paper "Russian army and population of Ukraine: aspects of everyday life (second half of XIX – beginning of XX centuries)" [7], where he analysed the social consequences of the military reforms for the civilian population.

Ukraine, as a sovereign modern state, has a short history. However, close relations with its nearest neighbours, adoption of centuries-old experience, and sometimes very negative relations with them should be studied in detail. These positions made the author of this article express his vision of scientific searches in studying the problem of military reforms in the Ukrainian provinces of Russia in the XIX century, and this allowed formulating the main goal of own researches. In addition, he concretizes it by disclosing the comparative research approaches and does not claim to be final a priori of conclusions.

Basic material presentation. First of all, the issue regarding the reason of this subject attractiveness appears. The answer may be wordy, but the author focuses on the following provisions. First, reforms of each army are preceded by substantial historical and legal, social and economic, and public and political drivers. Second, in the process of reforms the army initiates the development of the above drivers, and changes, directly and indirectly, all spheres of the society existence. Third, the army being reformed brings to life a number of important factors of the society existence, in particular those having an impact on the change of the mentality,

way of life of the state's residents and their everyday life. Fourth, the army reforms are based on significant developments in the field of science and technology, and at the same time significantly promotes the distribution of their achievements in "peaceful" sectors of the economy. Fifth, and this is quite possible to agree with the statements of modern Ukrainian scientist A. Reient about the need in retracting from two extremes while analysing historical events "... maybe it is time to refuse from taking one component as the dominant – either of material or spiritual origin. In simplest cases, the event nature is defined by one dominant and in complex ones, by a combination of several dominating factors" [8].

In the author's opinion, the problem should be studied by comparison in several directions; in this case it is necessary to focus on taking into account of negative and positive sides of the previous reforms of the Ukrainian army in 2013–2017 and its consequences for everyday life of the population.

The first concerns the drivers for the army deployment and its stages definition. The drivers should include a number of issues that are defined as foreign policy and general-purpose internal factors. For the latter, the regional factors are major. The foreign policy factors are derived from the global development of states, their relations and attempts to solve ambitious claims of territorial, economic, political and another nature. They are closely interconnected with the general-purpose internal factors, which are mainly caused by sustainable development of the Russian Empire and its components, including Ukraine, within the framework of global trends towards the capitalist and imperialist way. The interconnection of the foreign policy and general-purpose internal factors is the core, which defined the general directions of the army reforms. The following may be mentioned: the need for radical changes in the social and political, and economic situation in the Russian Empire, which is connected with the abolition of serfdom in the 60-ies of the XIX century and a number of reforms in education, social class relations; at the turn of the XIX and XX centuries – with the reforms and further development of industry, and its concentration, etc. However, the "pushing" importance of Russia's defeat in the Crimean War and the subsequent preparation of the states to the World War I should be emphasized as they caused in turn the total militarization of most European countries in the last third of the XIX and XX centuries. Hence, the Russian army reforms can be estimated as two-stage: the first stage – 60–70-ies of the XIX century, the second stage – 80-ies of the XIX century to 1904. In the author's opinion, the reform of the Armed Forces of independent Ukraine is also divided into two periods: before the beginning of 2014 and from the beginning of the external aggression to the present. However, the first direction should be determined by the factors that started acting in the post-Soviet states and were manifested in relations between them.

The second direction is determined by overall needs in internal development of armies due to various

changes in the society. First, this is the development of military science and technology caused by industrial growth in Russia, which was greatly influenced by upgrading of the industrial regions of Ukraine. Second, the gradual retreat from the stratification in military service and preparation for it, although this approach was implemented rather slowly almost until the World War I. Third, the general education reform had a positive impact both on the work of military schools and the training of new highly skilled future military men from the lowest to the highest rank. Fourth, one of the most important components of the army reform provides for passage to professional army.

The third direction relates to consequences of the army reforming. The following factors are critical for it. On the one hand, conditions for its democratization have been created, although this issue is rather disputable in view of military discipline and should be studied separately. On the other hand, the top management of the army remained consistent to the autocracy. Moreover, at the turn of the XIX – XX centuries, it started undertaking police functions of its loyal defender. The Armed Forces of independent Ukraine are based on the up-to-day legal, human and civilized principles.

The fourth direction is one of the most important from the point of view of its value, because it passes through the previous three ones as a red line and is closely associated with the regional aspects of the Russian army reforming in the territory of Ukraine. As it was mentioned before, the mining and metallurgical industry was highly developed in the Ukrainian provinces in the XIX century. Second, the army was trained outside the territory of Ukraine. Third, a significant number of military men connected their fate with Ukraine, and its citizens. In general, the military settlements in the Ukrainian provinces were the link, which greatly influenced on changes in living conditions of the population, its everyday life as a whole, and on changes in rather stable Ukrainian mentality.

Conclusions. In the author's opinion, the problem should be studied in several directions; in this case it is necessary to focus on taking into account of negative and positive sides of the mid-XIX century when reforming the Armed Forces of Ukraine in 2013–2017 and consequences of this process for the everyday life of the population. It concerns the comparative analysis of the following on the basis of the past and the present: study of foreign policy, common internal and regional factors; analysis of the internal development of armies, formation of military science and technology, gradual retreat from the stratification in military service in the XIX century before transferring the Ukrainian Armed Forces to the professional basis in the XXI century; and definition of the military reform effect on the everyday life of the population.

References

1. Zayonchkovskiy P.A. Voennyie reformy 1860–1870 godov v Rossii / P.A.Zayonchkovskiy. — Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta. 1952. — 371 s.; Zayonchkovskiy P.A. Samoderzhaviye i russkaya armiya na rubezhe KhIKh–KhKh stoletiy / P.A.Zayonchkovskiy. — M.: Mysl. 1973. — 349 s.
2. Beskrovnyy L.G. Russkaya armiya i flot v XIX v. / L.G.Beskrovnyy. — Moskva: Nauka. 1972. — 615 s.
3. Tsubenko V.L. Viyskovi poseleynna kavalerii na teritorii Ukraini. 1817–1867 rr. (formuvannya. sotsialno-ekonomichnyi rozvitok. pobut) / V.L.Tsubenko: Avtoref. dis. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / Odes. nats. un-t im. I.I. Mechnikova. — Odesa. 2010. — 30 s.
4. Sharmar O. Viyskovi poseleynna v Ukraini (1817–1857 rr.): istoriko-pravoviy aspekt / O.Sharmar // Voenna istoriya. — 2003. — № 2.
5. Div., napr.: Priymak O.M. Sotsialna istoriya selyanstva Pivdnyia Ukraini kintsia XIX - pochatku XX stolit : avtoref. dis. ...dok-ra. ist. nauk / O.M.Priymak. — K., 2013. — 35 s.; Konstantinova Yu.V. Dvoryanstvo Pivdennoi Ukraini v drugiy polovini XIX - na pochatku XX st.:avtoref. dis ... kand. ist. nauk / Yu. V. Konstantinova. — Donetsk : B. v., 2012. — 20 s.; Grizhenko L.V. Miske naselennya Katerinoslavskoï gubernii ta yogo povsyakdenne zhittya naprikintsi XIX - pochatku XX st. : avtoref. dis ... kand. ist. nauk / L. V. Grizhenko. — Dnipropetrovsk. 2013. — 20 s. toshcho.
6. Mezerya O.A. Viyskovi reformi v ukrainskikh guberniyakh drugoi polovini XIX – pochatku XX st. u konteksti povsyakdennosti / O.A. Mezerya // Visnik Skhidnoukraisnogo natsionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalya. Vip. 11. Ch. 1. — Lugansk. 2011. — S. 83-93.
7. Mezerya O.A. Rosiyska armiya ta naseleynna Ukraini: aspekti povsyakdenного zhittya (druga polovina XIX – pochatok XX st.) / O.A. Mezerya // Istorichni zapiski : Zbirnik naukovikh prats / Gol. red. V.P. Mikhaylyuk. — Lugansk: Vid-vo SNU im. V.Dalya. 2012. — Vipusk 33. — S. 237-241.
8. Reent O.P. Ukraina XIX – XX stolit. Rozdumi ta studii istorika. — Korsun-Shevchenkivskiy. 2009. — S.8.

Література

1. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860–1870 годов в России / П.А.Зайончковский. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1952. — 371 с.; Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий / П.А.Зайончковский. — М.: Мысль, 1973. — 349 с.
2. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX в. / Л.Г.Бескровный. — Москва: Наука, 1972. — 615 с.
3. Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут) / В.Л.Цубенко: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2010. — 30 с.
4. Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект / О.Шармар // Воєнна історія. — 2003. — № 2.
5. Див., напр.: Приймак О.М. Соціальна історія селянства Півдня України кінця XIX - початку XX століть : автореф. дис. ...док-ра. іст. наук / О.М.Приймак. — К., 2013. — 35 с.; Константинова Ю.В. Дворянство Південної України в другій половині XIX - на початку XX ст.:автореф. дис ... канд. іст. наук / Ю. В. Константинова. — Донецьк : Б. в., 2012. — 20 с.; Гриженко Л.В. Мі-

- ське населення Катеринославської губернії та його повсякденне життя наприкінці XIX – початку XX ст. : автореф. дис ... канд. іст. наук / Л. В. Гриженко . – Дніпропетровськ, 2013 . – 20 с. тощо.
6. Мезеря О.А. Військові реформи в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст. у контексті повсякденності / О.А. Мезеря // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Вип. 11. Ч. 1. – Луганськ, 2011. – С. 83-93.
  7. Мезеря О.А. Російська армія та населення України: аспекти повсякденного життя (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.А. Мезеря // Історичні записки : Збірник наукових праць / Гол. ред. В.П. Михайлюк. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2012. – Випуск 33. – С. 237-241.
  8. Реєнт О.П. Україна XIX – XX століть. Роздуми та студії історика. – Корсунь-Шевченківський, 2009. – С.8.

Мезеря О.А. Історіографічні та дослідницькі порівняльні підходи до аналізу проблеми військових реформ в українських губерніях Росії та їх наслідків на повсякденне життя населення в другій половині XIX століття.

На сучасному етапу реформування Збройних Сил України, особливо з тимчасовими втратами нашої держави контролю над територіями Донбасу та Криму, край необхідно знов та знов звертатися до минулорічної та багатовікової історії взаємовідносин із сусідніми країнами, тобто, у часовому просторі. Тому, як уявляється, актуальним та науково-практично значимим постає проблема вивчення та врахування минулого позитивного та негативного досвіду у зазначеній сфері з північним сусідом України - Росією. Особливим періодом можна означити у цьому плані середину XIX – початок XX століть.

У зв'язку з вищезначеними чинниками автором вирішується завдання означення дослідницько-порівняльного аналізу впливу армії на повсякденне життя населення України.

Ключові слова: Збройні Сили України, реформа армій на території України у часовому просторі, дослідни-

цько-порівняльний аналіз, вплив армії на повсякденне життя населення.

Мезеря А.А. Историкографические и исследовательские сравнительные подходы к анализу военных реформ в украинских губерниях России и их влияния на повседневную жизнь населения во второй половине XIX столетия.

Статья в исследовательско-аналитическом обзоре раскрывает тему подходов автора в плане его взглядов на проблему рассмотрения вопросов, связанных с изучением темы реформ российской армии во второй половине XIX века, и, в настоящее время, применительно к Вооруженным Силам Украины и, особенно, влияния нахождения армии иной страны, на повседневную жизнь населения.

Акцентируется внимание на обращение в научных разведках к исследованию ряда выделенных проблем изучения. Среди них: анализ учета негатива и позитива реформ середины XIX – начала XX столетий при сравнении реформирования Вооруженных Сил Украины в 2013-2017 гг. и влияния последствий этого процесса на повседневность населения. Это касается ряда факторов, в том числе: изучения внешнеполитических, внутренних и региональных факторов; анализа становления современной армии, развития военной науки и техники; перевода ВСУ на контрактную основу; определения степени влияния армии на повседневность жителей.

Ключевые слова: Вооруженные Силы Украины, реформа армий на территории Украины, исследовательско-сравнительный анализ, влияние армии на повседневную жизнь населения.

Мезеря Олександр Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: д.і.н., проф. **Довжук І.В.**

Стаття подана 19.09.2017.

DOC 930

INTERNATIONAL UKRAINIAN-CANADIAN RELATIONS IN THE POST-SOVIET ERA: ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT

Mykhaylyuk V.V.

МІЖНАРОДНІ УКРАЇНСЬКО-КАНАДСЬКІ ВІДНОСИНИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ДОБИ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК

Михайлюк В.В.

Establishment of the international Ukrainian-Canadian relations in the post-Soviet era began in December 1991, when Canada was the first of the western states to acknowledge the independence of Ukraine. Until 2018, several dozens of mutual visits of executives were made. The visit results were fixed as the "Special Partnership" and the "Road Map" of Ukrainian-Canadian relations and several agreements were reached in various spheres. They made a set of activities aimed at the development of various international cooperation fields.

A significant event in the development of Ukrainian-Canadian international relations in the post-Soviet era was an official visit of the President of Ukraine P. Poroshenko to Canada in 2014 and his working visit in 2017. In 2016, the Canadian Prime Minister Justin Trudeau paid an official visit to Ukraine. Official meetings were held under conditions of the Russian aggression, occupied Donbas and annexed Crimea. The conducted negotiations contributed to the deepening in all spheres of international cooperation. The Canadian support to Ukraine was enhanced in the international arena.

Agreements between Ukraine and Canada are good for both countries. This mainly concerns the political and international sphere; deepening of trade and economic cooperation; relations in the defense sector; environmental cooperation; cooperation in education and social and cultural, and humanitarian sphere; interregional cooperation; and cooperation with ethnic Ukrainians in Canada.

There are two stages in the development of relations between Ukraine and Canada in the post-Soviet era: the first stage – before the autumn of 2014 and the second stage – from the autumn of that year to the present day. They are particularly evident in the political and military-defense spheres.

Key words: *Ukraine, Canada, post-Soviet era, international relations, international cooperation.*

General problem setting. Present international relations of Ukraine with other states were established early in the 90-ies of the XX century. In this relation, Canada was first of the western states, which acknowledged the independence of Ukraine in December 1991. Diplomatic relations between independent Ukraine and Canada were established on January 27, 1992. In the first half of the 90-ies, the Embassy of Canada in

Ukraine, the Embassy of Ukraine in Canada and the Consulate General of Ukraine in Toronto were opened. In 1991, the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine L. Kravchuk paid a visit to Canada. This commenced the political dialogue between two states. Until 2017, several dozens of mutual visits of executives were made. As a result of these visits, the relations between Ukraine and Canada were fixed as the Special Partnership; a "Road Map" of Ukrainian-Canadian relations was signed, and a number of agreements in various fields were reached [1].

The social and cultural relations also developed, especially due to activities of the Ukrainian Diaspora in Canada. In the author's opinion, it makes sense to study the status and development of Ukrainian-Canadian relations in political, economic, military, social and cultural and other spheres of international relations.

Analysis of previous researches and publications. Domestic and foreign scientists have repeatedly addressed the problem of development and establishment of Ukrainian-Canadian relations at the up-to-date stage. They include experts in international relations, economists, historians, politicians, sociologists, and others. We cannot mention such persons as N. Konon and A. Skrebnieva [2], L. Shymko [3], O. Bielokolos [4] and others.

The purpose and objectives of the research are to define the most important stages when the international Ukrainian-Canadian relations in political, economic, military, and social and cultural spheres were settled.

Basic material presentation. The major goal of the Ukrainian-Canadian relations in the post-Soviet era, above all, was the adoption of new political and international legal documents. Joint declarations signed by the Ministries of Foreign Affairs of Ukraine and Canada in the period of 1994 to 2001 fixed the relations between Ukraine and Canada in the political and international spheres as the partnership. In 2009, the heads of these Ministries signed a "Road Map" of Ukrainian-

Canadian relations. The above documents identified, first of all, the principles of cooperation: democracy was claimed as main assurance of security, prosperity, and freedom and was grounded on the rule of law; each state had the right to choose domestic and foreign policy that has to promote the prosperity, welfare and security of the European-Atlantic Community. Second, the political dialogue between Ukraine and Canada is implemented by paying high-level visits, and also continuing the efficient cooperation with international organizations and two-way political consultations. Third, the European-Atlantic security is aimed at strengthening peace and safety in the region and the world. Fourth, the cooperation in the field of security was based on unconditional support to the territorial integrity of Ukraine, joint fight against international terrorism, crime, human trafficking, arms and drugs traffic, and corruption. Fifth, the cooperation in the military sphere was confirmed by Ukraine and Canada by their wish to continue the practice of military and political consultations and engagement of Canada into reforms in the Armed Forces of Ukraine. Sixth, the cooperation in economic, trade and power spheres was aimed at promoting the growth of trade and investment volumes and developing the power sector of Ukraine on the market principles, etc. Seventh, personal contacts and cultural exchanges were based on the expansion of relations in the consular sector, through two-way cultural, educational and professional exchanges [5]. Thus, the above agreements between Ukraine and Canada were aimed at deepening the economic, political, humanitarian, cultural and other cooperation and were of priority and long-term nature.

Significant events in the development of Ukrainian-Canadian international relations in the post-Soviet era were an official visit of the President of Ukraine P. Poroshenko to Canada in 2014 and his working visit in 2017. In 2016, the Canadian Prime Minister Justin Trudeau paid an official visit to Ukraine.

Official meetings were held under conditions of the Russian aggression, occupied Donbas and annexed Crimea. The conducted negotiations that took this fact into account, demonstrated the interest of the Ukrainian and Canadian governments in deepening the political, trade, economic, military and other spheres of cooperation. The Canadian support to Ukraine was enhanced in the international arena. Canada rendered new financial assistance for the development of the Ukrainian economy [6]. These visits, especially in autumn of 2014, in our opinion, can be considered as the beginning of a new stage in Ukrainian-Canadian relations.

In this period, the negotiations on a free trade zone creation between Ukraine and Canada were completed. The draft Free Trade Agreement includes legal provisions. In particular, the following was identified: national regime and market access; objectives, principles and general provisions on trade promotion; emergency and protection measures; sanitary and phytosanitary measures; technical barriers to trade; e-commerce; competition policy, monopolies and state-owned enterprises, public procurement, intellectual property, and env-

ironment; labour; transparency; settlement of disputes, etc. [7]. Therefore, this document has a positive effect on the development and stabilization of the entire economic sphere of Ukraine. However, it should be noted that Canadian investments in the Ukrainian economy remain rather low. This poses risks for Canada, which are, first, related to the presence and consequences of the global financial crisis; second, the imperfect legal base in Ukraine as to the stay of foreign investment capital and corruption.

Between Ukraine and Canada close relationships are built in the defense sector. One of the leading elements of two-way cooperation in this sphere is the participation of Ukraine in the Canadian Program on Assistance to Military Education (MTAR) which our country joined to in 1993. The goal of this program is the linguistic and professional training of specialists for participation in peacekeeping operations. The Canadian side has conducted training for almost 1,000 Ukrainian military men. According to this indicator, Ukraine is the second among the countries which representatives take part in the above program.

Since 2014, in connection with the events in Donbas and the Crimea, the cooperation in this sphere has significantly enhanced. In 2015, the S. Harper's Government sent 200 soldiers from the Royal Canadian Regiment the Western Ukraine for training Ukrainian military men. Canada has started rendering humanitarian aid in the form of medical kits, night vision equipment, and military uniforms.

In March 2017, Canada extended the military training mission UNIFIER till 2019 by sending about 200 Canadian military men. Canada has been consistent in maintaining the policy of sanctions and joint international pressure on Russia from the beginning of the armed aggression. On April 5, 2017, Ukraine and Canada entered into a defensive agreement in Ottawa. The agreement should secure the military partnership between two states and create a legislative framework for closer cooperation between the armed forces. The signing of the agreement, according to the Minister of Defense of Ukraine S. Poltorok, will improve the provision of the Armed Forces of Ukraine with up-to-date military equipment and weapons. According to the Ambassador of Ukraine A. Shevchenko, the agreement identifies five priority areas of cooperation: 1) defence researches, development and production; 2) tangible support; 3) logistics; 4) defense policy; 5) military education [8].

The main spheres of cooperation between Ukraine and Canada include environmental cooperation, cooperation in education and social and cultural sphere.

Since the late 90-ies the Government of Canada, through the Canadian International Development Agency (CIDA), has been rendering financial assistance in the implementation of the Canadian-Ukrainian environmental cooperation program. The program identifies the following areas of activity: assistance in developing National Greenhouse Gas Emission Inventory System in Ukraine; assistance in developing an administration and management structure for climate change issues in Ukr-

aine; assistance in developing legal regulations for implementing joint projects and defining sectors and individual Ukrainian industrial enterprises, which may be of particular interest to Canadian companies in the development and implementation of joint projects [9]. The programme implementation will result in an increased possibility of Ukraine to comply with the requirements of the UN Framework Convention on Climate Change and Kyoto Protocol. Ukraine has received substantial long-term assistance in developing the administrative structure and organizational infrastructure for climate change in Ukraine.

In the 90-ies of XX century – at the beginning of the XXI century, positive changes in education take place. First of all, a pool of faculties, graduates and doctoral students, as well as students from Ukraine passing short-term and long-term internship at Canadian universities increase. New forms supported by the Canadian Government and conducted by Canadian educators and scientists in Ukraine have been introduced. They include training, seminars, conferences, forums on urgent problems related to education and science.

The Ukrainian-Canadian cultural and humanitarian, and social cooperation successfully continues. In accordance with the provisions of the Joint Declaration on special partnership between Ukraine and Canada and the Agreement on Friendship and Cooperation between Ukraine and Canada entered in 1994, the parties undertook to cooperate actively to accelerate the distribution of information on national achievements in the sphere of culture, science and education, and to popularize new achievements in these spheres and to expand cultural, sport and information exchanges. The adopted documents contain provisions on long-term cooperation, and also two-way exchange in the cultural and humanitarian sphere, promotion of contact expansion between political parties, trade unions, funds, schools and higher education institutions, human right protection organizations, religious, women's and youth organizations, and environmental and other associations [10].

Features of the Ukrainian-Canadian cooperation in the cultural and humanitarian, and social sphere are caused by the available Ukrainian Diaspora in Canada numbered in 1.2 million people, which has an extremely developed system of public and cultural organizations, scientific and research institutions, museums, art collectives, and creative associations, etc.

In general, there are more than 1,000 ethnic Ukrainian public organizations and unions in Canada, most of which are united in the organizations of the Ukrainian Canadians Congress (UCC). The priority task in the bilateral relations in this sphere is to preserve the national cultural and ethnic identity, satisfy the linguistic, educational and other needs of Ukrainian Canadians, as well as to involve actively Ukrainian organizations in Canada to the processes of democratic development of Ukraine.

An effective tool for the Ukrainian-Canadian relationship development in the cultural and humanitarian

and social sphere is the deepening of interregional cooperation. Ukraine is visited annually by leaders of the provinces, and Canada is visited by heads of regional state administrations, who sign memoranda of cooperation and understanding between relevant administrative units [11].

Conclusions. International relations between Ukraine and Canada in the post-Soviet period are essential for the self-esteem of our country in the world. Agreements between Ukraine and Canada are good for both countries. This mainly concerns the political and international sphere; deepening of trade and economic cooperation, relations in the defense sector; environmental cooperation; cooperation in education and cooperation in the social and cultural, and humanitarian sphere; interregional cooperation; and cooperation with ethnic Ukrainians in Canada.

There are two stages in the development of relations between Ukraine and Canada in the post-Soviet era: before the autumn of 2014 and from the autumn of that year to the present day. They are particularly evident in the political and military-defense spheres.

Further studies of the problem can be performed in political, economic and historical directions to find ways to overcome the economic and legal barriers to improvement of the above spheres of relations.

References

1. Politychni vidnosyny mizh Ukrainoiu ta Kanadoiu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-81%D0%B0/trade>.
2. N.Ie.Konon, A.V. Skrebnieva. Ukrainsko-kanadski vidnosyny: suchasnyi stan ta perspektivy rozvytku // Hrani. - № 2 (130) liutyi 2016. – S. 27-32.
3. Shymko L. Novi vidnosyny Kanady z Ukrainoiu: odyn krok upered, dva kroky – nazad [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://day.kyiv.ua/uk/article/svitovidydiskusiyi/novi-vidnosyny-kanady-z-ukrayinoyu>.
4. Bielokos O. Ukraina – Kanada: osoblyve partnerstvo u dynamichnomu sviti [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrslowo.net/ukraine/ukraine-and-world/28725.html>.
5. Prioritytety ukraïnsko-kanadskykh vidnosyn (Dorozhnia karta) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ua.convdocs.org/docs/index-11237.html>.
6. Kanada nadala Ukraini kredyt na 200 mln. kanadskykh dolariv [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://rss.novostimira.com/n_6604507.htm.l
7. Uhoda pro vilnu torhivliu mizh Ukrainoiu ta Kanadoiu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://sfs.gov.ua/data/material/000/227/303513/Ughoda_pro_v_lnu_torg_vlyu_m_zh_Ukra_noyu_ta_Kanadoyu.pdf.
8. Ukraina i Kanada pidpysaly oboronnu uhodu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://wartime.org.ua/33783-ukrayina-kanada-pdpisali-oboronnu-ugodu.html>.
9. Ukraina ta Kanada: mizhnarodni stosunki [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://osvita.ua/vnz/reports/international-relations/19265/>.
10. Kulturno-humanitarne spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu ta Kanadoiu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pdnr.ru/a21189.html>.

11. Stan ta perspektyvy ukrainko-kanadskykh vidnosyn [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/can/1368.html.

Л і т е р а т у р а

1. Політичні відносини між Україною та Канадою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-81%D0%B0/trade>.
2. Н.Є.Конон, А.В. Скребнева. Українсько-канадські відносини: сучасний стан та перспективи розвитку // Грани. - № 2 (130) лютий 2016. – С. 27-32.
3. Шимко Л. Нові відносини Канади з Україною: один крок уперед, два кроки – назад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/svitoviy-dyskusiya/novi-vidnosyny-kanady-z-ukrayinoyu>
4. Белокос О. Україна – Канада: особливе партнерство у динамічному світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrslovo.net/ukraine/ukraine-and-world/28725.html>
5. Пріоритети українсько-канадських відносин (Дорожня карта) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.convdocs.org/docs/index-11237.html>.
6. Канада надала Україні кредит на 200 млн. канадських доларів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rss.novostimira.com/n_6604507.html.
7. Угода про вільну торгівлю між Україною та Канадою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sfs.gov.ua/data/material/000/227/303513/Ugoda_pro_v_lnu_torg_vlyu_m_zh_Ukra_noyu_ta_Kanadoyu.pdf.
8. Україна і Канада підписали оборонну угоду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wartime.org.ua/33783-ukrayina-kanada-pdpisali-oboronnu-ugodu.html>.
9. Україна та Канада: міжнародні стосунки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/international-relations/19265/>.
10. Культурно-гуманітарне співробітництво між Україною та Канадою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pdnr.ru/a21189.html>.
11. Стан та перспективи українсько-канадських відносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/can/1368.html

Михайлюк В.В. Міжнародні українсько-канадські відносини пострадянської доби: становлення та розвиток.

У статті наголошується, що Канада першою із західних країн визнала незалежність України. До 2018 року відбулося декілька десятків взаємо візитів урядових осіб. Результати візитів були закріплені як «Особливе партнерство» та «Дорожня карта» українсько-канадських відносин і ряд домовленостей в різних їх сферах. Вони склали комплекс заходів, що спрямовувалися на розвиток різних сторін міжнародного співробітництва.

Метою статті постало висвітлення міжнародних відносин українсько-канадських відносин у сучасності та ретроспективі.

Домовленості між Україною та Канадою мають позитивне значення для обох країн. Виділяються два етапи у взаєминах між Україною та Канадою у пострадянську добу: перший – до осені 2014 року і другий – з осені того ж року до сьогодні. Вони особливо чітко позначаються в політичній та військово-оборонній сферах.

Ключові слова: Україна, Канада, пострадянська доба, міжнародні відносини, міжнародне співробітництво.

Михайлюк В.В. Международные украинско-канадские отношения постсоветской эпохи: становление и развитие.

Рассмотрение важных аспектов украинско-канадских международных отношений в постсоветскую эпоху является предметом и главной целью исследования.

Канада и Украина имеют значительный позитивный опыт сотрудничества, который обогащен взаимно полезными связями не только на государственном, но и, в чисто международном, сотрудничеством украинской диаспоры с коренными украинцами.

В последнее время возобладали тенденции к укреплению взаимоотношений во всех сферах, особенно, в экономической и оборонной. Канада постоянно подтверждает свое стремление к укреплению международного сотрудничества с Украиной.

Ключевые слова: Украина, Канада, постсоветская эпоха, международные отношения, международное сотрудничество.

Михайлюк Владислав Виталійович, кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії та історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Сєвєродонецьк).

Рецензент: д.і.н., доц. **Пекарчук В.М.**

Стаття подана 20.10.2017.

UDC 930

**NEW TRENDS IN UP-TO-DATE GENDER POLICY IN UKRAINE:
HISTORICAL AND SOCIAL ASPECT****Mykhaylyuk O.I.****НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ:
ІСТОРИКО-СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ****Михайлюк О.І.**

At the current stage of its existence, Ukraine focused on the gender problem as a component of its domestic policy. The most important issues include the attainment and confirmation of gender equality in the Armed Forces of Ukraine, Ukrainian police, and state service and marital relations.

The purpose of the article is to analyze new trends in the up-to-date gender policy of the Ukrainian state and its basic directions of implementation.

The forms of fulfilment by women of their status in the army and police have been analyzed and the new factors of rushing promotion of women in the armed forces and the police have been substantiated. They include the following: technical re-equipment of military and police divisions, which reduces the need for only "male force"; high level of education, accuracy in all activities, natural humanitarian directivity of women; possibility for self-fulfilment; and rather high degree of material incentives and social privileges.

The factors of the gender parity attainment in the state service sphere have been considered and the disadvantages of the national domestic policy have been highlighted.

Key words: *gender policy, gender equality in the Armed Forces of Ukraine and police, gender parity in the state service, national domestic policy.*

General problem setting. The Ukraine's efforts to join the European and European-Atlantic communities are connected with the need for solving a number of issues. Establishment of the gender parity between separate social groups and the balanced gender policy implementation in the state, in general, hold a prominent place among these issues. This policy should be based on the principles and regulations identified in the global and European societies.

Starting from the declaration of independence, the political and legal base as to the gender has been formed gradually in Ukraine. A number of laws and regulatory legal acts (de facto, several hundreds from the date of the independence), which are imperfect both in terms of content (quality) aimed at the assurance of development of relations between men and women as equal and with the same rights have been adopted. For all the imperfec-

tion, legal and regulatory documents and their practical implementation facilitated, to one extent or another, the gender policy implementation in accordance with global and European requirements. However, only for the last four or five years, the state has started a new review of the laws and regulatory acts adopted by the management authorities; this was caused not only by the need for domestic development of the civil society, but also by new circumstances of foreign policy nature, which came in force because of the conflict in Donbas and the Crimea annexation. In particular, only at the end of 2017, the Verkhovna Rada pre-supported the law on the gender equality in the army [1].

The urgency and practical importance of the problems related to the following are undisputed: equation of male rights in the spheres that were called previously absolutely male ones – Armed Forces of Ukraine, police, and state service; increasing roles of women as a material deliverer of the family and educator of the younger generation under economic crisis conditions, etc.

Analysis of recent researches and publications, which initiated the solving of this problem and which are taken as the basis by the author. When reviewing the publications, the historical approaches demonstrate the fragmented study of the problem of new trends in the up-to-date national gender policy. It should be noted that the modern historiography on new trends in Ukrainian gender policy did not manage to carry out fundamental researches of the above issue. At the same time, there are individual publications, which the author rested on in her studies. First, this is a general article of Yu. Bidenko [2] and I. Uvarova [3], who identify the factors of current inequality of men and women in the Ukrainian society, as well as the essay of I. Heraschenko "Gender equality. What are our achievements?", where the following is stated: "...if one speaks about the representativeness of women in the Ukrainian Government and the Parliament, we have not achieved the all-European indicator" [4]. Second, the analysis updates

and motives of women's participation in the Armed Forces of Ukraine during the ATO operation, and also their enrolment to the Ukrainian police ranks look as up-to-date. This is the update of N. Vavilova "Gender policy implementation in the Armed Forces of Ukraine" published in 2016. The research is devoted to the evaluation of the gender policy essence in the Armed Forces of Ukraine and the review of the motivation factors which influenced the women's decision to enter the acting army of Ukraine [5]. Third, these are the articles about the transformation of the woman's role and position in the up-to-date Ukrainian family [6].

Formulation of the article objectives (goal setting). The objective of the article is to analyze new trends in the up-to-date gender policy of the Ukrainian state and its basic directions of implementation. Among them, the author focused on the issues relating to the improvement of the gender equality of men and women in absolutely "male" fields – army, police and state service, and also new moments of the woman's position in the Ukrainian family.

Presentation of the basic research material. The author rested on the updates of her predecessors, analyzed the sources and substantiated the following provisions.

Over the last years, Ukraine adopted a number of laws and regulatory acts at a legislative level, which changed essentially the gender policy of the state. The researchers of the studied problem call this process, with some prejudices, "the fundamental change in the principles of gender relations in the independent Ukrainian state" [7]. According to the author, this is acceptable.

One of the first aspects relating to the development of gender equality between men and women in the Ukrainian army lies in the fact that women implement their status by two ways. First, "female" positions: medical attendants, lawyers, economists, etc. Second, women inherited and express their will to continue the glorious traditions of the World War II: be shooters at the front line, aviators, and other soldiers of structural divisions of the Ukrainian army.

It is important to state that at the beginning of October 2015, the head of the Communications and Press Administration of the Ministry of Defence of Ukraine O. Gavryliuk informed at the briefing meeting in Kyiv that 938 women took part in the ATO operation. As of the beginning of October 2015, approximately 14.5 thousand of military men and 30.5 thousand women worked for the Armed Forces of Ukraine. Almost two thousand of them are the officers and 35 women held the executive positions in the Ministry of Defence, the General Staff and divisions of the Armed Forces of Ukraine [8].

It should be noted that as of September 2017, 23.7 thousand military women, including 2,916 as the officers and 42 women as the colonels did the military service in the ranks of the Armed Forces of Ukraine [9].

At the same time, attention should be paid to the act of new factors in the rushing promotion of women in

the armed forces. The modern army with its technical equipment does not require only "male force". Higher and occupational education gives great opportunities for women and allows them to feel equal with people of other sex. Professionalism and education, carefulness and humanitarian directivity of women reduce terrors of war, and facilitate their consequence removal. Moreover, the woman receives a new opportunity for self-fulfilment, with acquiring of specific knowledge and specialities inherent to the post-war period. The economic component related to the material compensation for the service and social privileges after its completion is also important.

The women's service in the army has one more important aspect. Researchers-sociologists state the following: statistic data of interviews in the structural divisions of the Armed Forces of Ukraine before the conflict in Donbas and Russian aggression prove that the largest quantity of military women has already done the service on the positions of service persons under contract.

It should be noted that the education level of military women is much higher than that of men. The presence of women in the army defuses the moral and psychological tension in military collectives, "...enhances the culture of relations between military personnel, ... the share of the military discipline violations by women is minimum" [10].

The results of interviews of 42 women making a war in the ATO zone, according to T. Martsenyuk, demonstrate that the main problem stipulated by almost all the respondents is the lack of possibilities for them to make decisions in the army. Women are actually not allowed to make decisions in the Armed Forces. Many of them work unofficially and actually have no opportunity to be paid for their labour, and will have no state privileges, status of combatant and all resultants in future. The other problem is that some women are hired to the positions they do not deal with. Such daily issues as the lack of special medical care for women, corresponding sizes of uniforms and shoes, and unsatisfactory living conditions are discussed insufficiently at the state level either. In fact, the infrastructure of the Armed Forces of Ukraine is for the needs of men and excludes women with their specific problems from the army [11].

The similar situation is observed in the Ukrainian police. As of 2016, a total of 26 % of women work for the new patrol force of Ukraine [12]. These figures usually prove the insufficient quantity of women in the police. However, their brave examples stimulate and inspire other women. Independent of the gaps and omissions in the policy reforming, there are many positive sides. One of them is the overcoming of gender stereotypes. This process is being implemented extremely slowly, but it is done anyway.

The development of the Ukrainian civil society in terms of the gender equality also provides for the use of male and female gender components in the state service sphere. L. Voronko stated correctly: "...such phenomenon as androcentrism when a man is considered as the center (literally – man (andros) in the center, i. e. the

man placement in the center) is widely spread in our society in general and the state service in particular. This creates an ideology acknowledging the priority of men and the secondariness of women [13]. There is a good reason to state that we referred before to the essay of I. Heraschenko where she made an accent on the fact that the effective means in the formation of state management structures are the principles of introduction of quotas. According to her, these means are proven, but have not been really implemented in the regions and central management authorities. It is evident that this is only the first step; this means the need for its continued practical use, and also use of achievements of other countries, and testing and implementation of a new model for attaining the gender equality in the state management and state service spheres.

The evolution of the domestic policy in Ukraine over the last ten years should be considered separately. Unfortunately, the women's position requires more balanced decisions, notwithstanding the corresponding state and legal acts. According to the researchers [14], the following still exists: discriminating legal provisions on the prohibition for women of more than 500 types of works; imperfect gender and anti-discrimination examination system; imperfect systems of suppression of violence against women and domestic violence; and inconclusive identification of rights of married women referred to the category of settlers, etc.

Conclusion and directions of further studies. The up-to-date gender policy in Ukraine, therefore, acquires a new sense. Its important elements include the overcoming of stereotypes in such spheres as the Armed Forces of Ukraine, and state service and marital relations. The legislation imperfection prevents from its implementation to the same degree as the lack of personal experience does.

In the author's opinion, the problem may be further studied on the basis of a complex approach to the problem, with due account of the analysis and generalization of all its components.

References

1. Verkhovna Rada popередno pidtrymala zakon pro hendernu rivnist v armii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://zik.ua/news/2017/12/05/verhovna_rada_poperedno_pidtrymala_zakon_pro_gendernu_rivnist_v_armii_1219971.
2. Bidenko Yu, Kyselova V. Henderna polityka v Ukraini: skladnyi shliakh vid deklaratsii do pozytyvnykh dii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://hvylyya.net/analytics/society/genderna-politika-v-ukrayini-skladnyi-shlyah-vid-deklaratsiy-do-pozitivnih-diy.html?>
3. Uvarova O. Prava zhinok i henderna rivnist v Ukraini [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://helsinki.org.ua/prava-zhinok-i-henderna-rivnist-v-ukrajini-o-uvarova/>.
4. Herashchenko I. Henderna rivnist. Yaki nashi zdobutky? [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.google.com.ua/search?q>.
5. Vavilova N. V. Realizatsiia hendernoї polityky u Zbroinykh Sylakh Ukrainy / N. V. Vavilova // Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho. - 2016. - № 1. - S. 140-143.
6. Transformatsiia roli zhinok v Ukraini [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
7. Mykhailiuk V.P. Istoriia hendernykh vidnosyn v Ukraini (IKh – KhKhI st.) / Vitalii Mykhailiuk (kerivnyk avt. kolektyvu), Halyna Korolova, Olha Kryvulia, Andrii Fomin. – Luhansk: Vyd-vo SNU im. V.Dalia, 2010. – 513 s.
8. Stalo vidomo, skilky zhinok sluzhyt u Zbroinykh sylakh Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.google.com.ua/search?q>.
9. «Nevydymyi batalion»: uchast zhinok u viiskovykh diiakh v ATO (sotsiolohichne doslidzhennia) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7746/Martsenyuk_Nevydymyi_bataloin.pdf.
10. Martseniuk T. Zhinky u zbroinykh sylakh svitu ta Ukrainy: na shliakhu do intehratsii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://povaha.org.ua/zhinky-u-zbroinyh-sylah-svitu-ta-ukrajiny-na-shlyahu-do-intehratsiji/>.
11. Tam samo.
12. Lutski patrolni... [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ru-ru.facebook.com/lutskpolice/>.
13. Voronko L.O. Henderna polityka v systemi derzhavnoi sluzhby.
14. poniattia i sutnist [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.google.com.ua/search?rlz>.
15. Uvarova O. Prava zhinok i henderna rivnist v Ukraini [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://helsinki.org.ua/prava-zhinok-i-henderna-rivnist-v-ukrajini-o-uvarova/>.

Література

1. Верховна Рада попередньо підтримала закон про гендерну рівність в армії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zik.ua/news/2017/12/05/verhovna_rada_poperedno_pidtrymala_zakon_pro_gendernu_rivnist_v_armii_1219971.
2. Біденко Ю, Кисельова В. Гендерна політика в Україні: складний шлях від декларацій до позитивних дій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylyya.net/analytics/society/genderna-politika-v-ukrayini-skladnyi-shlyah-vid-deklaratsiy-do-pozitivnih-diy.html?>
3. Уварова О. Права жінок і гендерна рівність в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/prava-zhinok-i-henderna-rivnist-v-ukrajini-o-uvarova/>.
4. Герашченко І. Гендерна рівність. Які наші здобутки? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/search?q>.
5. Вавілова Н. В. Реалізація гендерної політики у Збройних Силах України / Н. В. Вавілова // Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. - 2016. - № 1. - С. 140-143.
6. Трансформація ролі жінок в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
7. Михайлюк В.П. Історія гендерних відносин в Україні (IX – XXI ст.) / Віталій Михайлюк (керівник авт. колективу), Галина Корольова, Ольга Кривуля, Андрій

- Фомін. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2010. – 513 с.
8. Стало відомо, скільки жінок служить у Збройних силах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/search?q>.
  9. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7746/Martsenyuk_Nevydymyi_bataloin.pdf.
  10. Марценюк Т. Жінки у збройних силах світу та України: на шляху до інтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://povaha.org.ua/zhinky-u-zbrojnyh-sylah-svitu-ta-ukrajiny-na-shlyahu-do-intehratsiji/>.
  11. Там само.
  12. Луцькі патрульні... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru-ru.facebook.com/lutskpolice/>.
  13. Воронько Л.О. Гендерна політика в системі державної служби: поняття і сутність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua/search?rlz>.
  14. Уварова О. Права жінок і гендерна рівність в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/prava-zhinok-i-henderna-rivnist-v-ukrajini-o-uvarova/>.

Михайлюк О.І. Нові тенденції сучасної гендерної політики в Україні: історико-соціальний аспект.

Сучасний етап становлення громадянського суспільства в Україні вимагає невідкладного вирішення багатьох питань. Серед них чільне місце займають гендерні.

Метою статті визначено аналіз нових тенденцій сучасної гендерної політики української держави та основних напрямків її здійснення.

Проаналізовано форми реалізації жінками свого статусу в армії та поліції, виявлені і обґрунтовані нові фактори стрімкого просування жінок у збройні сили та поліцію. Серед них виділені – технічне переоснащення військових та поліцейських підрозділів, що зменшує потребу у наявності тільки «чоловічої сили»; високий рівень освіти, ретельність у діях, природня гуманітарна спрямованість жінок; можливість самореалізації; доступна досить висока ступінь матеріального заохочення та соціальні пільги.

Розкрито фактори досягнення гендерного паритету в сфері державної служби та означені недоліки сімейної політики держави.

Ключові слова: *гендерна політика, гендерна рівність в Збройних Силах України та поліції, гендерний паритет у державній службі, сімейна політика держави.*

Михайлюк Е.И. Новые тенденции современной гендерной политики в Украине: историко-социальный аспект.

Современное состояние украинского общества настоятельно требует решения ряда социальных проблем, которые имеют еще и реализации по сути политических, экономических, правовых, моральных и иных составляющих.

Цель данной статьи – проведение анализа новых тенденций современной гендерной политики украинского государства и основных направлений ее осуществления.

Раскрыты формы современной реализации женщины своего статуса в украинской армии и национальной полиции, выявлены и обоснованы факторы стремительного продвижения женщин в Вооруженные Силы Украины и в ряды полицейских. Среди названных, выделены: техническое перевооружение военных и полицейских подразделений, что значительно снижает потребность в наличии только «мужской силы»; высокий уровень образовательной подготовки претенденток; естественная гуманитарная направленность женщин и их скрупулезность; большие возможности для самореализации, связанные с достаточной степенью материального поощрения и социальными льготами.

Рассмотрены факторы достижения гендерного паритета и равенства в сфере государственной службы. Рассмотрены некоторые актуальные вопросы семейной политики украинского государства.

Ключевые слова: *гендерная политика, гендерный паритет в Вооруженных Силах Украины, полиции и в системе государственной службы; семейная политика государства.*

Михайлюк О.І., к.і.н., доцент кафедри історико-філософських дисциплін Луганського національного університету (м. Харків).

Рецензент: д.і.н., проф. **Литвиненко Р.О.**

Стаття подана 25.10.2017.

УДК 94(477): 51(091): 531.12: 929 Лігін

ОДЕСЬКА ШКОЛА МЕХАНІКИ В.М. ЛІГІНА

Олійник О.А.

ODESA SCHOOL OF MECHANICS OF V.M. LIHIN

Oliiynk O.A.

Головною метою статті є висвітлення наукової діяльності В.М. Лігіна (1846-1900), який увійшов в історію, як засновник наукової школи механіки в Одесі. Він став першим викладачем кафедри прикладної механіки в Новоросійському університеті. Його наукові роботи розглядали питання руху незмінної системи. Фактично, він був творцем кінематики на території Східної Європи. За 25 років роботи в університеті він написав понад 35 робіт та виховав талановитих учнів, що продовжили розробку, піднятих ним наукових проблем.

Ключові слова: Одеса, механіка, кінематика, геометричні методи, наукова школа, В.Н. Лігін.

Вступ. Розвиток прикладної механіки позитивно вплинув на розвиток теоретичної механіки. Найвизначнішим її представниками в середині XIX століття в Російській імперії були професор Московського університету Н.Д. Брашман і його учень О.І. Сомов, який розвинув ряд нових ідей. Так, він першим почав застосовувати в механіці векторний метод дослідження, а разом з В.М. Лігіним став одним з основоположників вчення про прискорення вищих порядків.

Самостійна робота над розвитком прикладної механіки в Росії почалася в першій чверті XIX століття. У другій половині XIX століття особливо інтенсивно розвивається вчення про механізми; були створені три школи: П.Л. Чебишева в Петербурзі, В.М. Лігіна в Одесі і М.Є. Жуковського в Москві.

Постановка проблеми. Новоросійський університет у 2 половині XIX ст. являє собою науковий осередок півдня Російської імперії. Тут працювала плеяда всесвітньовідомих науковців. Але деякі з них незаслужено були забуті. Валеріан Миколайович Лігін (1846–1900) є одним з таких забутих вчених.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Активно питаннями історії фізики на теренах України займалися в інституті фізики АН УРСР в 60–70 роки XX ст. під керівництвом О.М. Боголюбова. В праях його школи можна знайти і загальну інформацію про В.М. Лігіна та вчених наукової школи механіки в Одесі. На жаль, за роки незалежності так і

не з'явилося ґрунтовного дослідження наукової та громадської діяльності В.М. Лігіна.

Мета статті відродити загублене для історії науки ім'я талановитого науковця та педагога.

Результати дослідження. Розвиток наук в Одесі почався з середини XIX ст. з відкриттям першого вищого навчального закладу. В 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею (утвореного в 1817 р.) було створено Новоросійський університет. Одночасно з відкриттям Новоросійського університету була створена кафедра механіки (тоді - прикладної математики), яку очолив перший ректор університету І. Д. Соколов. На цю ж кафедру перейшов і професор математики Рішельєвського ліцею К. І. Карастельов.

І. Д. Соколов читав лекції з теоретичної механіки для студентів III і IV курсів університету за «власними конспектами», в основі яких були роботи М.В. Остроградського, Лагранжа, Ейлера та інших вчених. Особливо широко використовувався курс аналітичної механіки Остроградського.

Після від'їзду І. Д. Соколова з Одеси курс механіки став читати К.І. Карастельов, який в 1860 році став магістром, а в 1865 р. – доктором прикладної математики. К.І. Карастельов також завідував кабінетом практичної механіки і був деканом фізико-математичного факультету. [1.с.12–14, 26–271.]

Учнем К. І. Карастельова був В. М. Лігін (1846–1900), який закінчив Новоросійський університет в 1869 р. і неодноразово виїжджав за кордон з метою підвищення наукової кваліфікації. Йому належить провідна роль у розвитку механіки в Новоросійському університеті. Влітку 1872 р. він захистив магістерську дисертацію «Геометрична теорія абсолютного руху незмінної системи», а в 1874 р. в Харківському університеті – докторську дисертацію «Узагальнення деяких геометричних властивостей руху систем», після чого став професором Новоросійського університету.

З 1884 по 1889 рр. В. М. Лігін був деканом фізико-математичного факультету цього університету. В. М. Лігін працював в університеті до 1895 р. Протягом своєї майже 25-річної діяльності він читав такі

курси: теоретичну механіку, практичну механіку, теорію механізмів, гідравліку, теорію теплових машин, механічну теорію. В. М. Лігін читав багато публічних лекцій, деякий час був головою математичного відділення Новоросійського товариства дослідників природи і Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства, помічником попечителя Одеського навчального округу. Він був також попечителем Варшавського навчального округу.

Викладачами фізико-математичного факультету по кафедрі математики були ректор університету І.Д. Соколов (1812–1873), К.І. Карастельов (1829–1886) – колишній викладач ліцею та астроном Л.Ф. Беркевич (1828–1896). Лекції з чистої математики проводили І.Д. Соколов, Л.Ф. Беркевич та Е.Ф. Сабінін (1831–1907) – учень М.В. Остроградського.

На засіданні факультету 1 вересня 1870 р. декан К.І. Карастельов та професор Сабінін, наголошуючи на дефіциті викладачів практичної механіки в навчальних закладах Російської імперії, запропонували кандидатуру В.М. Лігіна (1846–1900) на посаду викладача механіки [2, С. 497–520]. 9 вересня університет затвердив вибір факультету, а з 28 вересня В.М. Лігін почав читання лекцій з нарисної геометрії для першого та другого курсів математичного відділення та лекцій з практичної механіки.

Ще до закінчення першого навчального року, в лютому 1871 р., за пропозицією Карастельова, Сабініна та Беркевича факультет прийняв рішення про відрядження Лігіна на 2 роки за кордон для приготування до праці на кафедрі практичної механіки. В червні цього ж року В.М. Лігін виїхав до Німеччини, а в березні надіслав на факультет для обговорення магістерську дисертацію «Геометрична теорія абсолютного руху незмінної системи». 10 вересня 1872 р., приїхавши за дозволом факультету до Одеси, В.М. Лігін захистив дисертацію.

У цій дисертації Валеріан Миколайович вперше довів деякі теореми Шаля про властивості гемологічних прямих та плоских, висловлених Шалем без доказів, вивів рівняння для миттєвої осі в загальному випадку руху, знайшов геометричне місце точок рівних прискорень та оригінально висвітлив питання про рух незмінної системи паралельно нерухомій площині.

Дисертація В.М. Лігіна викликала полеміку між ним та М.О. Умовим (1846–1915), що виступив з критичною статтею з цього приводу [3, С. 347–364.] Після захисту кандидатської, Валеріан Миколайович повернувся за кордон для завершення навчання. З Німеччини він переїхав до Франції, де познайомився з Мішелем Шалем (1793–1880).

Повернувшись до початку нового 1873–1874 навчального року до Одеси, В.М. Лігін на посаді доцента кафедри механіки почав читати лекції з кінематики та нарисної геометрії. Крім того, він активно працював над докторською дисертацією «Узагальнення деяких геометричних властивостей руху систем».

Ця праця складається з двох частин. В першій частині йдеться про прискорення вищих порядків в русі незмінної системи. В.М. Лігін виклав рекуррентні формули для складових по двох осях прискорення n -го порядку точки плоскої незмінної фігури, що рухається в своїй площині. Користуючись цими формулами, він отримав ряд нових результатів, наприклад, знайшов геометричні місця точок, що мають нульові дотичні та нормальні прискорення n -го порядку, місця точок з постійним повним прискоренням n -го порядку. Розглядаючи загальний випадок просторового руху системи з нерухомою точкою, В.М. Лігін довів, що центр прискорення будь якого порядку співпадає з центром обертання. Для загального випадку руху ним було встановлено, що прискорення будь якого порядку всякої точки системи тождно з прискоренням того ж порядку, яке мала б ця точка, якби система оберталась довкола миттєвого центра прискорення певного порядку. Друга частина роботи присвячена виведенню основного геометричного закону переміщення плоскої колінеарнозмінної фігури з основних законів руху подібно змінної і незмінної фігур, викладеного М. Шалем без доказів [4.С. 25–36].

Таким чином, докторська дисертація Валеріана Миколайовича певним чином продовжує роботи О.І. Сомова з кінематики. В лютому 1874 р. дисертація була успішно захищена В.М. Лігіним в Харківському університеті, а в березні рада Новоросійського університету одноставно обрала його екстраординарним професором.

Через рік, за представленням факультету, в «Записках Новоросійського університету» (т. 15) були надруковані твір В.М. Лігіна «Кінематика» (Чиста кінематика, ч. I) [5.С. 100.] та актова промова «Історичний нарис винаходження залізниці».

Поєднуючи викладацьку та адміністративну роботу на факультеті (секретар факультету в 1873–1876 р, декан факультету в 1884–1889 р.), В.М. Лігін під впливом работ П.Л. Чебишева займався проблемами кінематики механізмів.

Прогрес технічної думки ставив перед наукою задачу побудови загальної теорії механізмів; в цей період питанням кінематики механізмів в світовій літературі приділялось все більше і більше уваги. В цьому напрямку досліджень В.М. Лігіну належить провідне місце. Його статті публікувались авторитетними виданнями, широко реферувались. Сам В.М. Лігін виступав з науковими доповідями в Росії та за кордоном.

Валеріан Миколайович узагальнив схему інверсора Посельє-Ліпкіна, з котрого як окремий випадок утворюються клітки Сильвестра-Маннгейма та інші, вдосконалив метод Кемпе рішення алгебраїчних рівнянь за допомогою зчленованої системи.

В.М. Лігін був не тільки тонким дослідником, але й популяризатором науки і техніки, про що говорять його численні доповіді і статті («Двигуни для малої промисловості та сільського господарства», «Про водоміри», «Про машини для збору хлібного

жука», «Про інсолатори», «Про парову машину, побудовану в Барнаулі І. І. Ползуновим в 1763–1766 р.», «Про двигуни для електричного освітлення театрів», «Про різні способи вимірювання місткості бочок» та інше).

Валеріан Миколайович працював в Новоросійському університеті 25 років. За цей період він вів курси теоретичної механіки, кінематики механізмів, гідравліки з теорією гідравлічних машин, елементарної механіки, нарисної геометрії. Згідно відгуків його учнів, він був блискучим педагогом та вихователем молоді.

Безпосередніми учнями та послідовниками В.М. Лігіна були Хаїм Ієгудович Гохман (1851–1916), Іван Михайлович Занчевський (1861–1928), Дмитро Миколайович Зейлінгер (1864–1936). Їм вдалося продовжити роботу свого вчителя з теорії зачеплень та з інших питань кінематики механізмів.

В докторській дисертації Х.І. Гохман (на відміну від Рело) ввів принципи класифікації кінематичних пар за тими відносними рухами, котрі характерні для їх ланок в пари, а також критерії ступенів свободи кінематичних пар. В частині, що стосується синтезу механізмів з даних пар, він розвив ідеї П.Л. Чебишева, використовуючи його роботи в області теорії механізмів та функцій, що найменше ухляються від нуля. Роботи Гохмана по зчепленнях є «до сих пір основою для теорії та розрахунку сучасних просторових зубчатих механізмів» (И.И. Артоболовский. Русская наука о механизмах.)

Докторська дисертація Гохмана «Загальний практичний спосіб профілювання зубів в не круглих та круглих колесах» та його наступна робота склали два тома «Кінематики машин», виданої в Одесі в 1890 р.

Крім робіт з механіки, Гохману належать декілька оригінальних статей з нарисної геометрії та різноманітним питанням елементарної механіки та математики. [6. С. 15–18.]

Видатним учнем В. М. Лігіна був І. М. Занчевський (1861–1928), який закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету в 1883 р, в 1889 р отримав ступінь магістра, а в 1891 р. – доктора прикладної математики. Працював на кафедрі механіки з 1888 по 1909 року і з 1917 по 1920 р.

Іван Михайлович Занчевський, ще в бутність свою студентом, за твір «Кінематична теорія складних циркулів» був нагороджений золотою медаллю (1883), в 1889 р. успішно захистив магістерську дисертацію «Теорія гвинтів та її застосування в механіці», котра присвячена важливому питанню механіки. Загальної теорії гвинтів (в розумінні її зв'язку з теорією лінійних комплексів) в той час не існувало, а він таку теорію створив. Вже через 2 роки він захистив докторську дисертацію «Геометричні місця в теорії осей обертання».

В 1892 р. І.М. Занчевський був призначений екстраординарним, а з виходом у відставку В.М. Лігіна – ординарним професором кафедри механіки. В ве-

ресні 1905 р. він був обраний ректором університету. Іван Михайлович був зразковим педагогом. Його літографований курс лекцій з механіки написаний на високому науковому рівні [6, С.41.]

В революційних подіях 1905–1906 р. І.М. Занчевський проявив співчуття до революції, за що був осуджений та після дворічних розглядів за вироком суду був виключений з університету в травні 1909 р. Звільнення І.М. Занчевського поставило факультет в складне становище, тому що кафедра залишилася вакантною та лекції з механіки не читались. Лише в травні 1917 р. І.М. Занчевський повернувся до професорської діяльності і був призначений деканом факультету.

Основні роботи І. М. Занчевського (обидві його дисертації) викладають теорію гвинтів, котра дає просте та витончене рішення багатьом питанням кінематики та статички. Крім того, в деяких своїх роботах І. М. Занчевський продовжив ідеї В.М. Лігіна в області зчленованих систем.

Дмитро Миколайович Зайлінгер, також учень В.М. Лігіна, приват-доцент по кафедрі механіки Новоросійського університету в 1891 р. захистив магістерську дисертацію «Механіка подібно змінної системи». В ній він розвив дослідження О.І. Сомова, В.М. Лігіна та Мебіуса по кінематиці подібно змінної системи та подав оригінальне викладення статички та кінематики на основі теорії гвинтів, котру він трактував дещо відмінно від І.М. Занчевського.

Після звільнення І. М. Занчевського з університету лекції з механіки не читались (з 1909 по 1911 г.). У липні 1911 р приват-доцентом кафедри механіки Новоросійського університету стає учень І. М. Занчевського – М. С. Васильєв.

Миколай Семенович Васильєв (1876–1955) став продовжувачем наукової школи В.М. Лігіна. Написана ним магістерська дисертація по теорії вихрів була високо оцінена М.Є. Жуковським. М.С. Васильєв опублікував понад 30 робіт з питань теоретичної та прикладної механіки, серію робіт з кінематики та синтезу механізмів [6, С. 285–286].

Висновок. Працюючи в Новоросійському університеті близько 25 років Лігін створив, можна сказати, особливу школу російських вчених, що займаються переважно кінематикою і спорідненими з нею науками: В. Н. Лігін опублікував близько 35 наукових робіт з механіки та математики і видав кілька перекладів підручників. Він виховав ряд вчених, в тому числі Х. І. Гохмана, І. М. Занчевського, Д. М. Зейлінгера. Одеська школа теорії механізмів, створена В.М. Лігіним займалася розвитком теорії пар; теорії зубчастих зачеплень, причому тут була зроблена перша спроба класифікації останніх; дослідженням шарнірних механізмів. Х.І. Гохману належить розробка математичної теорії зубчастих зчеплень, а також важливий внесок в теорію структури механізмів. І. М. Занчевський і Д.М. Зайлінгер (а також П.О. Сомов в Петербурзі і А.П. Котельніков в Казані) працювали над створенням робочого апарату для

розв'язання задач просторової кінематики - гвинтового обчислення.

Література

1. Історія Одеського університету за 100 років / [Н. І. Букачевич, Г.А. Вязовський, І. М. Дузь та ін.]; відпов. ред. О. І. Юрженко. — Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1968. — 421 с.
2. Записки Императорского Новороссийского университета. - т.7. — Одесса, 1871. — с. 1155.
3. Лигин В.Н. Ответ на статью г. Умова «Заметка по поводу сочинения г. Лигина: Геометрическая теория абсолютного движения неизменяемой системы» // Записки Императорского Новороссийского университета — Т. 11. - Одесса, 1873. — с. 347-364.
4. Лигин В.Н. Обобщения некоторых геометрических свойств движения системы. — Одессы, 1873. — с. 36.
5. Лигин В.Н. Кинематика; Ч.1. — Одесса, 1874. — с. 100.
6. Боголюбов А. Н. Математики. Механики. Биографический справочник. — К.: Наук. думка, 1983. — 640 с.

References

1. Istoriya Odes'koho universytetu za 100 rokiv / [N. I. Bukatevych, H.A. Vyazovs'kyu, I. M. Duz' ta in.]; vidpov. red. O. I. Yurzhenko. — K.: Vyd-vo Kyuivs'koho un-tu, 1968. — 421 s.
2. Zapysky Ymperatorsoho Novorossyyskoho unyversyteta. - t.7. — Odessa, 1871. — s. 1155.
3. Lyhyn V.N. Otvet na stat'yu h. Umova «Zametka po povodu sochynenyia h. Lyhyna: Neometrycheskaya teoryia absol'yutnoho dvyzhenyia neyzmenyaemoy systemy.»// Zapysky Ymperatorsoho Novorossyyskoho unyversyteta —T. 11. - Odessa, 1873. — s. 347-364.
4. Lyhyn V.N. Obobshchenyia nekotorykh hoometrycheskykh svoystv dvyzhenyia systemy. — Odessa, 1873. — s. 36.
5. Lyhyn V.N. Kynematyka; CH.1. — Odessa, 1874. — s. 100.
6. Boholyubov A. N. Matematyky. Mekhanyky. Vyohrafycheskyu spravochnyk. — K.: Nauk. dumka, 1983. — 640 s.

Олейник О.А. Одесская школа механики В.Н. Лигина

Главной целью статьи является освещение научной деятельности В.Н. Лигина (1846-1900), который вошел в историю, как основатель научной школы механики в Одессе. Он стал первым преподавателем кафедры прикладной механики в Новороссийском университете. Его научные работы рассматривали вопрос движения неизменяемой системы. Фактически, он был создателем кинематики на территории Восточной Европы. За 25 лет работы в университете он написал более 35 работ и воспитал талантливых учеников, которые продолжили разработку, поднятых им научных проблем.

Ключевые слова: Одесса, механика, кинематика, геометрические методы, научная школа, В.Н. Лигин

Oliiynk O.A. Odesa school of mechanics of V.M. Lihin

The main purpose of the article is to scientific work of Valerian Lihin (1846-1900), who entered the history as the founder of the scientific school of mechanics in Odessa. He became the first teacher of the Department of Mechanics at the Novorossiyskiy University. His research papers considered the motion of the unchanging system. In fact, he was the creator of kinematics on the territory of Eastern Europe. Working at the Novorossiyskiy University for about 25 years, Valerian Lihin has created, we can say, a special school of n scholars engaged in predominantly kinematics and related sciences: V. Lihin published about 35 scientific papers on mechanics and mathematics, and published several textbooks. He trained a number of scientists, including H. Gokhman, I. Zanchevsky, D. Zeiliger. Odessa School of Theory of Mechanisms, created by V. Lihin was engaged in the development of the theory of couples; The theory of toothed grips, and here was made the first attempt to classify the latter; study of hinge mechanisms.

Key words: Odessa, mechanics, kinematics, geometrical methods, scientific school, V. Lihin

Олійник Ольга Анатоліївна – пошукувач кафедри «Екологія та безпека життєдіяльності» Державного університету інфраструктури МОН України (м. Київ) Olgaoliinik1984@gmail.com

Рецензент: д.і.н., доц. **Бровендер Ю.М.**

Стаття подана 30.10.2017.

УДК 624.014 (Стрілецький)

ВНЕСОК М.С. СТРІЛЕЦЬКОГО В РОЗВИТОК ПРОЕКТУВАННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТАЛЕВИХ КОНСТРУКЦІЙ

Підкошаная О.М.

CONTRIBUTION OF M. STRELETSKY IN THE DEVELOPMENT OF DESIGN AND RESEARCH OF METAL CONSTRUCTIONS

Podkoshanaya O.M.

У статті з історико-наукових позицій досліджено внесок члена-кореспондента АН СРСР Миколи Станіславовича Стрілецького в розвиток проектування та дослідження металевих конструкцій. Наголошується, що М.С. Стрілецький відомий у будівельній механіці як видатний вчений у сфері металевих конструкцій і мостів, засновник школи проектування і дослідження сталевих конструкцій радянського періоду. За час своєї піввікової інженерної і педагогічної діяльності в якості професора Московського інституту інженерів залізничного транспорту, Московського вищого технічного училища ім. М.Е. Баумана і Московського інженерно-будівельного інституту ім. М.Е. Куйбишева М.С. Стрілецький написав біля 200 наукових праць і виховав численний колектив інженерів-конструкторів, виробничників і наукових працівників. Важливою особливістю його наукової і організаційної діяльності було вміння мобілізувати і згуртувати наукових співробітників і практиків різних спеціальностей для комплексного вирішення проблем будівельної науки і промисловості.

У 1918 р. проф. М.С. Стрілецького було запрошено на роботу в Науково-технічний комітет Народного Комісаріату шляхів сполучення, де він протягом 12 років керував експериментальними дослідженнями мостових споруд, здійснював експериментальні дослідження мостів. Стрілецький очолював роботу з формування так званої радянської конструкторської школи, сформулював її основні принципи, які полягали у комплексності підходу до встановлення оптимальності конструктивної форми на базі економії матеріалів, мінімального використання праці на виготовлення і швидкісного монтажу конструкцій за повної гарантії надійності і капітальності споруд.

Ключові слова: *техніка, мости, металеві конструкції, будівельна механіка, інженер*

Після закінчення Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення у 1911 р. М.С. Стрілецький був відряджений до Німеччини, де слухав цикл лекцій у Шарлоттенбурзькій вищій технічній школі і працював на будівництві мостів та в проектному бюро.

Повернувшись із-за кордону, М.С. Стрілецький працював на будівництві залізниць і проектував ін-

женерні споруди і мости. Ним були розроблені проекти таких великих споруд, як міст через р. Оку в Нижньому-Новгороді (1913–1914 рр.) і залізничний тунель під р. Волгою в тому ж місті у 1915 р. На основі цих робіт ним підготовлені перші наукові праці: «Способи розрахунку безрозкосних балок» (1913) [1], «Історичний нарис розвитку підводних тунелів» (1914)[2], «До ескізних проектів міського і залізничного мостів через р. Оку в Нижньому Новгороді» (1915) [3], «Нові мости, що розкриваються» (1915) [4]. До цього ж періоду відноситься і початок педагогічної діяльності М.С. Стрілецького у Московському вищому технічному училищі у 1915 році.

У 1918 р. М.С. Стрілецькому було присвоєно звання професора і він був обраний завідувачем кафедрою мостів Московського інженерно-технічного училища (МІТУ).

Одночасно з 1917 по 1928 рр. М.С. Стрілецький працював у Московському інституті залізничного транспорту. У 1918 р. проф. М.С. Стрілецького було запрошено на роботу в Науково-технічний комітет Народного Комісаріату шляхів сполучення, де протягом 12 років керував експериментальними дослідженнями мостових споруд. Великі експериментальні дослідження мостів послужили базою для створення М.С. Стрілецьким школи, з якої вийшли доктори технічних наук професори І.М. Рабінович, Ю.О. Нілендер, С.О. Ільясевич, Г.О. Ніколаєв, С.О. Бернштейн, Є.Є. Гібшман, К.К. Яблоков та ін. Його учнями також були В.З. Власов, М.С. Нікіфоров, Д.В. Бичков та ін. За цей період Микола Станіславович написав понад 25 наукових праць, присвячених проблемам, пов'язаним з експериментальними дослідженнями мостів. З них слід відзначити такі праці: «Основні течії найновішої мостобудівної думки» (1922) [5], «Робота металевих мостів під тимчасовим навантаженням» (1923) [6], «До питання про норми поздовжнього прогину» (1924) [7], «Основи розрахунку статично невизначених ферм» (1924) [8], «До питання про втомлюваність у мостах» (1925) [9],

«Про методику динамічних досліджень мостів» (1927) [10], «Значення температурних впливів у роботі мосту» (1929) [11] та ін.

В усіх цих працях і в доповіді М.С. Стрілецького на тему «Ударний вплив рухового навантаження на мости», зробленому на Міжнародному конгресі у Відні (1928 рік), закладені основи аналітичного підходу до вивчення роботи споруди, які характеризують вітчизняну школу дослідників у сфері будівельної механіки. Вказані праці виявили такі важливі положення, як розподіл динамічного впливу на дві частини: динамічний вплив навантаження і динамічний вплив самої споруди, можливість і доцільність їх роздільного значення; встановлення значення конструктивного фактору у динамічному впливові, законів коливань і їх затухань; вплив стану споруди на його роботу і багато інших. Професор М.С. Стрілецький розкрив сутність процесів, які відбуваються під час роботи споруд під статичним і динамічним навантаженням, і цим самим сприяв правильному розумінню роботи як окремих елементів, так і цілих конструктивних комплексів.

М.С. Стрілецький був ініціатором застосування в колишньому СРСР дерев'яних ферм великих прогонів типу балок Лангера (праця «Про раціональну форму дерев'яних ферм великих прогонів» (1923) [12] і сталі підвищеної якості у мостобудуванні (праці «Основне завдання сьогодняшнього дня для російського мостобудування» (1927) [13]; «Кремнієві сталі в СРСР і за кордоном» (1928) [14]). М.С. Стрілецький був також ініціатором застосування в СРСР вантових мостів.

У монографії «Закономи зміни ваги металевих мостів» (1926) М.С. Стрілецький вперше встановив нові показники – «вагові характеристики» [15]. Ним були з'ясовані закономірності, які зв'язували вагу прогонів споруд та їх частин з руховим навантаженням, яке допускається напруженням і прогоном. Ці закономірності М.С. Стрілецький застосував для вияву найбільш вигідних схем головних ферм мостів і оптимальних споруд між їх основними розмірами.

У монографії «Розвідні мости» (1924) М.С. Стрілецький систематизував і класифікував розвідні мости за їх кінетичними схемами. Ця робота була написана як докторська дисертація.

З 1930 р. М.С. Стрілецький займався питаннями металевих промислових конструкцій. З робіт в цій галузі слід назвати такі: «До питання про оптимальні співвідношення у промислових конструкціях» (1932) [16]; «Основні завдання зварювання у металоконструкціях» (1932) [17]; «Основи законів ваги і економії металу у промислових конструкціях» (1933) [18]; «Вплив зварювання на форму конструкцій» (1932) [19], «Нові ідеї і можливості в металевих промислових конструкціях» (1934) [20]. У цих працях М.С. Стрілецький встановив вагові закономірності, які існують у сталевих конструкціях промислових будівель, і накреслив шляхи розвитку металевих конструкцій і варіантність їх конструктивної

форми, які використовуються при проектуванні промислових об'єктів та їх будівництві.

У 20-х роках ХХ ст., згідно пропозиції М.С. Стрілецького до норм розрахунку мостів було введено чіткий облік динамічного впливу навантаження і у відповідності з цим – постійна величина допускаючих напружень незалежно від прогону («Нові норми навантажень і напруг» (1921) [21], і при розрахунку стиснутих стержнів – методики Енгессера-Кармана натомість розрахунку за емпіричними формулами («До питання про норми поздовжнього згину» (1924) [22]). Ним було підготовлено текст норм розрахунку металевих конструкцій у «Єдиних нормах будівельного проектування», які побачили світ у 1930 році. М.С. Стрілецький був головою комісії з розробки норм і технічних умов проектування металевих конструкцій. Він був також одним з ініціаторів використання статистичних методів при аналізі роботи конструкцій. На основі цього аналізу, згідно його пропозиції, були підвищені допустимі напруги для металевих конструкцій: у 1939 р. з 1200 до 1400 кг/см², а в 1942 р. – з 1400 до 1600 кг/см².

З середини 30-х років ХХ ст. М.С. Стрілецький багато уваги приділяв питанню обліку пластичних деформацій у роботі конструкцій і дослідженню процесу руйнування конструкцій. У роботах «Обрахування запасів міцності» (1938) [23], «Про визначення напружень, які допускаються» (1940) [24] М.С. Стрілецький представив звичайний практичний метод вирішення цього питання на підставі пропозиції про крихке руйнування стиснутих стержнів. В подальшому цей метод був поширений на випадки циліндричного і змінного навантаження і були встановлені випадки руйнування і не руйнування конструкцій («До питання про руйнування ферм під циклічним навантаженням» (1946) [25]; «До питання руйнування зігнутих статично невизначених систем» (1953) [26] та «До теорії руйнування статично невизначених систем» (1953) [27].

Понад 15 праць М.С. Стрілецький присвятив проблемі запасу міцності, допустимим напруженням і гарантії неруйнувальних споруд. З робіт у цій сфері слід відзначити такі: «До питання про коефіцієнти формул допустимих напружень» (1926) [28]; «Основні передумови призначення формул допустимих напружень» (1929) [29]; «До аналізу загального коефіцієнта безпеки» (1935) [30]; «Нова методика розрахунку конструкцій» (1936) [31]; «Статистичний облік коефіцієнту запасу споруд» (1945) [32]; «Основи статичного обліку коефіцієнта запасу міцності споруд» (1947) [33].

М.С. Стрілецьким закладені основи аналітичного підходу до цих винятково важливих проблем проектування будівельних конструкцій. М.С. Стрілецький, застосувавши методи математичної статистики і теорії імовірності, увів нове поняття – величину гарантії не руйнування споруди, яка дозволяла стверджувати, що при прийнятому коефіцієнту запасу споруда не буде зруйнована, а також встановив

вплив факторів мінливості параметрів роботи конструкції на її безпеку.

Микола Станіславович є ініціатором і керівником розробки і впровадження нової методики споруд за граничним станом. Основними працями у цій сфері є доповіді М.С. Стрілецького на Всесоюзній нараді з питань розрахунку споруд у Свердловську (1958), на нараді Комісії з розрахунків споруд Міжнародної ради з споруд у Москві (1958), на Конгресі цієї Ради у Роттердамі (1959), на 6 конгресі Міжнародного товариства з мостів і конструкцій у Стокгольмі (1960) та ін. Слід також відзначити праці: «До питання встановлення коефіцієнтів запасу споруди» (1947) [34]; «Принципові основи нової методики розрахунку за граничними станами» (1949) [35].

На схилі літ наукова діяльність М.С. Стрілецького була спрямована на вирішення проблем, які мали винятково важливе народногосподарське значення:

1. Удосконалення методики розрахунку споруд за граничним станом.
2. Питання економії сталі в конструкціях.
3. Робота матеріалу і елементів сталевих конструкцій.
4. Теорія типізації споруд.
5. Історія розвитку будівельних конструкцій.
6. Економіка сталевих конструкцій.
7. Аналіз конструктивної форми сталевих конструкцій.

Серед наукових праць з означених розділів слід назвати монографії: «Робота сталі у будівельних конструкціях» (1956) [36]; «Робота стиснутих стержнів» (1959) [37]; чотири збірники з питань типізації промислових конструкцій; «Металеві конструкції» (1961) [38]; ряд важливих статей з питань економіки і розвитку конструктивних форм сталевих конструкцій.

Свою величезну наукову і педагогічну роботу М.С. Стрілецький успішно поєднував з інженерною діяльністю. Під його керівництвом та за його участі були розроблені проекти мосту через р. Оку в Нижньому-Новгороді (1913-1915 рр.), мосту через р. Волгу в Саратові (1917), Кримського і Краснохолмського висячих мостів у Москві (1921), які були удостоєні перших премій на конкурсі; першої серії типових залізничних мостів прогоном від 33 до 113 м (1922), моста-трансбордера через р. Волгу в Саратові (1922), мостів через річки Ноні і Сунгарі Китайсько-Східної залізниці (1927), моста через річку Ципу Закавказької залізниці (1928), мостів через Старий і Новий Дніпро у Запоріжжі (1927–1928), вантового мосту через річку Магану у Сванетії (1929) та ін.

У мостах через річки Ципу, Ноні, Сунгарі і в аркових мостах Дніпробуду М.С. Стрілецький вперше застосував низьколеговану сталь. За його керівництва і за його безпосередньої участі були розроблені проекти мостового перевантажувача для Магнітогорського металургійного комбінату (1932), однопрогонового зварного мосту через р. Москву (1932), сталевих мостів через канал імені Москви (1933–

1938), мостових паревантажувачів Союзпромеханізації (1933–1937), моста метро у Москві (1935), Великого Кам'яного, Великого Устинського і Великого Краснохолмського мостів в Москві (1936–1938), типового багатопрогонового висячого мосту через річку Ісеть (1938), блочного мосту для відновлення залізничних прогонових споруд (1943–1944), типового багатопрогонового висячого мосту (1944), типових вертикальних циліндричних резервуарів для нафтопродуктів (1941–1943), типових елементів для відновлення промислових будівель (1941), радіомачт, радіобудівель, телевізійних опор та ін. З 1936 р. професор М.С. Стрілецький і до кінця своїх років був консультантом центральної і провідної організації в СРСР з проектування металевих конструкцій – інституту Проектстальконструкція.

М.С. Стрілецький був одним з організаторів у 1927 р. Центрального науково-дослідного інституту промислових споруд (ЦНДПС), який відіграв величезну роль у вирішенні низки складних інженерних завдань грандіозного за своїми масштабами промислового будівництва в СРСР, керівником лабораторії металевих конструкцій, а відтак директором інституту (1933–1937 рр.).

У 1931 р. проф. М.С. Стрілецького було обрано членом-кореспондентом Академії наук СРСР. В цей період він основну увагу звернув на зближення інженерно-будівельної науки з теоретичними проблемами, які розроблялися в Академії наук, і був заступником голови створеної з цієї метою Комісії з інженерно-будівельних питань.

Після Другої світової війни проф. М.С. Стрілецький був обраний дійсним членом Академії наук СРСР. Паралельно з цим з 1950 по 1954 рр. М.С. Стрілецький був головою Комісії з будівництва при Академії наук СРСР. У 1956 р. його обрали дійсним членом Академії будівництва і архітектури СРСР.

В Академії наук СРСР проф. М.С. Стрілецький був членом секції наукових проблем транспорту і здійснював роботу з теоретичних питань класифікації і типізації споруд транспорту. Цю роботу він продовжував в Інституті комплексних транспортних проблем АН СРСР. В Академії будівництва і архітектури СРС проф. М.С. Стрілецький був головою Секції металевих конструкцій та уніфікації методів розрахунку Центрального науково-дослідного інституту будівельних конструкцій і був куратором відповідної лабораторії, а також Головою Секції конструкцій Ради з координації наукових робіт.

Понад 45 років М.С. Стрілецький вів педагогічну роботу у вищих навчальних закладах. Створений ним «Курс мостів» (3 томи, 1926–1931 рр.) мав величезне значення для становлення мостобудівної дисципліни. Очоливши у 1932 р. кафедру «Металеві конструкції» у Московському інженерно-будівельному інституті ім. В.В. Куйбишева, Микола Станіславович приділив серйозну увагу дисциплінам кафедри (металеві конструкції, технологія зварювання, випробування споруд). Ним була пророблена велика робота по створенню капітального кур-

су металевих конструкцій, який вийшов у 1935–1944 рр. у 4-х книгах. Ця праця за глибиною змісту і різносторонністю питань є видатною як у вітчизняній, так і зарубіжній літературі з металевих конструкцій. В подальшому Миколою Станіславовичем, разом з О.М. Генієвим, Є.І. Беленя, В.О. Балдіним і Є.М. Лессігом цей курс було перероблено на підручник, який тричі перевидавався (1948, 1952, 1961 рр.).

За три десятиріччя безперервної роботи в Московському інженерно-будівельному інституті ім. В.В. Куйбишева проф. М.М. Стрілецький спрямовував свою енергію на постановку в Інституті актуальних наукових досліджень, організацію видання праць Інституту, розвиток навчально-лабораторної бази, систематичне удосконалення методів викладання.

З жовтня 1941 по жовтень 1943 рр. Микола Станіславович очолював переведений до Новосибірська Московський інженерно-будівельний інститут імені В.В. Куйбишева. У важких умовах воєнного часу М.С. Стрілецький організував навчальні заняття і науково-дослідну роботу, забезпечив безперервний випуск науково-практичних праць так необхідних для фронту і тилу інженерів-будівельників і був головою Вченої ради, яка приймала до захисту дисертації з будівельної спеціальності. Значні заслуги М.С. Стрілецького у постановці конструкторської освіти взагалі і дисципліни «Металеві конструкції» зокрема.

Очолити кафедру «Металеві конструкції» в роки першої п'ятирічки, коли особливо відчувалася гостра потреба в кадрах проектування, М.С. Стрілецький очолив роботу з формування так званої радянської конструкторської школи, сформулював її основні принципи, які полягали у комплексності підходу до встановлення оптимальності конструктивної форми на базі економії матеріалів, мінімального використання праці на виготовлення і швидкісного монтажу конструкцій за повної гарантії надійності і капітальності споруд. Як завжди, він успішно поєднував при цьому педагогічну роботу з науковою і виробничою, опираючись на творчу ініціативу інженерної громадськості.

Підручник «Сталеві конструкції», а згодом «Металеві конструкції» для спеціальності «Промислове і громадянське будівництво», написаний Миколою Станіславовичем та його найближчими помічниками по кафедрі, декілька разів перевидавався, перекладений на сім мов і був основним підручником для студентів. З 36 збірників наукових праць Московського інженерно-будівельного інституту 10 вийшли за редакції Миколи Станіславовича та за його творчої участі. Турбота про науковий ріст співробітників інституту, готовність завжди допомогти порадою і справою була добре знайома усім знайомим, характерною рисою професора М.С. Стрілецького.

Виняткову увагу приділяв М.С. Стрілецький підготовці молодих наукових кадрів – роботі з аспірантами. На кафедрі проходили науково-дослідну і

навчально-методичну підготовку аспіранти з Китайської Народної Республіки, Румунської Народної Республіки, Народної республіки Болгарії і Корейської Народно-Демократичної Республіки. Зусилля проф. М.С. Стрілецького у справі підготовки наукових кадрів дали відчутні результати: багато з його учнів згодом стали відомими науковими працівниками, керівниками кафедр, лабораторіями, науководослідними і проектними інститутами.

М.С. Стрілецький брав активну участь у роботі Науково-технічного товариства будівельної індустрії. З моменту виникнення Товариства у 1927 р. він був беззмінним головою Секції металевих конструкцій. У 1942 р., працюючи в Новосибірську, Микола Станіславович організував Новосибірське відділення товариства і був його першим головою. Він також був обраний головою Науково-технічного товариства будівельників і був ним до 1956 р. З 1948 по 1954 рр. М.С. Стрілецький був головою Всесоюзної ради науково-технічних товариств.

Діяльність М.С. Стрілецького була високо оцінена радянським урядом. Він нагороджений 3-а орденами Леніна, 2-а орденами Трудового Червоного Прапора, йому присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки і техніки.

Л і т е р а т у р а

1. Стрелецкий Н.С. Способы расчета безраскосных балок с параллельными поясами и узловой нагрузкой / Н.С. Стрелецкий. – Петербург, 1913. – 144 с.
2. Стрелецкий Н.С. Исторический очерк развития подводных туннелей / Н.С. Стрелецкий. – Москва, 1914.
3. Стрелецкий Н.С. К эскизным проектам городского и железнодорожного мостов через р. Оку в Нижнем Новгороде / Н.С. Стрелецкий. – Москва, 1915.
4. Стрелецкий Н.С. Новейшие раскрывающиеся мосты / Н.С. Стрелецкий // Вестник инженеров и техников. – 1915. – № 23–24.
5. Стрелецкий Н.С. Основные течения новейшей европейской мостостроительной мысли / Н.С. Стрелецкий // Технично-экономический вестник. – 1922. – № 8.
6. Стрелецкий Н.С. Работа металлических мостов под временной нагрузкой / Н.С. Стрелецкий // Сборник трудов бюро мостовых исследований. – 1923. – №3. – С. 5–53.
7. Стрелецкий Н.С. К вопросу о нормах продольного изгиба / Н.С. Стрелецкий // Техника и экономика путей сообщения. – 1924. – № 3–4.
8. Стрелецкий Н.С. Основы расчета статически непреодолимых систем / Н.С. Стрелецкий // Строительная промышленность. – 1924. – №1.
9. Стрелецкий Н.С. К вопросу об усталости в мостах / Н.С. Стрелецкий // Сборник трудов бюро инж. исследований НТК НКПС. – 1925. – № 5.
10. Стрелецкий Н.С. О методике динамических исследований мостов / Н.С. Стрелецкий // Сборник трудов бюро инж. исследований НТК НКПС. – 1927. – № 14.
11. Стрелецкий Н.С. Значение температурных воздействий в работе моста / Н.С. Стрелецкий // Сборник трудов бюро инж. исследований НТК НКПС. – 1929. – № 17.
12. Стрелецкий Н.С. О рациональных формах деревянных ферм больших пролетов / Н.С. Стрелецкий // Сборник

- трудов бюро инж. исследований ВТК НКПС. – 1923. – № 4.
13. Стрелецкий Н.С. Основная задача сегодняшнего дня для русского мостостроения / Н.С. Стрелецкий // Строительная промышленность. – 1927. – № 6–7.
  14. Стрелецкий Н.С. Кремнистые стали в СССР и за границей / Н.С. Стрелецкий // Бюлл. «Днепрострой». – 1928. – 6. – С.
  15. Стрелецкий Н.С. Законы изменения веса металлических мостов / Н.С. Стрелецкий // Сборник трудов бюро инж. исследований НТК НКПС. – 1926. – № 7.
  16. Стрелецкий Н.С. К вопросу об оптимальных соотношениях промышленных конструкций / Н.С. Стрелецкий. – Москва, 1932. –
  17. Стрелецкий Н.С. Основные задачи сварки металлоконструкций / Н.С. Стрелецкий // Сборник Оргаметалла. – Москва, 1932.
  18. Стрелецкий Н.С. Основы законов веса и экономии металла в промышленных конструкциях / Н.С. Стрелецкий // Исследование металлических конструкций. – Москва, 1932.
  19. Стрелецкий Н.С. Влияние сварки на форму конструкций / Н.С. Стрелецкий // Органиформация. – 1932. – № 3.
  20. Стрелецкий Н.С. Новые идеи и возможности в металлических промышленных конструкциях / Н.С. Стрелецкий. – Москва; Ленинград, 1934. 21, Стрелецкий Н.С.
  21. Стрелецкий Н.С. Новые нормы нагрузок и напряжений / Н.С. Стрелецкий // Техника и экономика путей сообщения. – 1921. – № 10.
  22. Стрелецкий Н.С. К вопросу о норме продольного изгиба / Н.С. Стрелецкий // Техника и экономика путей сообщения. – 1924. – № 3–4.
  23. Стрелецкий Н.С. Об исчислении запасов прочности сооружений / Н.С. Стрелецкий // Труды Моск. инж.-строит. ин-та. – 12938. – №1. – С. 4–32.
  24. Стрелецкий Н.С. Об определении допускаемых напряжений / Н.С. Стрелецкий // Строительная промышленность. – 1940. – № 7.
  25. Стрелецкий Н.С. К вопросу об разрушении ферм под циклической нагрузкой / Н.С. Стрелецкий // Изв. АН СССР. Отд. техн. наук – 1946. – № 12.
  26. Стрелецкий Н.С. К вопросу разрушения изгибаемых статически непреодолимых систем / Н.С. Стрелецкий // Изв. АН СССР. Отд. техн. наук – 1953. – № 12.
  27. Стрелецкий Н.С. К вопросу разрушения статически неопределимых систем при знакопеременной и попеременной нагрузке / Н.С. Стрелецкий // Изв. АН СССР. Отд. техн. наук – 1953. – № 12.
  28. Стрелецкий Н.С. К вопросу о коэффициентах формулы напряжений / Н.С. Стрелецкий // Сборник трудов бюро инж. исследований НТК НКПС. – 1926. – № 10. – С. 9–28.
  29. Стрелецкий Н.С. Основные предпосылки назначения формулы допускаемых напряжений в мостах / Н.С. Стрелецкий // Вестник инженеров и техников. – 1929. – № 5–6.
  30. Стрелецкий Н.С. К анализу общего коэффициента безопасности. Классификация напряжений / Н.С. Стрелецкий // Проект и стандарт. – 1935. – № 10.
  31. Стрелецкий Н.С. Новая методика расчета конструкций / Н.С. Стрелецкий. – Москва: Изд.-ние Моск. инж.-строит. ин-та, 1936.
  32. Стрелецкий Н.С. Статистический учет коэффициента запаса сооружений / Н.С. Стрелецкий. – Москва: Изд.-ние Моск. инж.-строит. ин-та, 1945. –
  33. Стрелецкий Н.С. Основы статистического учета коэффициента запаса прочности сооружений / Н.С. Стрелецкий. – Москва: Стройиздат, 1947. – С. 94.
  34. Стрелецкий Н.С. К вопросу установления коэффициента запаса сооружений / Н.С. Стрелецкий // Изв. АН СССР. Отд. техн. наук. – 1947. – № 1. –
  35. Стрелецкий Н.С. Принципиальные основы новой методики расчета сооружений, принятые при составлении «Урочного положения для строительства» / Н.С. Стрелецкий // Вестник инженеров и техников. – 1949. – № 1.
  36. Стрелецкий Н.С. Материалы к курсу стальных конструкций. Вып. 1. Работа стали в строительных конструкциях / Н.С. Стрелецкий. – Москва: Гос. Изд-во лит. по строит. и архитектуре, 1956. – С. 324.
  37. Стрелецкий Н.С. Материалы к курсу стальных конструкций. Вып. 2. Ч.1. Работа сжатых стоек / Н.С. Стрелецкий // Москва: Гос. Изд-во лит. по строит. и архитектуре, 1959. – С. 283.
  38. Стрелецкий Н.С. Металлические конструкции. Состояние и перспективы развития / Н.С. Стрелецкий. – Москва: Госстройиздат, 1960. – С. 334.

References

1. Streletskyy N.S. Spособы rascheta bezraskosnykh balok s parallel'nymy poyasamy u uzlovoy nahruzkoy / N.S. Streletskyy. – Peterburh, 1913. – 144 s.
2. Streletskyy N.S. Ystorycheskyy ocherk razvytyya podvodnykh tunneley / N.S. Streletskyy. – Moskva, 1914.
3. Streletskyy N.S. K éskyznym proektam horodskoho y zheleznodorozhnogo mostov cherez r. Oku v Nyzhnem Novhorode / N.S. Streletskyy. – Moskva, 1915.
4. Streletskyy N.S. Noveyshye raskryvayushchyeya mosty / N.S. Streletskyy // Vestnyk ynzhenеров y tekhnikov. – 1915. – № 23–24.
5. Streletskyy N.S. Osnovnye techenyya noveyshey evropeyskoy mostostroytel'noy mysly / N.S. Streletskyy // Tekhnyko-ékonomycheskyy vestnyk. – 1922. – № 8.
6. Streletskyy N.S. Rabota metallicheskykh mostov pod vremennoy nahruzkoy / N.S. Streletskyy // Sbornyk trudov byuro mostovykh yssledovaniy. – 1923. – №3. – S. 5–53.
7. Streletskyy N.S. K voprosu o normakh prodol'noho yz'hyba / N.S. Streletskyy // Tekhnika y ékonomika putey soobshchenyya. – 1924. – № 3–4.
8. Streletskyy N.S. Osnovy rascheta statychesky nepreodolymykh system / N.S. Streletskyy // Stroytel'naya promyshlennost'. – 1924. – №1.
9. Streletskyy N.S. K voprosu ob ustalosty v mostakh / N.S. Streletskyy // Sbornyk trudov byuro ynzh. yssledovaniy NTK NKPS. – 1925. – № 5.
10. Streletskyy N.S. O metodyke dynamycheskykh yssledovaniy mostov / N.S. Streletskyy // Sbornyk trudov byuro ynzh. yssledovaniy NTK NKPS. – 1927. – № 14.
11. Streletskyy N.S. Znachenye temperaturnykh vozdeystviy v rabote mosta / N.S. Streletskyy // Sbornyk trudov byuro ynzh. yssledovaniy NTK NKPS. – 1929. – № 17.
12. Streletskyy N.S. O ratsyonal'nykh formakh derevyannykh ferm bol'shykh proletov / N.S. Streletskyy // Sbornyk trudov byuro ynzh. yssledovaniy VTK NKPS. – 1923. – № 4.
13. Streletskyy N.S. Osnovnaya zadacha sehodnyashnego dnya dlya russkoho mostostroeniya / N.S. Streletskyy // Stroytel'naya promyshlennost'. – 1927. – № 6–7.
14. Streletskyy N.S. Kremnystye staly v SSSR y za hranytsey / N.S. Streletskyy // Byull. «Dneprostroy». – 1928. – № 6.
15. Streletskyy N.S. Zakony yzmeneniya vesa metallicheskykh mostov / N.S. Streletskyy // Sbornyk tru-

- dov byuro ynzh. yssledovanyy NTK NKPS. – 1926. – № 7.
16. Streletskyy N.S. K voprosu ob optimal'nykh sootnoshennyakh promyshlennykh konstruksyy / N.S. Streletskyy. – Moskva, 1932.
  17. Streletskyy N.S. Osnovnye zadachy svarky metallokonstruksyy / N.S. Streletskyy // Sbornyk Orhametalla. – Moskva, 1932.
  18. Streletskyy N.S. Osnovy zakonov vesa y ékonomyy metalla v promyshlennykh konstruksyyakh / N.S. Streletskyy // Yssledovanye metallicheskykh konstruksyy. – Moskva, 1932.
  19. Streletskyy N.S. Vlyyanye svarky na formu konstruksyy / N.S. Streletskyy // Orhanynforatsyya. – 1932. – № 3.
  20. Streletskyy N.S. Novye ydey y vozmozhnosty v metallicheskykh promyshlennykh konstruksyyakh / N.S. Streletskyy. – Moskva; Lenynhral, 1934.
  21. Streletskyy N.S. Novye normy nahruzok y napryazheny / N.S. Streletskyy // Tekhnika y ékonomika putey soobshchenyya. – 1921. – № 10.
  22. Streletskyy N.S. K voprosu o norme prodol'noho yz'hyba / N.S. Streletskyy // Tekhnika y ékonomika putey soobshchenyya. – 1924. – № 3–4.
  23. Streletskyy N.S. Ob yschyslenyy zapasov prochnosty sooruzhenyy / N.S. Streletskyy // Trudy Mosk. ynzh.-stroyt. yn-ta. – 12938. – №1. – S. 4–32.
  24. Streletskyy N.S. Ob opredelenyy dopuskaemykh napryazhenyy / N.S. Streletskyy // Stroytel'naya promyshlennost'. – 1940. – № 7.
  25. Streletskyy N.S. K voprosu ob razrushenyy ferm pod tsyklycheskoy nahruzkoj / N.S. Streletskyy // Yzv. AN SSSR. Otd. tekhn. nauk – 1946. – № 12.
  26. Streletskyy N.S. K voprosu razrushenyya yz'hybaemykh statychesky nepredolymykh system /N.S. Streletskyy // Yzv. AN SSSR. Otd. tekhn. nauk – 1953. – № 12.
  27. Streletskyy N.S. K voprosu razrushenyya statychesky neopredelymykh system pry znakoperemennoy y poperemennoy nahruzke / N.S. Streletskyy // Yzv. AN SSSR. Otd. tekhn. nauk – 1953. – № 12.
  28. Streletskyy N.S. K voprosu o koэффтыsyentakh formuly napryazhenyy / N.S. Streletskyy // Sbornyk trudov byuro ynzh. yssledovanyy NTK NKPS. – 1926. – № 10. – S. 9–28.
  29. Streletskyy N.S. Osnovnye predposylky naznachenyya formuly dopuskaemykh napryazhenyy v mostakh / N.S. Streletskyy // Vestnyk ynzhenеров y tekhnikov. – 1929. – № 5–6.
  30. Streletskyy N.S. K analyzu obshcheho koэффтыsyenta bezopasnosty. Klassyfykatsyya napryazhenyy / N.S. Streletskyy // Proekt y standart. – 1935. – № 10.
  31. Streletskyy N.S. Novaya metodyka rascheta konstruksyy / N.S. Streletskyy. – Moskva: Yzd.-nye Mosk. ynzh.-stroyt. yn-ta, 1936.
  32. Streletskyy N.S. Statystycheskyy uchet koэффтыsyenta zapasa sooruzhenyy / N.S. Streletskyy. – Moskva: Yzd.-nye Mosk. ynzh.-stroyt. yn-ta, 1945.
  33. Streletskyy N.S. Osnovy statystycheskoho ucheta koэффтыsyenta zapasa prochnosty sooruzhenyy /N.S. Streletskyy. – Moskva: Stroyzdat, 1947. – S. 94.
  34. Streletskyy N.S. K voprosu ustanovlenyya koэффтыsyenta zapasa sooruzhenyy / N.S. Streletskyy //Yzv. AN SSSR. Otd. tekhn. nauk. – 1947. – № 1.
  35. Streletskyy N.S. Prynysypal'nye osnovy novoy metodyki rascheta sooruzhenyy, prynyatye pry sostavlenny «Urochnoho polozhenyya dlya stroytel'stva» / N.S. Streletskyy // Vestnyk ynzhenеров y tekhnikov. – 194
  36. Streletskyy N.S. Materyaly k kursu stal'nykh konstruksyy. Vyp. 1. Rabota staly v stroytel'nykh konstruksyyakh / N.S. Streletskyy. – Moskva: Hos. Yzd-vo lyt. po stroyt. y arkhytekture, 1956. – S. 324.
  37. Streletskyy N.S. Materyaly k kursu stal'nykh konstruksyy. Vyp. 2. CH.1. Rabota szhatykh stoek / N.S. Streletskyy // Moskva: Hos. yzd-vo lyt. po stroyt. y arkhytekture, 1959. – S. 283.
  38. Streletskyy N.S. Metallicheskiye konstruksyy. Sostoyanye y perspektivy razvytyya / N.S. Streletskyy. – Moskva: Hosstroyzd

Подкошаная О.Н. Вклад Н.С. Стрелецкого в развитие проектирования и исследования металлических конструкций

В статье с историко-научных позиций исследован вклад члена-корреспондента АН СССР Николая Станиславовича Стрелецкого (1858–1967) в развитие проектирования и исследования металлических конструкций. Отмечается, что Н. С. Стрелецкий известен в строительной механике как выдающийся ученый в сфере металлических конструкций и мостов, основатель школы проектирования и исследования стальных конструкций советского периода. За время своей полувекковой инженерной и педагогической деятельности в качестве профессора Московского института инженеров железнодорожного транспорта, Московского высшего технического училища им. М. Е. Баумана и Московского инженерно-строительного института им. Н. Е. Куйбышева Н. С. Стрелецкий написал около 200 научных трудов и воспитал многочисленный коллектив инженеров-конструкторов, производственников и научных работников. Важной особенностью его научной и организационной деятельности было умение мобилизовать и сплотить научных сотрудников и практиков разных специальностей для комплексного решения проблем строительной науки и промышленности.

В 1918 г. проф. Н. С. Стрелецкий был приглашен на работу в Научно-технический комитет Народного Комиссариата путей сообщения, где он в течение 12 лет руководил экспериментальными исследованиями мостовых сооружений, осуществлял экспериментальные исследования мостов. Стрелецкий возглавил работу из формирования так называемой советской конструкторской школы, сформулировал ее основные принципы, которые заключались в комплексности подхода к установлению оптимальности конструктивной формы на базе экономии материалов, минимального использования труда на изготовление и скоростного монтажа конструкций при полной гарантии надежности и капитальности сооружений.

Ключевые слова: техника, мосты, металлические конструкции, строительная механика, инженер

Podkoshanaya O.M. Contribution of M. Streletsky in the development of design and research of metal constructions

M. Streletsky is known in building mechanics as an outstanding scientist in the field of metal constructions and bridges, the founder of the school of design and research of steel structures of the Soviet period. During his half-century engineering and pedagogical activity as a professor at the Moscow Institute of Railway Engineers, Moscow Higher Technical School of M.E. Bauman and the Moscow Engineering and Construction Institute named after M.E. Kuibyshev M. Streletsky wrote about 200 scientific works and educated a large team of engineers-designers, industrialists and researchers. An important feature of his scientific and organizational act-

ivities was the ability to mobilize and unite scientific staff and practitioners of various specialties for the integrated solution of problems of building science and industry.

After graduating from the St. Petersburg Institute of Communication Engineers in 1911, M. Streletsky was sent to Germany, where he was listening to a series of lectures at the Higher Technical School of Charlottenburg and worked on bridge construction and in the design bureau.

Returning from abroad, M. Streletsky worked on the construction of railways and designed engineering structures and bridges. The projects of such large structures as bridge across the Oka River in Nizhny Novgorod (1913-1914) and the railway tunnel under the Volga River in the same city in 1915 were developed by him. The beginning of pedagogical activity of M. Streletsky started in the Moscow Higher Technical School in 1915.

In 1918, M. Streletsky was awarded the title of professor and he was elected as the head of the department of bridges of the Moscow Engineering School (MITU). At the same time from 1917 to 1928, M. Streletsky worked at the Moscow Institute of Railway Transport. In 1918, Prof. M. Streletsky was invited to work at the Scientific and Technical Committee of

the People's Commissariat of Communications, where he conducted the experimental research of bridge structures for 12 years, carried out experimental research of bridges. Streletsky headed the work on the formation of the so-called Soviet design school, formulated its main principles, which consisted in the complexity of the approach to establishing optimality of the constructive form on the basis of saving materials, the minimum use of labor for manufacturing and high-speed installation of structures for a complete guarantee of reliability and capital construction.

Keywords: technology, bridges, metal constructions, construction mechanics, Engineer.

Підкошаная Оксана Миколаївна – аспірант кафедри «Екологія та безпека життєдіяльності» Державного університету інфраструктури МОН України (м. Київ) 050-493-49-14, pp1t79@ukr.net

Рецензент: д.і.н., доц. **Дефорж Г.В.**

Стаття подана 25.09.2017.

УДК 34.341.342

**РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ В УНІВЕРСИТЕТІ
СВ. ВОЛОДИМИРА У КИЄВІ
(середина XIX століття)**

Пилипчук О.О.

**DEVELOPMENT OF LAW FACULTY IN UNIVERSITY OF
ST. VOLODYMYR IN KYIV IN THE MIDDLE OF THE NINETEENTH CENTURY**

Pylupchuk O.O.

У статті розкрито процес становлення юридичного факультету в Університеті Св. Володимира як потужного осередку юридичної науки в Україні.

Відображено непрості умови діяльності київських юристів в освітньому полі в умовах діяльності буржуазно-демократичних революцій («Весна народів») і національно-визвольних рухів (Кирило-Мефодіївське товариство).

Показано основні здобутки перших вчених юридичного факультету, таких як І.М. Данилович, О.О. Федотов-Чеховський, М.Д. Іванішев, К.А. Мітюков, М.К. Ренненкамф, та їх внесок в розвиток українського права.

Висвітлюється вплив українського позитивного і звичаєвого права – норм, що діяли на території України століттями, на формування позитивної нормативно-правової бази Російської імперії.

Ключові слова: історія права, юридичний факультет, Університет Св. Володимира, буржуазні революції в Європі, Кирило-Мефодіївське товариство, Права, за якими судиться малоросійський народ.

У 1848 р. по Європі прокотилась хвиля буржуазно-демократичних революцій. Це були національно-визвольні рухи багатьох поневолених народів Східної і Центральної Європи. В історію ця революція увійшла під назвою «Весна народів». Внаслідок описаних подій у Відні було проголошено першу австрійську конституцію. Ці події надали величезного поштовху до національно-визвольного руху в Східній Галичині, внаслідок чого було остаточно ліквідовано панщину. Західноукраїнський народ нарешті ставав господарем на своїй землі, що поступово пробуджувало в ньому потяг до громадянства та національного життя.

У Львові було створено Головну руську раду, яка стала першою українською політичною організацією. Вона мала на меті представляти українське населення Східної Галичини і вимагала проведення демократичних реформ, забезпечення вільного національного розвитку українського народу і поділу Га-

личини на східну, де проживали українці, і західну, населену переважно поляками.

У своїй загальній декларації Рада проголосувала галицьких українців частиною великого українського народу і закликала їх до національного відродження. Це спричинило широке поширення українського революційного руху в регіоні [1].

В жовтні цього ж 1848 р. у Львові було зібрано Собор руських вчених – перший з'їзд діячів української науки і культури, на якому було схвалено єдину граматику української мови і висунуто вимогу впровадження її в усіх школах. У Львівському університеті було відкрито кафедру української мови і літератури. У липні 1848 р. розпочав роботу перший австрійський парламент, зібраний із 383 осіб, серед яких Галичину представляли 96 осіб, із яких 39 українців [2].

«Весна народів» поширилась на землі Буковини і Закарпаття. На цих землях також почалися заворушення і виступи. Усі ці дії австрійський уряд зміг приборкати тільки з допомогою армії Миколи I. Австрійську конституцію було скасовано, а Головну руську раду розпущено.

Незважаючи на те, що революція 1848–49 рр. в Західній Україні закінчилась поразкою українського народу, позитивні результати все ж таки були. А саме було ліквідовано основну перешкоду для національного розвитку регіону – це панщину. А також, звичайно, революція дуже активізувала національно-визвольний рух народних мас і значно підняла рівень національної свідомості серед українського народу.

На ґрунті загальноєвропейської революційної кризи наприкінці 40-х рр. XIX ст. почалось піднесення і українського національно-визвольного руху. В цей період на соціально-політичну арену вийшла українська інтелігенція, яка розпочала боротьбу за відродження України. Суспільним осередком цього

руху стало організоване у 1847 р. М. Костомаровим Кирило-Мефодіївське товариство – українська таємна політична організація національного визвольного руху. Товариство виникло, можна сказати, в Київському університеті, там, де нерідко особисті професійні амбіції перемішувались із національно-визвольними ідеями. До нього переважно входили викладачі і студенти ВИШу. Організаційним ядром Товариства стали відомі українці М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Гулак, П. Куліш, О. Маркевич, Г. Андрузький, В. Білозерський, Д. Пильчиков, М. Савич та інші. Дана організація основні завдання своєї діяльності вбачала у відродженні України і створенні конфедерації слов'янських народів на чолі з Україною. Товариство прагнуло до здійснення радикальних реформ, зокрема знищення царизму, скасування кріпосного права, встановлення демократичних прав і свобод, зрівняння у правах усіх слов'янських народів стосовно національної мови, культури та освіти [3].

Кирило-Мефодіївське товариство видало «Книгу буття українського народу», авторство якої багато сучасних вчених приписує М. Костомарову. На сторінках цього твору автор намагався осмислити природу української нації, проголошував Україну центром усіх слов'янських народів. Прослідковуючи зв'язок між минулим і майбутнім автор акцентував увагу на волелюбності українського народу і неминучому відродженні України, як самостійної країни на міжнародній арені. На відміну від поляків, які головною метою своєї національно-визвольної боротьби бачили свободу, українці прагнули, в першу чергу, до соціальної рівності [4].

Члени Кирило-Мефодіївського товариства не тільки збирались на квартирах для обговорення революційних ідей, вони ще вели активну громадсько-політичну діяльність: розповсюджували програмні документи Товариства, твори Т. Шевченка, виступали з лекціями в навчальних закладах Києва, збирали кошти на відкриття нових українських шкіл, писали і видавали книжки, зокрема П. Куліш написав перший підручник з історії України «Повість про український народ», який було видано у 1846 році [5].

У лютому 1847 р. донос на Кирило-Мефодіївське товариство зробив, на жаль, студент саме юридичного факультету Київського університету. Провідних членів Товариства було заарештовано на різні терміни – від півроку до трьох. Найсильніше було покарано Т. Шевченка – Микола I був розгніваний його карикатурами на імператрицю. Тому його було віддано в солдати Оренбурзького корпусу на 10 років без права писати й малювати. Було заборонено і вилучено з продажу твори: «Кобзар» Т. Шевченка, «Повість про український народ», «Україна» П. Куліша, «Українські балади» М. Костомарова.

Розкриття діяльності Кирило-Мефодіївського товариства в Києві призвело до жорстоких репресій не тільки по відношенню до студентів, а й до Київського університету загалом. На підставі розпорядження київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова

постійно здійснювались обшуки студентів: «*Мати ретельний нагляд по округу і по університету, вжити заходів до того, щоб не залишилось ні у кого творів Шевченка і програмних документів кирило-мефодіївців, щоб не ширились між студентами думки про колишню волю Малоросії¹, про гетьманщину, про окреме існування, звертаючи особливу увагу на тих, хто займається малоросійськими древностями, історією і літературою*» [6].

Як польський, так і український національно-визвольний рух чимдалі тим сильніше лякав уряд Миколи I, що примушувало його вдаватись до все більш жорстких репресій. В хід було пущено офіційну реакційну ідеологію царського уряду. В 1847 р. Київський університет отримав циркуляр міністра народної освіти С.С. Уварова з питання слов'янства, в якому говорилось, що завдання викладачів Київського університету полягає в тому, щоб «*зливати й приміряти між собою на терені моральної освіти поляків з росіянами і поширювати серед своїх вихованців ідеї російської офіційної народності*» [7, Там само].

С.С. Уваров взагалі відрізнявся необ'єктивними консервативними поглядами стосовно єдиної слов'янської народності, які пояснював розробленою ним теорією офіційної народності, яка стала державною ідеологією Російської імперії в період царювання Миколи I і служила своєрідним символом для консолідації політичних сил, виступаючих за самобутній шлях історичного розвитку Росії. Теорія проголошувала три основні начала, на яких базувалась власність Росії, а саме: православна віра, самодержавство і народність. Це була антитеза девізу Великої французької революції «свобода, рівність, братерство» [8].

Микола I все своє життя боявся повстань, так його налякали, свого часу, декабристи. Тому, як вже зазначалось, він жорстоко політику тотального контролю. С.С. Уваров, коли у 1833 р. отримав посаду міністра народної освіти, запропонував імператору направити освіті своєрідним, самобутнім шляхом, а саме пропонував освітній процес організувати таким чином, щоб не просто надавати знання, а готувати розумних, гарно підготовлених виконавців, вірно підданих імператора.

Можна сказати, що він намагався створити недумаючих виконавців, запрограмованих тільки на віддане служіння імператору, позбавлених аналітичного мислення і критичного сприйняття навколишнього світу. Цікавою в його теорії є думка стосовно поняття «народність». Він розумів його як необхідність притримуватись власних традицій, не допускати іноземного втручання і впливу, вести боротьбу із західними ідеями свободи думки, слова, особистості, індивідуалізму і раціоналізму. При цьому усіляко

¹ *Малоросія* – історична назва низки регіонів на території сучасної України. З'явилась на початку XIV ст. як церковно-адміністративне визначення Галицько-Волинського князівства. З XVI ст. так називались усі українські землі в складі Речі Посполитої. З XVII ст. Малоросія стала назвою Гетьманщини.

не допускав до навчання вихідців з нижчих станів, вважаючи, що це «задоволення» створено виключно для представників дворянства.

Звичайно, що з такими поглядами під час своєї міністерської діяльності він посилював контроль над університетами і гімназіями. Царизм вимагав від викладачів Київського університету одного – виховання вірнопідданих майбутніх царських чиновників [9].

Усі вищеописані революційні події, які відбувались, можна сказати, «на очах» в імператора Миколи I та його приспівників, дуже налякали їх. Це призвело до посилення репресій царизму по відношенню до вищої школи. І Київський університет у цьому, звичайно, не став виключенням. З боку ректора і деканів за викладанням було встановлено суворий контроль. Було заборонено викладання філософії, курсу природного права, а також державного права європейських країн. Було заборонено запрошувати до викладання іноземних вчених і посилати своїх професорів у закордонні наукові відрядження.

Божевільна реакційна політика уряду Миколи I в останні роки його правління (помер у 1855 р.) призвела до повного занепаду Київського університету. Наукову діяльність професорсько-викладацького складу було зведено до мінімуму. Панувала жорстка цензура друкованого слова. Але все ж таки у 1846 р. у Європу було направлено на стажування найкращих випускників юридичного факультету, І.М. Вігуру, П.Л. Тутковського і М.І. Пилянкевича [10].

У своєму нарисі «Життя та діяльність М.Д. Іванішева» О.В. Романович-Словатинський писав про І.М. Вігуру, який став кандидатом законодавства, викладачем кафедри російських державних законів: «Серед його студентів ходили розмови про те, що він начебто заговорив було про парламенти і конституції, за що йому зробили відповідне навіювання, наклавши печатку мовчання на його уста, після чого він забув про конституції і парламенти, і говорив тільки про департаменти, відділення і столи, про ордені і мундири» [11].

Не дивлячись на те, що у 1842 р. на юридичному факультеті було відкрито 8-му кафедрі «Загальнонаціонального правознавства» (міжнародного права), вести заняття не було кому. На ньому залишалось всього три професори: К.А. Мітюков, М.Д. Іванішев та О.О. Федотов-Чеховський. Факультет повідомляв, що буде змушений закритись через відсутність викладачів. А вже до того ж Статут 1842 р. вимагав повної спеціалізації науки і ускладнив умови захисту вчених ступенів [12].

Звичайно, що при такому положенні справ, успіхи студентів-юристів не могли бути задовільними. Порівняно із поколіннями 30-х рр. XIX ст. нові вихідці факультету, окрім К.А. Мітюкова, не отримали ні потрібної любові до науки, ні потрібної майстерності викладання. Ніхто з них не отримав вчених звань. Між цим поколінням 40-х і вихованцями М.М. Сперанського 30-х років виникла величезна різниця. Не потрібно забувати, що останні все ж таки

були вихованцями духовних училищ. І хоча їх здобутки і таланти були різними, усіх їх об'єднувала одна велика мета – служіння на благо вітчизняної юридичної науки, опираючись на свої знання, світогляд і світосприйняття.

Яскравим, показним є приклад П.Л. Тутковського, кандидата законодавства з кафедри міжнародного права. Вихованець К.О. Неволіна, С.О. Богородського, М.Д. Іванішева, він отримав прекрасну юридичну освіту в Київському університеті і став найкращим студентом на факультеті випуску 1842 року. Разом з І.М. Вігурою і М.І. Пилянкевичем він проходив стажування за кордоном. Вибрав для себе, у якості спеціалізації загальнонаціональне правознавство (міжнародне право) і відправився у Німеччину, Францію і Англію для підвищення своєї кваліфікації. Повернувшись у Київ він викладав міжнародне право, а саме історію позитивного міжнародного права і догматичну частину міжнародного права. А також подавав великі надії як майбутній вчений.

У 1849 р. він передчасно помер від туберкульозу. Усі знали, що він мав слабе здоров'я, але між собою перешіптувались, що «його передчасній смерті сприяв той духовний розлад ідей, який відобразився на ньому більше, ніж на інших його товаришах. Тутковський не міг так легко і швидко змиритись з життєвою практикою як, наприклад, Вігура, або з тодішніми російськими умовами університетського викладання, як Вернадський.

Він виніс з Європи запас тодішніх ліберальних ідей і не знайшовши на батьківщині ніякого застосування їм, помер «тургенєвською» зайвою людиною 40-х років» [13].

Взагалі юридичний факультет у 50-ті рр. XIX ст. втратив усіх своїх молодих вчених. М.І. Пилянкевич, П.Л. Тутковський, І.М. Вігура – усі ці викладачі Київського університету передчасно померли у молодому віці. Як писав М.Ф. Владимирський-Буданов: «Так зійшли зі сцени усі юристи закордонного посилання 1844 року».

Отже, як бачимо, будь-які спроби розвитку української науки в Південно-Західному краї в I половині XIX ст. переважно придушувались ще в зародку. Усе це призвело до гальмування розвитку української наукової думки. За 22 роки (1834–1855) викладачі Київського університету видали всього близько 100 наукових праць. Звичайно, де було братись новим вченим силам.

Після смерті Миколи I до влади прийшов імператор Олександр II. Він відрізнявся своїми ліберальними поглядами і увійшов в історію як великий реформатор. Тому більшість жорстоких санкцій режиму Миколи I було скасовано і Російська імперія вступила в новий етап свого розвитку, – період «великих реформ», серед яких відома селянська реформа 1861 р., університетська реформа 1864 р., судова реформа 1864 р. та інші.

В Київському університеті відновилось викладання філософії та права європейських держав. І хо-

ча вища освіта і наука в Південно-Західному регіоні отримали таке бажане і довгоочікуване піднесення, питання про відродження України, а зокрема української самостійності, народності, освіти і науки залишалось похованим ще на декілька десятиліть [14].

Юридичний факультет у перші десятиліття свого існування був дуже прив'язаний до I-го відділення філософського факультету Київського університету: майже всі науки останнього мали слухати студенти-юристи. Зокрема вони вивчали філософію, історію літератури, історію світову і історію Росії, латинську, німецьку і французьку мову.

А професорсько-викладацький склад факультету сформувався як стійкий осередок юридичної думки, де закладались традиції, проводились наукові дослідження, виховувались молоді українські вчені, які згодом утворили Київське юридичне товариство, як сформований осередок консолідації юридичної науки у всіх провідних галузях права. Професори і викладачі юридичного факультету займались не тільки науково-педагогічною діяльністю, а й багато робили для розвитку правової думки в цілому. Зупинимось на основних здобутках кожного з них.

Олександр Миколайович Міцкевич (1804–1871), польський вчений білоруського походження, перший професор юридичного факультету, член його правління та секретар юридичного факультету, перший завідувач кафедри римського права. Викладав римське і литовське право латинською мовою, зокрема інституції Юстиніана [15].

Ігнат Миколайович Данилович (1787–1843), польський вчений литовського походження, професор поліцейського права один з перших професорів Київського університету. Став першим викладачем кримінального права і першим деканом юридичного факультету у Київському університеті. Окрім кримінальних томів «Зводу законів» викладав історію кримінального права.

І.М. Данилович мав тісні зв'язки з М.М. Сперанським, із спілкування з яким з'явилося захоплення вченого історією давнього польсько-литовського права. За дорученням М.С. Сперанського, під час свого перебування в Києві, він збирав інформацію з цього питання, зокрема: матеріали з історії першого польського законодавства у часи самодержавства перших польських государів (860–1140), матеріали з історії древніх сеймів періоду роздроблення на окремі князівства (1140–1333), матеріали для хронологічного каталогу найважливіших сеймів у період 1180–1790 років.

У 1826–27 рр. видав дві дуже важливі пам'ятки литовського і білоруського права: «Судебник Казимира» (Судебник 1468 р.), автентична назва «Лист» – перший уніфікований збірник правових норм та судочинства Великого князівства Литовського, який діяв тоді на українських землях, які входили до складу цієї держави. Складався з 28 статей, в яких було визначено систему судів, їх компетенцію, а також норми цивільного, кримінального і процесуального права. А також «Білорусько-литовський літо-

пис 1446 р.» – перший загальнодержавний літопис Великого князівства Литовського, присвячений історії Литви, України і Білорусі XIV–XV ст., який вперше знайшов сам І.М. Данилович у Белостокській області (Білорусь) і опублікував його у 1827 році. У 1819 р. він також першим знайшов російську копію першого Литовського статуту, яка вважалась абсолютно зниклою. А у 1823 р. ще й латинський і польський його переклади. Але вченому так і не вдалося опублікувати його, тому що у 1928 р. усі зібрані ним матеріали і копії було передано у Познань, де вони були безнадійно втрачені разом з оригіналами, які зберігались у Варшавській бібліотеці [16].

Олександр Олексійович Федотов-Чеховський (1806–1892), російський вчений, доктор законодавства, професор римського і цивільного права, у 1840–41 рр. декан юридичного факультету.

Працюючи наприкінці життя на посаді помічника завідувача центральним архівом при університеті Св. Володимира, багато працював над розібранням древніх актів, зокрема прослідкував застосування на практиці першого і другого Литовських статутів в період 1529–1588 років.

Багато часу О.О. Федотов-Чеховський приділяв збиранню матеріалу для біографії В.В. Стефановича (1697–1773), одного із найвідоміших українських юристів і державних діячів XVIII ст., голови Комісії з перекладу «книг правових», які проф. О.Ф. Кістяківський у 1879 р. видав під назвою «Права, за якими судиться малоруський народ» (далі – «Права»). До того, як Олександр Олексійович провів свої дослідження, про участь В.В. Стефановича у цій роботі не було відомо нічого. Саме він пролив світло на це питання [17].

«Права» – це, в першу чергу, збірка норм феодального права першої половини XVIII ст., які діяли на Лівобережній Україні. Цю збірку було складено з метою кодифікації правових норм різного походження, які застосовувались на Лівобережній Україні після її приєднання до Російської імперії. Ці норми часто носили колізійний характер. Російська імперія мала на меті ці норми наблизити до російських. У 1728 р. було створено спеціальну кодифікаційну комісію у Глухові, яку очолив В.В. Стефанович. До неї входили представники української шляхти, вищого духовенства, козацької старшини, які працювали над «Правами» до 1766 року.

Даний кодекс вміщував норми адміністративного, цивільного, торговельного, кримінального і процесуального права. Цей документ було створено з високою юридичною технікою, що зробило його дуже цінною пам'яткою української правової культури XVIII століття. Він був найдосконалішим із усіх існуючих на той час юридичних книг. По ньому цілі покоління українських юристів вивчали право і використовували його у якості коментаря до Статуту Великого князівства Литовського і до Магдебурзького права.

«Права» було створено на підставі Литовських статутів, Хелмінського права, Саксонського зерцала, українського звичаєвого права, російського законодавства і судової практики.

Кодекс так і не було уведено до застосування через те, що у другій половині XVIII ст. було знищено рештки української автономії і на її території було розповсюджене загальноросійське законодавство. Хоча його так і не було офіційно втілено, але ця тривала робота мала величезне позитивне значення для подальшого розвитку українського правознавства. Як уже зазначалось, вперше в Україні «Права» було опубліковано у 1879 р. відомим українським вченим О.Ф. Кістяківським [18].

Як бачимо, дослідницька діяльність І.М. Даниловича і О.О. Федотова-Чеховського мала величезне значення для дослідження історії держави і права України. І хоча Україна протягом довгого часу була емансипована сусідніми країнами, та у правовому полі, протягом усієї історії свого існування, звикла до позитивної нормативно-правової бази, починаючи з «Руської правди», поступово переходячи до Литовських статутів, створених на основі тієї ж «Руської правди», а також Магдебурзького права.

Як вже зазначалось, на початку XIX ст. М.М. Сперанський займався систематизацією російського права. А в Російській імперії, на той час – на початку XIX ст., на відміну від сусідніх держав, ще не існувало загального сформованого позитивного законодавства, що значно відкидало Росію, точки зору правового регулювання, на кілька століть назад. На відміну від більшості представників російської аристократії, М.М. Сперанський був переконаний, що перш ніж приступити до роботи над «Зводом законів», потрібно було вивчити юридичний спадок провідних сусідських країн, зокрема український, і використати їх досвід, набутий століттями, для застосування у власній, російській державі.

Як писав відомий американський історик, професор Єльського університету Т. Снайдер у своїй відомій науковій праці «Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь (1569–1999)», у якій масштабно розкрив ідею формування сучасних модерних націй, зокрема української: «В широкому розумінні українська культура була основою Російської імперії, забезпечуючи її засадничими міфами, народними піснями і казками і навіть освіченими чиновниками. Протягом понад століття після проголошення Російської імперії у 1721 р. з українців вийшло багато її видатних архітекторів, апологетів і шукачів пригод. Лише у 1820-х рр. ця українська традиція імперської служби почала давати тріщини і ставити дилеми перед представниками української культури. Чіткіше окреслені ідеї про офіційну національність змушували українців обирати між державною службою і власними уподобаннями. Тим часом нові західні ідеї етнічного патріотизму надали підстави для ідентифікації з українським народом. Якщо не входить в деталі, українська еліта служила царям настільки довго, наскільки вона

була бажаною в столиці імперії, яка дозволяла різні трактування Росії. Критичний момент настав тоді, коли Україні накинuli вужчі ідеї Росії. Тому Кримська війна позначає не лише зміну в російському ставленні до України, а й зміну в українському ставленні до Росії.

В середині XIX ст. до лівобережного захисного патріотизму додалось романтичне почуття провини окремих правобережних поміщиків, що стало причиною формування у Києві народницького руху з елементами національного характеру. Багато киян, часто польського походження, намагались донести політику українського селянства... Валуєвський циркуляр 18 липня 1863 р., відомий своєю підтримкою поглядів про те, що української мови «не було, нема й бути не може», звинувачував поляків у її пропаганді. Росіяни пізно зрозуміли, що Україна може бути нацією окремою і від Польщі, і від Росії, а образи після усвідомлення категорично заперечили цю можливість. Смсський указ 1876 р., який забороняв видання та ввезення будь-яких українських текстів, свідчив про модерне ототожнення мови з національністю та розуміння того, що українці можуть бути нацією. В останній чверті XIX ст. панівною стала ідея про те, що Росія була єдиною нацією, а всі східні слов'яни були росіянами.

Саме тоді українська ідея російських підданих отримала відгук в іншій імперії. Вірші Тараса Шевченка (1814–1861) читали і в Росії, і в австрійській Галичині. Шевченко був надзвичайною особистістю: селянський син, що бачив Вільно і Варшаву, кріпак-художник, якого задля його мистецтва викупили з неволі його шанувальники з Санкт-Петербурга, поет свободи, що усталив граматику та зробив вишуканою сучасну українську літературну мову. Після скасування в рік Шевченкової смерті кріпацтва його досягнення проклали шлях модерній українській політиці, де культура була теоретично та практично поєднана з селянством.

Після 1876 р. російські піддані перенесли розмаїття модерної української політики до Австрії. Михайло Драгоманов (1841–1895), найвпливовіший український політичний діяч, подався до Львова після того, як втратив університетську посаду в Києві у 1876 році. Михайло Грушевський (1866–1934), найбільший український історик, переїхав до Львова з Києва після запрошення Львівського університету в 1894 році. В'ячеслав Липинський (1882–1931), найвизначніший український політичний теоретик, емігрував до австрійської Галичини у 1908 році. До цього переліку також входить і Дмитро Донцов, найвідоміший український націоналіст, ідеї якого, втім, були прийняті в Галичині XX ст., яка від останньої чверті XIX ст. вже сприймала модерну українську націю як даність» [19].

Костянтин Олексійович Неволін (1806–1855), російський вчений, доктор права, професор кафедри енциклопедії права і державних установ вчитель цілого покоління українських і російських юристів, ректор Київського університету (1837–1843), став

першим викладачем державного права у всій Російській імперії. Його викладання базувалося на вивченні положень «Зводу законів». Таким чином, було закладено основи викладання російського позитивного права, зокрема такої галузі як цивільне право вперше у Російській імперії. Його наукові праці стали відомими у галузі історії і філософії права. Його учнями стали відомі українські вчені: юрист І.А. Максимович, економіст М.Х. Бунге, юрист А.К. Цімерман.

Створив «Енциклопедію законознавства», яка мала величезний вплив на розвиток правознавства у всій Російській імперії і перевершила усі відомі на той час вітчизняні та європейські енциклопедії. Його наукова праця «Історія російських державних законів» стала фундаментом для розвитку даного наукового напрямку. 1851 р. видав «Історію російських цивільних законів» [20].

Сава Осипович Богородський (1804–1857), російський вчений, професор кафедри кримінальних законів, викладав кримінальне право і кримінальне судочинство, кілька разів обіймав посаду проректора і декана юридичного факультету. Протягом 1849–54 рр. він проводив для студентів дуже важливу і цікаву юридичну практику. На той час судові процеси були закритими. Судочинство було таємне і письмове, тому рішення суду не оприлюднювались у пресі. Професори університету не мали можливості стежити за судовою практикою. С.О. Богородський домовився про те, що професори юридичного факультету отримували друковані матеріали із діловодства Сенату, які С.О. Богородський використовував в якості матеріалів для практичних занять студентів [21].

Крім того, як криміналіст, вчений неодноразово працював депутатом в різних кримінальних процесах.

Найголовнішою науковою працею вченого стала «Нариси історії кримінального законодавства в Європі з початку XVIII століття».

Сергій Миколайович Орнатський (1806–1884), російський вчений, доктор права, професор кафедри державних законів, декан юридичного факультету. Проводив додаткові заняття з практичного судового діловодства. Його перу належать такі праці, як: «Про хід відкриття старожитностей в Києві до початку 1836 р.» (1836), «Звіти про дії комітету вишукування старожитностей в Києві» (1838–39 рр.).

У промові «Про відношення між загальним і приватним в законодавстві і законознавстві» пояснював різноманітність законів в Європі і Росії не впливом історичних і соціополітичних умов розвитку народів, а випадковим збігом обставин і свавіллям законодавців. Після смерті Миколи І сам себе спростовував у праці «Про єдність всезагального вищого закону правди» (1856), де навпаки переконував, що різноманіття законів є неминучим, як наслідок цілої низки географічних і історичних умов [22].

Микола Дмитрович Іванішев (1811–1874), український вчений, доктор юридичних наук, професор

кафедри законів державного благоустрою, декан юридичного факультету (1849–61) і ректор Київського університету (1862–65). Він був першим вченим, який вважав, що потрібно вивчати усі діючі слов'янські норми права щоб зрозуміти давньоруське право. І був переконаний, що головним фактором отримання прибутку є промисловість, яка підпорядковувалась законам сільської промисловості і законам обробної промисловості.

Його курс «Закопи державного благоустрою» Статутом 1863 р. було перетворено на науку поліцейського права.

Захоплювався історією права, зокрема Польсько-литовським правом і південно-західними (українськими) нормативно-правовими актами. Приймав участь у створенні у 1852 р. Центрального архіву в м. Києві при Університеті Св. Володимира. За його участі було видано «Архів Південно-Західної Росії» (до 1865 р.), «Літопис Грабянки» – козацький літопис II половини XVII – початку XVIII ст., у якому було описано історію козацтва з часів його заснування і до 1709 року. Це одна з найвидатніших пам'яток української історіографічної прози вказаного періоду. А також «Літопис Величка» – один з найвидатніших творів української історико-мемуарної прози XVII – XVIII століть. Він написаний українською мовою XVIII століття.

«Літопис Величка» і «Літопис Грабянки», разом з «Літописом Самовидця» і «Історією Русів» входять до комплексу козацької історіографії [23].

Григорій Олексійович Цветков (1807–1856), викладач кафедри законів про державні повинності і фінанси, секретар юридичного факультету. Товариш М.Д. Іванішева по інституту, сучасник С.О. Богородського і К.О.Неволіна. Відомий і талановитий викладач юридичного факультету свого часу.

Каленик Андрійович Мітюков (1823–1885), український вчений, доктор юридичних наук, професор кафедри римського права. У 1861–1867 рр. був деканом юридичного факультету, 1863–1871 рр. – проректором університету, а у 1865 р. – ректором Університету Св. Володимира. На думку В.С. Іконнікова, найталановитіший романіст і один з найкращих професорів Київського університету середини XIX століття. Був одним із засновників Київського юридичного товариства [24].

Микола Іванович Пиллякевич (1819–1856), кандидат юридичних наук, викладач кафедри енциклопедії законознавства. Займався вивченням історії філософії права. Його єдина масштабна наукова праця «Історія філософії права» була опублікована через 20 років після смерті автора під редакцією його наступника по кафедрі професора М.К. Ренненкампа, адже в той час, коли ця робота була написана, на філософію в університеті була заборона. І хоча в роботі Миколи Івановича не було нічого протизаконного, Університет Св. Володимира не знайшов можливості її опублікувати. Це спричинило велике негативне враження на молодого вченого, що назажди відбило у нього бажання активно займатись

наукою. Він помер у віці 37 років у самотності і злиднях і став прикладом придушення молодого таланту вченого жорстоким реакційним режимом імператора Миколи I [25].

Іван Мартинович Вігура (1819-1856), кандидат законодавства, викладач кафедри російських державних законів, після К.О. Неволіна читав курс державного права Російської імперії – «самий небезпечний і делікатний для того часу предмет, який було поставлено під самий пильний контроль», намагався розвинути його, але ставши заручником жорсткого режиму Миколи I не зміг втілити в життя всі свої плани, і не зробив вченої кар'єри, розчарувавшись у існуючій на той час системі освіти і науки країни [26].

Платон Лукіч Тутковський (1820-1849), кандидат законодавства, працював на кафедрі загальнонародного права. Викладав історію позитивного міжнародного права і догматичну частину міжнародного права на основі наукових праць Уорда, Уїтона і Пюттера. Активно працював у науковій сфері історії міжнародних відносин, а також історії дипломатії Київської Русі.

Василь Андрійович Незабитовський (1824-1883), український вчений, доктор політичних наук, професор кафедри міжнародного права. Обіймав посади декана юридичного факультету і проректора університету. Здійснив важливий внесок в науку фінансового права, переважно працюючи над питанням його історичного розвитку у вітчизняному законодавстві.

На підставі праця Р. Моля та І. Канта про необхідність розмежування сфер держави і суспільства виробив власне вчення про право. Його наукова праця «Вчення публіцистів про міждержавну власність» (1862) стала фундаментальною роботою того часу у галузі теорії права. Центральне місце у цьому вченні займає особа людини. В.А. Незабитовський вважав, що право виникло набагато раніше ніж держава, а саме в умовах спільного проживання, де його основною умовою є недоторканість людини і мир, тому вважав науку права наукою людського миру. Вчений був переконаний, що основною метою права є загальне благо. Таким чином він намагався захистити права особи в суспільстві, – там, де часто одна особистість приноситься в жертву заради загального блага.

У міжнародному праві відрізняв загальнонародне право від міждержавного, де перше забезпечує права людини незалежно від національності і громадянства, а друге переслідує інтереси самих держав.

Після його смерті (1883), у 1884 р. під редакцією члена Київського юридичного товариства О.В. Романовича-Словатинського було видано збірку творів вченого. Був одним із засновників Київського юридичного товариства [27].

Микола Карлович Ренненкамф (1832-1899), український вчений німецького походження, доктор державного права, професор кафедри юридичної

енциклопедії, ректор Київського університету (1883-1887). Був членом університетського суду, київський міський голова (1875-1879).

У своїх наукових працях досліджував питання теорії права, зокрема співвідношення моральності і права. Його цікавили аксіологічні² аспекти права з точки зору юридичного позитивізму. Він був переконаний, що право та моральність є цілком самостійними і аж ніяк не протилежними явищами, що розвиваються під впливом один одного. Вчений розглядав людину, як істоту соціальну, яка має найбільше потреб, але може задовольнити їх лише за допомогою інших людей, і розробив п'ять основних принципів моральності:

- моральність є внутрішнім особистим законом людини, який спрямовує її до добра по відношенню до себе, інших і усього світу;
- з морального закону може виникнути особистий обов'язок, але не юридичний примус;
- моральність обслуговує кожний випадок у його індивідуальних рисах з боку спонукання, а не результатів;
- дія визнається моральною, якщо здійснюється з доброю метою, навіть якщо вона не принесе успіху;
- моральні обов'язки при їх виконанні здатні до нескінченного розвитку.

Крім того, він був переконаний, що у цивілізованому суспільстві не може бути підстав для протиставлення природного і позитивного права, оскільки останнє закріплює і охороняє природні права людини, складаючи єдину загально соціальну систему правового регулювання суспільних відносин [28].

Як бачимо, створення та розвиток юридичного факультету в Київському університеті у середині XIX ст. відбувався в не тільки непрості часи становлення науково-педагогічної думки, а й складних соціополітичних умовах. Але українська земля багата на таланти. Українська наука пробивала собі дорогу навіть там, де це було майже неможливо. Тому даний осередок наукової юридичної думки став міцним фундаментом для створення Київського юридичного товариства у другій половині XIX ст., в якому юридична наука набула свого найкращого розвитку шляхом створення наукових шкіл, формуванні нових наукових напрямів, а також виховання молодого покоління українських вчених-юристів, наукова спадщина яких і досі вражає своїм професіоналізмом та оригінальністю.

Л і т е р а т у р а

1. Варварцев М.М. Революції в Європі 1848-1849 років // Енциклопедія історії України. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 148.
2. Стеблій Ф.І. Собор руських учених // Енциклопедія історії України. Київ: Наук. думка, 2012. С. 687.

² Аксіологія – філософська дисципліна, яка досліджує категорію цінностей як змістоворних підстав людського буття, що задають вектор і вмотивованість людського життя.

3. Кармазіна М. Кирило-Мефодіївське товариство // Політична енциклопедія Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 328.
4. Козак С. Між історіософією та месіанізмом (Книги буття українського народу) // Праці Філологічної секції НТШ. Т. 224 (ССXXIV).
5. Кирило-Мефодіївське товариство, Т. І. Київ, 1990.
6. Історія Київського університету (1834–1959). Київ: Видавництво Київського університету, 1959. С. 31.
7. Там само.
8. Вортман Р. «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX века // РОССИЯ / RUSSIA. Вып. 3 (11): Культурные практики в идеологической перспективе. М.: ОГИ, 1999, С. 233–244.
9. Пайпс Р. Сергей Семенович Уваров: жизнеописание. Москва: Посев, 2013. 84 с.
10. Киев и университет Св. Владимира при императоре Николае I. Киев, 1896. С. 95.
11. Романович-Словатинский А.В. Жизнь и деятельность Н.Д. Иванисева, ректора Университета Св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии. Киев, 1876. С. 147.
12. ЦДІА. 1859. Ф.733. Оп. 70. Спр. 919. Арк.4-5.
13. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. Т.І. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. – Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С.395.
14. Владимирский-Буданов М.Ф. Пятидесятилетие императорского университета Св. Владимира. К., 1884. С.83.
15. Грищенко І. С., Короткий В.А. Юридичний факультет Університету Святого Володимира, 1834–1920. Київ: Либідь, 2009. С. 20.
16. Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С.165.
17. Кистяковский А.Ф. Права, по которым судится малороссийский народ. Киев: Университетская типография І.І. Завадського, 1879. 1063 с.
18. Василенко М. "Права, по которым судится малороссийский народ", як джерело до історії державного права України XVIII віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Київ, 1928. Т. І.
19. Снайдер Т. Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь (1569–1999). Київ: Дух і літера. 2012. 464 с.
20. Неволин Константин Алексеевич Режим доступу: <http://www.vehi.net/brokgauz/>
21. Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 55.
22. Орнатський Сергій Миколайович // Русский биографический словарь : в 25 т. СПб.; М., 1896–1918. Режим доступу: <http://rulex.ru/01150191.htm>
23. Иванисев Николай Дмитриевич Режим доступу: <http://www.vehi.net/brokgauz/>
24. *Ректори Київського університету. 1834–2006. Київ: Либідь, 2006. С. 109.*
25. Пилянкевич Николай Иванович // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира под. ред. В.С. Иконникова. К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С. 544–552.
26. Вигура Иван Мартинович / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира под. ред. В.С. Иконникова. К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. С.103–111.
27. Незабитовский, Василий Андреевич // Русский биографический словарь: в 25 томах. СПб.; М., 1896–1918. Режим доступу: <http://rulex.ru/01140056.htm>
28. Ковальова І.В. Аксіологічні аспекти права у поглядах М.К. Ренненкампа // Право і Безпека. 2008. Т. 7. № 1. С. 77–80. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2008_7_1_17

References

1. Varvarcev M.M. Revolyuciyi v Yevropi 1848–1849 rokov // Ency'klopediya istoriyi Ukrayiny'. Ky'yiv: Nauk. dumka, 2012. T. 9. S. 148.
2. Steblij F.I. Sobor rus'ky'x ucheny'x // Ency'klopediya istoriyi Ukrayiny'. Ky'yiv: Nauk. dumka, 2012. S. 687.
3. Karmazina M. Ky'ry'lo-Mefodiyivs'ke tovary'stvo // Polity'chna ency'klopediya Ky'yiv: Parlaments'ke vy'davny'ctvo, 2011. S. 328.
4. Kozak S. Mizh istoriosofiyeyu ta mesianizmom (Kny'gy' buttya ukrayins'kogo narodu) // Praci Filologichnoyi sekciji NTSh. T. 224 (ССXXIV).
5. Ky'ry'lo-Mefodiyivs'ke tovary'stvo, T. I. Ky'yiv, 1990.
6. Istoriya Ky'yivs'kogo univerty'tetu (1834–1959). Ky'yiv: Vy'davny'ctvo Ky'yivs'kogo univerty'tetu, 1959. S. 31.
7. Tam samo.
8. Vortman. R. «Ofitsialnaya narodnost» i natsionalnyiy mif rossiyskoy monarhii XIX veka // ROSSIYA / RUSSIA. Vyip. 3 (11): Kulturnye praktiki v ideologicheskoy perspektive. M.: OGI, 1999, S. 233–244.
9. Payps R. Sergey Semenovich Uvarov: zhizneopisanie. Moskva: Posev, 2013. 84 s.
10. Kiev i universitet Sv. Volodimira pri imperatore Nikolae I. Kiev, 1896. S. 95.
11. Romanovich-Slovatinskiy A.V. Zhizn i deyatelnost N.D. Ivanisheva, rektora Universiteta Sv. Vladimira i vitsepredsedatelya Kievskoy arheograficheskoy kommissii. Kiev, 1876. S. 147.
12. CzDIA. 1859. F.733. Op. 70. Spr. 919. Ark.4-5.
13. Vladimirskiy-Budanov M.F. Istoriya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira. T.I. Universitet Sv. Vladimira v tsarstvovanie Imperatora Nikolaya Pavlovicha. – Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, 1884. S.395.
14. Vladimirskiy-Budanov M.F. Pyatidesyatiletie imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira. K., 1884. S.83.
15. Gry'cenko I. S., Korotky'j V.A. Yury'dy'chny'j fakul'tet Univerty'tetu Svyatogo Volody'my'ra, 1834–1920. Ky'yiv: Ly'bid', 2009. S. 20.
16. Ikonnikov V.S. Biograficheskii slovar profesorov i prepodavateley Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira. Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, 1884. S.165.
17. Kistyakovskiy A.F. Prava, po kotoryim suditsya malorossiyskiy narod. Kiev: Universitetskaya tipografiya I.I. Zavadskago, 1879. 1063 s.
18. Vasy'lenko M. "Prava, po kotorym sudy'tsya malorossy'jsky'j narod", yak dzherelo do istoriyi derzhavnogo prava Ukrayiny' XVIII viku // Yuvilejny'j zbirny'k na poshanu akademy'ka My'xajla Sergiyevy'cha Grushevsk'kogo z nagody' shist'desyatoyi richny'ci

- zhy'ttya ta sorokovy'x rokovy'n naukovoyi diyal'nosty'. Ky'yiv, 1928. T. I.
19. Snajder T. Peretvorennyya nacij: Pol'shha, Ukrayina, Ly'tva, Bilorus' (1569–1999). Ky'yiv: Dux i litera. 2012. 464 s.
  20. Nevolin Konstantin Alekseevich Rezhim dostupu: <http://www.vehi.net/brokgauz/>
  21. Ikonnikov V.S. Biograficheskiy slovar profesorov i prepodavateley Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira. Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, 1884. S. 55.
  22. Ornatskiy Sergiy Mikolayovich // Russkiy biograficheskiy slovar : v 25 t. SPb.; M., 1896–1918. Rezhim dostupu: <http://rulex.ru/01150191.htm>
  23. Ivanishev Nikolay Dmitrievich Rezhim dostupu: <http://www.vehi.net/brokgauz/>
  24. Rektory' Ky'yivs'kogo universy'tetu. 1834–2006. Ky'yiv: Ly'bid', 2006. S. 109.
  25. Pilyankevich Nikolay Ivanovich // Biograficheskiy slovar profesorov i prepodavateley Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira pod. red. V.S. Ikonnikova. K.: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, 1884. S. 544–552.
  26. Vigura Ivan Martinianovich / Biograficheskiy slovar profesorov i prepodavateley Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira pod. red. V.S. Ikonnikova. K.: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, 1884. S.103–111.
  27. Nezabitovskiy, Vasiliy Andreevich // Russkiy biograficheskiy slovar: v 25 tomah. SPb.; M., 1896–1918. Rezhim dostupu: <http://rulex.ru/01140056.htm>
  28. Koval'ova I.V. Aksiologichni aspekty' prava u poglyadax M.K. Rennenkampfa // Pravo i Bezpeka. 2008. T. 7. # 1. S. 77–80. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2008_7_1_17

Пилипчук О.О. Развитие юридического факультета в университете Св. Владимира в Киеве (середина XIX века)

В статье раскрыт процесс становления юридического факультета в Университете Св. Владимира как мощной ячейки юридической науки в Украине.

Отражены непростые условия деятельности киевских юристов в образовательном поле в условиях деятельности буржуазно-демократических революций («Весна народов») и национально-освободительных движений (Кирилло-Мефодиевское общество).

Показаны основные достижения первых ученых юридического факультета, таких как И. М. Данилович, О. О. Федотов-Чеховский, М. Д. Иванюшев, К. А. Митюков, М. К. Ренненкампф, и их вклад в развитие украинского права.

Освещается влияние украинского позитивного и обычного права - норм, которые действовали на территории Украины веками, на формирование позитивной нормативно-правовой базы Российской империи.

Ключевые слова: история права, юридический факультет, Университет Св. Владимира, буржуазные революции в Европе, Кирилло-Мефодиевское общество, права, за которыми судится малорусский народ.

Pylypchuk O.O. Development of law faculty in university of St. Volodymir in Kyiv in the middle of the nineteenth century

The article reveals the process of formation of the Faculty of Law at the University of St. Volodymir as a powerful branch of legal science in Ukraine.

The difficult conditions of Kyiv lawyers' activity in the educational field under the conditions of bourgeois-democratic revolutions ("Spring of Peoples") and national liberation movements (Cyril-Methodius Society) reflected.

The main achievements of the first scientists of the Faculty of Law, such as I.M. Danilovich, O.O. Fedotov-Chekhovsky, M. D. Ivanushiv, K.A. Mitiukov, M. K. Rennenkampf, and their contribution to the development of Ukrainian law are shown.

The influence of Ukrainian positive and customary law - the norms that acted on the territory of Ukraine for centuries, on the formation of the positive legal and regulatory framework of the Russian Empire.

Key words: history of law, faculty of law, St. Volodymir's University, bourgeois revolutions in Europe, Cyril-Methodius Society, Rights, on which the people of the Little Russian are condemning.

Пилипчук О.О., к.і.н., старший викладач кафедри філософії та історії науки і техніки Державного університету інфраструктури та технологій
E-mail: oksanapilipchuk78@gmail.com

Рецензент: д.і.н., проф. **Бровендер Ю.М.**

Стаття подана 16.10.2017.

УДК 929:624.04

**ПРОФЕСОР ПАВЛО АПОЛЛОНОВИЧ ВЕЛІХОВ (1875 – 1930 рр.):
БІОГРАФІЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ**

Салата Г.В.

**PROFESSOR PAVLO APOLLONOVICH VELIKHOV (1875 – 1930):
A BIOGRAPHICAL RETROSPECTIVE OF HIS SCIENTIFIC WORLDVIEW FORMING**

Salata H.V.

У роботі здійснена спроба окреслити біографічну ретроспективу наукової діяльності видатного вченого-фахівця у галузі будівельної механіки, будівельних матеріалів, талановитого інженера шляхів сполучення, учня Л.Д. Проскуракова – Павла Аполлоновича Веліхова (1875–1930 рр.). На основі виявленої джерельної бази, окреслено наукову парадигму діяльності П.А. Веліхова у галузі будівельної інженерії мостобудування. З'ясовано історико-науковий шлях науковця у контексті розвитку вітчизняної технічної школи. Акцентовано увагу на ключових дослідженнях професора

Ключові слова: Павло Аполлонович Веліхов (1875–1930 рр.), будівельна механіка, теорія пружності, Л.Д. Проскураков, біографістика, мостобудування, історія науки і техніки

Вступ. Інформаційне суспільство XXI ст. невпинно прискорює глобалізаційні процеси у всіх галузях життєдіяльності соціуму. Наразі неможливо вирішити ті, чи інші складні проблеми, що стоять перед суспільством без фахової участі інноваційної інженерії. Наука безпосередньо поєднана з технікою і втілена у різноманітних проектах, передусім, завдяки творчим зусиллям плеяди вітчизняних і світових інженерів. Водночас, крім низки вигод, що несе техногенне суспільство стрімко поглиблюється історіографічний дисбаланс у питанні «хто, як, коли і чому створив?», що у подальшому приведе до когнітивного дисонансу і втрати поступальної логіки винаходу. Нова техніка вимагає, з одного боку, якісно іншого рівня інженерної думки, що спрямована на пошук оптимальних рішень в конгломераті людиномашинних взаємодій, а з іншого – знань, умінь, досвіду, моральної зрілості фахівця, що поєднують класичні інженерні підходи та інновації.

Одним із шляхів збереження історичного типу в інноваційному ритмі світу і індивіду зокрема, є дослідження з історії науки і техніки. Людський фактор у теорії пізнання є соціогуманітарним потенціалом, адже представляє історію науки і техніки

не як констатуючу, а як виокремлену науку. Науку, що порушує питання розуміння окремих, такого, що вирізняється, нарешті, неусталеного в системі історичного буття, але настільки ж вічного, як і питання, що собою представляє індивід. Формуючою віссю подальших історичних надбань є дослідження у контексті біографічної реконструкції. Зокрема, у межах окресленої теми, дослідження історико-наукового аналізу життя і діяльності талановитого науковця, представника технічної школи Л.Д. Проскуракова – професора Павла Аполлоновича Веліхова (1875–1930 рр.).

Постановка проблеми. Описова констатація життя і діяльності людини прийнято визначати терміном «біографія». Цей термін у різні епохи означав жанр твору, метод наукового дослідження, науку – біографія (біографістика або біографіка). У питанні, що таке біографія – наука чи мистецтво, відповідь визначається домінантою культури і переноситься у площину культурно-історичної традиції. Проблема біографії, виходить з філософської категорії історичного буття, що водночас кристалізує власне роль особи в історії, зокрема роль П.А. Веліхова у сенсі науково-технічної діяльності у галузі будівельної механіки, мостобудування та матеріалознавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз проблеми свідчить про низку робіт, базованих на методах та методології біографічної реконструкції проблеми. Найвні ґрунтовні дослідження, на основі широкої джерельної бази, репрезентують ті чи інші сторінки діяльності П.А. Веліхова. Насамперед варті уваги розвідки Миколи Олександровича Зензінова, Валентина Валентиновича Шелохаєва, Володимира Якимовича Волкова, Марини Володимирівни Куликової, Євгена Павловича Веліхова – онука П.А. Веліхова, всесвітньомовного ученого у галузі фізики плазми і керованого термоядерного синтезу [1-4]. Водночас, у роботах побіжно зазначено, чи не висвітлено взагалі, вплив

професора Л.Д. Проскурякова та його технічної школи на становлення наукової парадигми П.А. Веліхова. Дослідження формують асиметрію історіографії, що надає можливість продовжувати подальші наукові розробки окресленого питання.

Головним і формуючим завданням роботи є виокремлення та стислий аналіз науково-практичної діяльності П.А. Веліхова, на конкретних прикладах окреслено етапи професійного становлення вченого. Розвідка ґрунтується на використанні методів історико-хронологічного і порівняльного аналізу; логічного методу із залученням документальної та історіографічної бази напрацювань вітчизняних і зарубіжних вчених.

Мета статті. На основі залучення джерельної та історіографічної бази дослідження, згідно методики та методології історичних досліджень з'ясувати, дослідити і охарактеризувати науково-технічну діяльність, виявити і окреслити хронологічну ретроспективу науково-технічної, педагогічної і практичної діяльності П.А. Веліхова у контексті наукової школи Л.Д. Проскурякова.

Виклад основного матеріалу дослідження. Павло Аполлонович Веліхов народився 7 (19) грудня 1875 р. у Петербурзі, батько якого був помічником юрисконсульта Св. Синоду. У 1894 р. Павло Веліхов закінчив 6-ю класичну гімназію із золотою медаллю і вступив до Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення, що блискуче закінчив у червні 1899 р. П.А. Веліхов, як висококваліфікований молодий спеціаліст отримав ряд пропозицій з Європи, талановитого інженера чекали у Харкові, Києві і Москві.

П.А. Веліхов розпочав наукову і практичну діяльність у щойно створеному (1896 р.) Московському інженерному училищі. З листопада 1896 р. посаду інспектора, або проректора училища і завідувача кафедри «Будівельна механіка» обіймав професор Л.Д. Проскуряков – видатний інженер-мостобудівник і визначний вчений у галузі будівельної механіки і мостів. Крім того, професор Проскуряков вів курс будівельної механіки та очолював лабораторію з випробування будівельних матеріалів. В училищі навчальний процес крім класичних наук, головним чином, зосереджувався на викладі вищої математики, нарисної геометрії, геодезії, топографії, теоретичної механіки, будівельної фізичної геології, цивільної архітектури, будівельного мистецтва, креслення. Нарешті, завдячуючи мотиваційній складовій Л.Д. Проскурякова, до навчального процесу був введений новий курс з будівельної механіки, що у подальшому, цілком і повністю зацікавив П.А. Веліхова.

Протягом 1899–1901 рр. П.А. Веліхов поєднував викладання в училищі з практичною діяльністю: служба на посаді заступника головного інженера зі спорудження Рязансько-Володимирської (Рязано-Володимирської) залізниці Московського товариства під'їзних шляхів. У 1900 р. П.А. Веліхов перебував у науковому відрядженні у Західній Європі, зок-

рема на залізничних заводах та у вишах Франції, Австрії, Німеччини, у яких мав змогу долучитись до досягнень у галузі будівельної механіки. Знання і вміння, що були отримані під час закордонних відряджень, стали основою у підготовці до лекційних занять в училищі. Так, з 1901 р. за сприяння і підтримки Л.Д. Проскурякова, Павло Аполлонович вів курси з будівельної механіки і будівельних матеріалів.

Л.Д. Проскуряков підтримував талановитого молодого науковця Веліхова у становленні його наукового світогляду, Павло Аполлонович був не тільки учнем, а й помічником Л.Д. Проскурякова. Скажімо інформація зі сторінок публічного доступу мережі Інтернет МПТУ свідчить про збережену світлин ювілейного п'ятого випуску училища 1903 р., на якій зображений професор Л.Д. Проскуряков та його «помічник» П.А. Веліхов.

За рік, у 1904 р. Веліхов публікує роботу узгоджену з Л.Д. Проскуряковим, «Питання вищої технічної освіти на останніх з'їздах діячів технічної і професійної освіти» [5]. У 1903–1905 рр. побачили світ роботи Веліхова [6–7], власне перша наукова публікація «Внутрішня будова заліза» у журналі «Инженерное дело» [8]. У 1903–1908 рр. за проектами П.А. Веліхова споруджені мости Московської окружної залізниці, зокрема міст через річку Віндаву з прогоном 26 м [9, с. 23].

16 жовтня 1905 р. у зв'язку із загальним політичним страйком, заняття в Інженерному училищі були припинені. 20 жовтня Рада училища обрала для вирішення нагальних питань спеціальну комісію, до якої увійшов П.А. Веліхов. Після відновлення занять у січні 1906 р., Рада училища затвердила П.А. Веліхова професором-спостерігачем третього курсу. Восени 1906 р. через активну участь у роботі Ліги освіти Веліхов заарештований, але за браком доказів, незабаром звільнений. Молодий інженер публікує ряд досліджень про властивості будівельних матеріалів [10], загальні нормативно-правові акти училища [11], ґрунтовний курс дисципліни «Металеві конструкції» [12], доповіді з результатів досліджень з випробування матеріалів [13].

У 1909–1912 рр. Павло Аполлонович перебував у наукових відрядженнях у Німеччині, Швейцарії, Франції, Бельгії, Англії, літом 1912 р. – у Канаді (Квебек, Монреаль, Торонто) та США (Нью-Йорк, Вашингтон, Буфало, Пітсбург, Чикаго, Сан-Луї, Цинцинаті) [14]. Так, зі спогадів про подорож містом Чикаго (США) П.А. Веліхов згадував, що місто має біля 70 різних поворотних мостів, а їх вивчення має значний інтерес, та й саме місто Чикаго, на думку Павла Аполлоновича «цікаве своїм американським розміром» (величчю) [15, с.7].

У 1913 р. Веліхова затвердили на посаді професора, а 1914 р. побачила світ його ґрунтовна праця «Будівельна механіка» у передмові якої науковець зазначає, що будівельна механіка є наукою, розділом складової частини прикладної механіки, що присвячена вивченню пружних властивостей твер-

дих тіл ... наука що необхідна будь-якому інженеру» [16, с.3]. П.А. Веліхов розмежує та наголошує, що «ця наука у різних вишах має поділ на розділи і носить різні назви: «Опір матеріалів», «Будівельна механіка», «Матеріалознавство», «Графічна статика» [16, с. 3-4]. На думку П.А. Веліхова наявний розподіл не має наукової бази і є алогічним, адже графічні методи доцільно викладати паралельно з аналітичними, у межах означених курсів [16, с. 5-8].

З 1918–1928 рр. обіймає різні посади у вишах країни: викладач Московського вищого технічного училища (МВТУ), завідувач кафедри будівельної механіки в МВТУ і Московського інституту інженерів транспорту (МІТ), декан інженерно-будівельного факультету МВТУ, проректор МІТ (1918 р.). Після утворення науково-дослідного інституту при МІТ (1925 р.) Веліхов очолив секцію матеріалів і конструкцій, вів дослідження по теорії споруд і керував роботою аспірантів. Проректор МВТУ з наукової роботи (1928 р.). Кілька разів був заарештований за звинуваченням в «антирадянській діяльності» (серпень 1919 р., осінь 1921 р., серпень 1922 р.).

Дуалізм державної політики радянської влади її перших років проявлявся із витонченою жорстокістю оголених нервів, адже арешти «з політичних мотивів» ще не були перешкодою для професійного кар'єрного росту. Більш того, влада прагнула залучити на свою сторону діячів науки і культури, науково-технічну інтелігенцію, досвід і знання якої були потрібні для вирішення господарсько-політичних завдань.

Так, у серпні 1919 р., коли проводилися масові арешти учасників Національного центру, арешту був підданий і Веліхов. 5 вересня 1919 р. до Московської надзвичайної комісії звернулися в.о. ректора Інституту інженерів шляхів сполучення Микола Трофимович Мітюшін (1877–1950 рр., професор, учений у галузі шляхів сполучення і колійного господарства залізничного транспорту) і секретар Ради Петро Петрович Лебедев (1875–1947 рр., професор Московського інституту шляхів сполучення, учений у галузі електрохімії) з проханням про якнайшвидший розгляд справи Веліхова і «про повернення його до такої потрібної державі продуктивної роботи» [17].

У листі-проханні зазначалося, що «Павло Аполлонович Веліхов, який є незамінним працівником Інституту не тільки, як професор, але і як один з найголовніших учасників наразі дуже великої і нагальної організаційної роботи: 1) по облаштуванню Робочого Факультету при Інституті і 2) з реорганізації всього плану викладання в Інституті Інженерів Шляхів Сполучення. Наскільки Інституту відомо, Павло Аполлонович Веліхов в останні роки не брав активної участі у політичній боротьбі, займаючись спеціально інженерною діяльністю і невпинно працюючи крім вищих навчальних закладів, у цілому

ряді Радянських Установ, віддаючи всього себе цій роботі» [18, с. 33-34].

Після звільнення, Веліхов продовжив викладати в Інституті інженерів шляхів сполучення, Московському вищому технічному училищі, експериментальному Інституті шляхів сполучення. З 1919 р. керував роботою комісії з мостів Наркомату шляхів сполучення. У 1920–1922 рр. очолював конкурсну комісію з розгляду ескізних проектів Великого Кам'яного, Великого Краснохолмського і Кримського мостів.

16 серпня 1922 р. його знову взяли під домашній арешт, а через кілька днів доставили у внутрішню в'язницю Луб'янки. До ДПУ звернулося керівництво МІТ і МВТУ з проханням віддати Веліхова на поруки. Проте, 2 вересня органами ОДПУ прийнято постанову про утримання його під вартою. Професора звинуватили у контрреволюційній діяльності, зв'язках з кадетським підпіллям і еміграцією. Стан здоров'я Веліхова погіршився. 20 червня 1923 р. постановою колегії ОДПУ підписка про невізд анульована, але справу не припинено [18, с.32].

Отримавши свободу, Веліхов знайшов сили відновити викладацьку і наукову роботу. Так, поява нових видів рухомого складу і результати досліджень впливу навантаження на мости, проведених фахівцями Мостового бюро, привели до появи розробок і введення нових розрахункових навантажень, до яких і долучився Веліхов. При цьому було враховано динамічний вплив рухомого складу на мости, відомості з розрахунків металевих мостів на витривалість.

Особливу увагу приділено розробці методу оцінки вантажопідйомності металевих прогінних будівель, спроектованих за нормами кінця XIX – початку XX ст. У 1923 р. Московська випробувальна станція під керівництвом професора Павла Аполлоновича Веліхова, провела обстеження Сизранського мосту через р. Волгу. Головним результатом проведеної роботи стала розрахована можливість пропуску більш потужних паровозів мостовими переходами.

У 1924–1929 рр. Павло Аполлонович брав активну участь у роботі видавництва «Радянська енциклопедія», в підготовці науково-технічних періодичних видань. Веліховим підготовлені і видані ґрунтовні праці: «Теорія інженерних споруд» [19], «Теорія пружності» [20], «Короткий курс будівельної механіки» [21].

У передмові до роботи «Короткий курс будівельної механіки» професор Веліхов зазначав, що «Основний курс «Будівельної Механіки» для студентів будівельної спеціальності (в тому числі і для студентів-транспортників) є чи не найважливішим курсом у всьому навчальному плані і у усякому разі найважливішим і серйозним серед циклу науково-технічних предметів, обов'язкових для майбутніх інженерів-будівельників і для майбутніх інженерів-шляховиків. Саме ця наука дає ті основні віхи, за яким має піти технічне життя майбутнього інжене-

ра. Будівельна Механіка захоплюючи у своєму бігу вперед, захоплюючи у своїх узагальненнях і міркуваннях, захоплюючи і в своїх деталях. Я думаю, що я не, помилився, коли нещодавно на одному із своїх публічному виступі назвав Будівельну механіку «музикою інженерно-будівельних наук». Але музика потребує нотного стану, і такими мають бути праці, курси, що присвячені цій науці» [21, с. 3].

П.А. Веліхов не одноразово підкреслював і виокремлював роль Л.Д. Проскурякова у становленні і розбудові дисципліни «Будівельна механіка» [21, с. 3]. Необхідно зазначити, що смерть Л.Д. Проскурякова у вересні 1926 р., якого П.А. Веліхов вважав своїм вчителем стала важкою звісткою для Павла Аполлоновича, додала й без того сум'яття до власної долі видатного професора. Веліхов високо оцінив внесок свого учителя до світової науки, вважав, що Л.Д. Проскуряков є «батьком графоаналітичних методів розрахунку в нашій науці, батьком експериментальної школи у галузі опору матеріалів, батьком сучасних методів викладання в нашій педагогіці і батьком строго логічних ферм у нашій мостовій справі» [22]. Павло Аполлонович високо цинив учнів Л.Д. Проскурякова: М.М. Філоненка-Бородича, І.П. Прокофєва, П.К. Худякова [23], називаючи їх праці «класичною літературою» з будівельної механіки» [21, с.3-4].

У 1928 р. Веліхову заборонили виїзд на XI Міжнародний мостобудівний конгрес у Відні, а потім на Міжнародну нараду з колій до Швейцарії. На початку червня 1929 р. Веліхов виїхав у відрядження до Миколаєва. А тим часом, державна каральна машина СРСР підготувала ордер на його арешт. 12 червня на вокзалі Миколаєва агент ОДПУ з Харкова, заарештував його. Знову Бутирка, одиночна камера. Постановою Колегії ОДПУ від 4 квітня 1930 р. засуджений до розстрілу. 27 травня 1930 р. вирок приведений до виконання. Похований у Москві на Вагнєвському кладовищі. За рішенням ВКВС СРСР від 11 грудня 1963 р., постанови від 4 квітня 1930 р. у відношенні П.А. Веліхова, скасовані і справу припинено за відсутністю складу злочину.

Висновки. Професор Павло Аполлонович Веліхов – видатний фахівець не лише у галузі будівельної механіки, але і в мостобудуванні, матеріалознавстві. Павло Аполлонович був інженером з великої літери, усвідомлював зв'язок науки і інженерії, був блискучим лектором і прекрасним викладачем, не раз відстоював право на самоврядування вищих навчальних закладів.

Виокремлення та стислий аналіз науково-практичної діяльності П.А. Веліхова, свідчить про визначальний вплив на формування світоглядної парадигми вченого поглядів Лавра Дмитровича Проскурякова – всевітньовідомого вченого у галузі будівельної механіки. Власне, сучасна наука «біографістика» теоретично не заперечує можливість пізнання біографом «Я» свого «героя», однак саме на прикладі діяльності П.А. Веліхова, можна зробити висновок про визначальний вплив на формування

особистості вченого особи, вчителя і наставника Л.Д. Проскурякова.

Процес безперервності часу перетворює майбутнє в теперішнє і цим самим розширює часові горизонти історії, що призводить до модифікації пізнавальної призми історика. Наступний етап біографічної реконструкції – стадія формування вивідного знання. Її суть полягає в тому, що біограф звертається до відомого фактографічного матеріалу з питаннями: Чому? Для чого? Внаслідок чого? Тим самим на основі фактографічної абрєвіатури біограф у стані вибудувати вартісно-змістовий рівень ідентичності персонажу. Сьогодні це положення вважається загальноприйнятим в біографістиці. Тут найбільш доцільним є застосування методів історичного дослідження, зокрема джерелознавчих, власне прикладом якого і є біографічна реконструкція формування наукового світогляду видатного науковця в історії науки і техніки – Павла Аполлоновича Веліхова.

Л і т е р а т у р а

1. Павел Аполлонович Велихов-ученый и человек: Ученый в обл. строит. механики, мостостроения и материаловедения: Сборник / Сост. Н.А. Зензинов. – Москва: Наука, 1994. – 101с.
2. Волков В.А., Куликова М.В. Московские профессора XVIII – начала XX веков. Естественные и технические науки / В.А. Волков, М.В. Куликова. – Москва: Янус-К; Московские учебники и картолитология, 2003. – 294 с. – С. 49.
3. Шелохаев В. Лев и Павел Велиховы: два брата, одна судьба / В. Шелохаев // Местное право. – 2014. – № 3. – С. 53-60.
4. Велихов Е.П. Я на валенках поеду в 35-й год... : воспоминания / Е.П. Велихов. – Москва: АСТ; Владимир: Астрель; 2010. – 302 с., [16] л. ил.
5. Велихов П.А. Вопросы высшего технического образования на последних съездах деятелей по техническому и профессиональному образованию / П.А. Велихов. – Москва: Университетская типография, 1904. – 24 с. – «Извлечено из №1 журн. «Инженерное дело», 1904.
6. Прибор для изучения вопроса об абсолютном наибольшем моменте: [С 7 политажами, помещ. в тексте] / Инж. П. Велихов. – Санкт-Петербург: тип. М.П.С. (т-ва И.Н. Кушнерев и К), 1903. – 16 с.
7. Велихов П.А. Механическая лаборатория Императорского Московского инженерного училища ведомства путей сообщения. Обзор деятельности лаборатории за первые пять лет ее существования (1898–1903) / П.А. Велихов. – Москва: Университетская типография, 1904. – 44 с., [4] л. фот.
8. Велихов П.А. Внутреннее строение железа. С 7-ю микрофотографиями на отдельных листах / П.А. Велихов. – Москва, Университетская типография. – 22 с., с черт; [3] л. илл. и черт. – «Извлечено из №2 журн. «Инженерное дело», 1905.
9. Альбом московской окружной железной дороги = Album de constructions du chemin de fer de ceinture de Moscou: [1903–1908]. – Москва, [1908]. – [2], 13 л. ил., карт. – Альбом сооружений московской окружной железной дороги.

10. Велихов П.А. Механические свойства строительных материалов / Сост. П.А. Велихов, инж. пут. сообщ. Вып. 3, 6; Имп. Моск. инж. уч-ще Ведомства пут. Сообщ. / П.А. Велихов. – Москва: Унив. тип. 1904–1908. – 2 т.; Железо. Ч. 1. Получение чугуна, железа и стали: (Металлургия железа). – 1908. – VIII, 156 с.: черт.
11. Систематический указатель постановлений Совета Московского инженерного училища / 1), 2). за 1905, 1906, 1907 и 1908 годы. за 1909 год / [Сост. ред. «Изв.» Уч-ща П.А. Велихов] / П.А. Велихов. – Москва: типолит. Т-ва В. Чичерин, 1909. – 44, 19 с.
12. Введение в курс металлических конструкций: Заклепоч. соединения и подбор простейших сечений: Руководство для студентов высш. техн. учеб. заведений и для лиц, приступающих к изучению и проектированию метал. конструкций / Сост. П.А. Велихов, инж. пут. сообщ., преп. Имп. Моск. инж. уч-ща. – [Москва]: типолит. т-ва Владимир Чичерин, 1910. – [4], 120 с.: черт.
13. Международное общество испытания материалов и его связь с национальными ассоциациями: Докл. инж. п. с. П.А. Велихова 29 окт. 1911 г. в Москве на орг. собр. Рус. о-ва испытания материалов / Инж. п. с. П.А. Велихов. – Москва: тип. Имп. Моск. ун-та, 1912. – 20 с.
14. Северная Америка: Техн. впечатления от поездки по вост. части Сев.-Амер. Соед. Штатов и Канады летом 1912 г.: Стеногр. запись докл., прочит. 15 дек. 1912 г. в Рус. о-ве испытания материалов в Москве / Инж. П.А. Велихов. – Москва: т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1913. – [1], 59 с.: ил.
15. Труды русского общества испытания материалов в Москве. Под редакцией Секретаря Общества И.А. Калининкова. 1913 – Москва, Типография Русская печатня. Ул. Большая Садовая, д 14. – 1916. – Том III. – 59 с. – [182 с.].
16. Велихов П.А. Строительная механика. Курс лекций, читанный на механическом отделении Императорского Технического училища / Велихов П.А. авт. предисл. Велихов П.А. / П.А. Велихов. – Москва: Типо-литогр. В.И. Титяева, 1914. – 199, 214 с. – В книге Ч. 1 и Ч. 2. (Студенческое издательское о-во при ИМТУ).
17. Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921–1923 / Вступ. Ст., сост. В. Макарова, В. Христофорова; коммент. В. Макарова. – Москва: Русский путь, 2005. – 430 с.
18. Просим освободить из тюремного заключения (письма в защиту репрессированных). – Москва: Современный писатель, 1998. – 208 с., илл.
19. Велихов П.А. Теория инженерных сооружений. Опыт слитного изложения основ сопротивления материалов и строительной механики. Вып. I / П.А. Велихов. – Москва: Гос. тех. изд-во, типо-лит. «Красный печатник». – 1924. – 1 т., с черт.
20. Велихов П.А. Теория упругости Лекции читан. На строительном факультете Московского института инженеров транспорта / П.А. Велихов. – Москва, 1926. – 66 с., с чер.
21. Велихов П.А. Краткий курс строительной механики. Изложение лекций, читанных на 3-м курсе Инженерно-Строительного факультета Московского Высшего Технического Училища в 1926/27 академическом году / П.А. Велихов. – Москва: МВТУ, 1927. – 176 с.
22. Велихов П. Памяти Л.Д. Проскурякова: Некролог / П. Велихов // Труды Московского ин-та инж. ж.-д. транспорта. – Москва, 1927. – Вып. 3. – С. 16-19.
23. Краткое жизнеописание профессора П.К. Худякова [Текст] / вступ. ст.: П. Велихов. – Москва: изд-во Московского высш. технического уч-ща, 1928. – 24 с.: портр.

References

1. Pavel Apollonovich Velihov-uchenyj i chelovek: Uchenyj v obl. stroit. mehaniki, mostostroenija i materialovedenija: Sbornik / Sost. N.A. Zenzinov. – Moskva: Nauka, 1994. – 101s.
2. Volkov V.A., Kulikova M.V. Moskovskie professora XVIII – nachala XX vekov. Estestvennye i tehnicheckie nauki / V.A. Volkov, M.V. Kulikova. – Moskva: Janus-K; Moskovskie uchebniki i kartolitografija, 2003. – 294 s. – S. 49.
3. Shelohaev V. Lev i Pavel Velihovy: dva brata, odna sud'ba / V. Shelohaev // Mestnoe pravo. – 2014. – № 3. – S. 53-60.
4. Velihov E.P. Ja na valenkah poedu v 35-j god... : vospominanija / E.P. Velihov. – Moskva: AST; Vladimir: Astrel'; 2010. – 302 s., [16] l. il.
5. Velihov P.A. Voprosy vysshego tehnicheckogo obrazovanija na poslednih s'ezdah dejatelej po tehnicheckomu i profesional'nomu obrazovaniju / P.A. Velihov. – Moskva: Universitetskaja tipografija, 1904. – 24 s. – «Izvlечeno iz №1 zhurn. «Inzhenernoe delo», 1904.
6. Pribor dlja izuchenija voprosa ob absoljutnom naibol'shem momente: [S 7 politipazhami, pomeshh. v tekste] / Inzh. P. Velihov. – Sankt-Peterburg: tip. M.P.S. (t-va I.N. Kushnerev i K), 1903. – 16 s.
7. Velihov P.A. Mehanicheskaja laboratorija Imperatorskogo Moskovskogo inzhenerного uchilishha vedomstva putej soobshhenija. Obzor dejatel'nosti laboratorii za pervye pjat' let ee sushhestvovanija (1898–1903) / P.A. Velihov. – Moskva: Universitetskaja tipografija, 1904. – 44 s., [4] l. fot.
8. Velihov P.A. Vnutrennee stroenie zheleza. S 7-ju mikrofoto-grafijami na otdel'nyh listah / P.A. Velihov. – Moskva, Universitetskaja tipografija. – 22 s., s chert; [3] l. ill. i chert. – «Izvlечeno iz №2 zhurn. «Inzhenernoe delo», 1905.
9. Al'bom moskovskoj okruzhnoj zheleznoj dorogi = Albom de constructions du chemin de fer de centure de Moscou: [1903–1908]. – Moskva, [1908]. – [2], 13 l. il., kart. – Al'bom sooruzhenij moskovskoj okruzhnoj zheleznoj dorogi.
10. Velihov P.A. Mehanicheskije svojstva stroitel'nyh materialov / Sost. P.A. Velihov, inzh. put. soobshh. Vyp. 3, 6; Imp. Mosk. inzh. uch-shhe Vedomstva put. Soobshh / P.A. Velihov. – Moskva: Univ. tip. 1904–1908. – 2 т.; Zhelezo. Ch. 1. Poluchenie chuguna, zheleza i stali: (Metallurgija zheleza). – 1908. – VIII, 156 s.: chert.
11. Sistematiceskij ukazatel' postanovlenij Soveta Moskovskogo inzhenerного uchilishha / 1), 2). za 1905, 1906, 1907 i 1908 gody. za 1909 god / [Sost. red. «Izv.» Uch-shha P.A. Velihov] / P.A. Velihov. – Moskva: tipolit. T-va V. Chicherin, 1909. – 44, 19 s.
12. Vvedenie v kurs metallicheskih konstrukcij: Zakleпоч. soedinenija i podbor prostejshih sechenij: Rukovodstvo dlja studentov vyssh. tehn. ucheb. zavedenij i dlja lic, pristupajushhих k izucheniju i proektirovaniju metal. konstrukcij / Sost. P.A. Velihov, inzh. put. soobshh., prep. Imp. Mosk. inzh. uch-shha. – [Moskva]: tipo-lit. t-va Vladimir Chicherin, 1910. – [4], 120 s.: chert.
13. Mezhdunarodnoe obshhestvo ispytanija materialov i ego svjaz' s nacional'nymi associacijami: Dokl. inzh. p. s. P.A. Velihova 29 okt. 1911 g. v Moskve na org. sobr. Rus. o-va

- ispytaniya materialov / Inzh. p. s. P.A. Velihov. – Moskva: tip. Imp. Mosk. un-ta, 1912. – 20 s.
14. Severnaja Amerika: Tehn. vpechatlenija ot poezdki po vost. chasti Sev.-Amer. Soed. Shtatov i Kanady letom 1912 g.: Stenogr. zapis' dokl., prochit. 15 dek. 1912 g. v Rus. o-ve ispytaniya materialov v Moskve / Inzh. P.A. Velihov. – Moskva: t-vo «Pечатnja S.P. Jakovleva», 1913. – [1], 59 s.: il.
  15. Trudy russkogo obshhestva ispytaniya materialov v Moskve. Pod redakciej Sekretarja Obshhestva I.A. Kalinnikova. 1913 – Moskva, Tipografija Russkaja pechatnja. Ul. Bol'shaja Sadova, d 14. – 1916. – Tom III. – 59 s. – [182 s.].
  16. Velihov P.A. Stroitel'naja mehanika. Kurs lekcij, chitannyj na mehanicheskom otdelenii Imperatorskogo Tehniceskogo uchilishha / Velihov P.A. avt. predisl. Velihov P.A. / P.A. Velihov. – Moskva: Tipo-litogr. V.I. Titjaeva, 1914. – 199, 214 s. – V knige Ch. 1 i Ch. 2. (Studentcheskoe izdatel'skoe o-vo pri IMTU).
  17. Vysylka vmesto rasstrela. Deportacija intelligencii v dokumentah VChK-GPU. 1921–1923 / Vstup. St., sost. V. Makarova, V. Hristoforova; komment. V. Makarova. – Moskva: Russkij put', 2005. – 430 s.
  18. Prosim osvobodit' iz tjuremnogo zaključenija (pis'ma v zashhitu repressirovannyh). – Moskva: Sovremennyj pisatel', 1998. – 208 s., ill.
  19. Velihov P.A. Teorija inzhenernyh sooruzhenij. Opyt slitnogo izlozhenija osnov soprotivlenija materialov i stroitel'noj mehaniki. Vyp. I / P.A. Velihov. – Moskva: Gos. teh. izd-vo, tipo-lit. «Krasnyj pechatnik». – 1924. – 1 t., s chert.
  20. Velihov P.A. Teorija uprugosti Lekcii chitan. Na stroitel'nom fakul'tete Moskovskogo instituta inzhenerov transporta / P.A. Velihov. – Moskva, 1926. – 66 s., s cher.
  21. Velihov P.A. Kratkij kurs stroitel'noj mehaniki. Izlozhenie lekcij, chitannyh na 3-m kurse Inzhenerno-Stroitel'nogo fakul'teta Moskovskogo Vysshego Tehniceskogo Uchilishha v 1926/27 akademicheskom godu / P.A. Velihov. – Moskva: MVTU, 1927. – 176 s.
  22. Velihov P. Pamjati L.D. Proskurjakova: Nekrolog / P. Velihov // Trudy Moskovskogo in-ta inzh. zh.-d. transporta. – Moskva, 1927. – Vyp. 3. – S. 16-19.
  23. Kratkoe zhizneopisanie professora P.K. Hudjakova [Tekst] / vstup. st.: P. Velihov. – Moskva: izd-vo Moskovskogo vyssh. tehničeskogo uch-shha, 1928. – 24 s.: portr.

Салата Г.В. Профессор Павел Аполлонович Велихов (1875–1930 гг.): биографическая ретроспектива формирования научного мировоззрения

В работе предпринята попытка очертить биографическую ретроспективу научной деятельности выдающегося ученого-специалиста в области строительной механики, строительных материалов, талантливого инженера путей сообщения, ученика Л.Д. Проskурякова – Павла Аполлоновича Велихова (1875–1930 гг.). На основе выявленной источниковедческой базы, определена научная парадигма деятельности П.А. Велихова в области строительной инженерии мостостроения. Определен историко-научный путь ученого в контексте развития отечественной технической школы. Акцентировано внимание на ключевых исследованиях профессора

Ключевые слова: Павел Аполлонович Велихов (1875–1930 гг.), строительная механика, теория упругости, Л.Д. Проskуряков, биографистика, мостостроения, история науки и техники

Salata H.V. Professor Pavlo Apollonovich Velikhov (1875–1930): a biographical retrospective of his scientific worldview forming

This article attempts to outline a biographical retrospective of the scientific activity of the outstanding scientist – specialist in the field of building mechanics, building materials, talented railway engineer, Proskuryakov's student – Pavlo Apollonovich Velikhov (1875–1930). Based on the revealed sources, a scientific paradigm of the activity of P.A. Velikhov in the field of civil engineering bridge construction was outlined. Scientist's historical-scientific path in the context of the development of national technical school was studied. Core concepts of the famous professor were emphasized

Keywords: Pavlo Apollonovich Velikhov (1875–1930), building mechanics, theory of elasticity, L.D. Proskuryakov, biography, bridge construction, history of science and technology.

Салата Галина Володимирівна, кандидат історичних наук, Київський національний університет культури і мистецтв; старший викладач кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи факультету культурології; e-mail: salaty@bigmir.net

Рецензент: д.і.н., доц. **Дефорж Г.В.**

Стаття подана 17.09.2017.

УДК 351.743+351.87(091)(477.75)"192"

СТВОРЕННЯ НАДЗВИЧАЙНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА КЕРІВНИХ ОРГАНІВ МІЛІЦІЇ У КРИМУ НА ПОЧАТКУ 20-РР. ХХ ст.

Сапицька О.М., Вагін К.О.

CREATION OF THE EXTRAORDINARY BODIES OF THE AUTHORITIES AND THE GOVERNING BODIES OF THE MILITIA IN CRIMEA IN THE EARLY 20'S. XX CENTURY

Sapitska O.M., Vagin K.O.

У статті досліджується процес створення надзвичайних органів влади та керівних органів міліції у Криму на початку 20-х рр. ХХ ст. Аналізуються задекларовані функції надзвичайної комісії Криму та органів охорони правопорядку з їх реальною діяльністю по встановленню більшовицького режиму на території Криму у зазначений період, що супроводжувалася проявами масового терору по відношенню і до цивільного населення. Це, у свою чергу, провокувало стрімке підвищення рівня злочинності, в наслідок чого правоохоронні органи постійно реформувалися.

Ключові слова: Кримський революційний комітет, Кримська надзвичайна комісія, Кримська міліція, «червоний терор»

Вступ. Анексія Кримського півострова та окупація частини Донбасу Російською Федерацією у 2014 р., судячи по даним ЗМІ за 2014-2017 рр., призвели до збільшення на окупованих територіях ролі надзвичайних уповноважених органів у соціально-політичному житті населення. Як і сторіччя тому, після державного перевороту 25 жовтня 1917 р., коли більшовики захопили владу і проголосили її встановлення на всій території колишньої Російської імперії переважно шляхом прямого терору, прями репресії та інформаційна війна – це два основні методи, що найбільше використовувалися спеціальними службами загарбників у вищезазначених регіонах. До того ж, сучасні дослідники вбачають початок національних репресій кримсько-татарського населення Криму саме у діяльності більшовицьких надзвичайних органів управління з початку 20-х рр. ХХ ст.

Наукову новизну дослідження обумовлює і той факт, що певні архівні матеріали, використані у нашій роботі, були опрацьовані у Державному архіві Автономної Республіки Крим до захоплення його фондів в наслідок анексії РФ, та вперше публікуються для широкого загалу.

На сьогодні вектор зовнішньої політики нашої держави орієнтований на європейську модель побудування системи правоохоронних органів. Найбільшу частину роботи спрямовано саме на збереження демократичного устрою не тільки за рахунок мілітаризованих підрозділів Національної гвардії, але й впровадження Нової поліції. Європейський шлях реформування системи внутрішніх справ, котрий обрали керівники відповідних структур та Український парламент, все ж потребує практично-консультативної допомоги від тих країн, де ці зміни уже відбулись. Найбільшу підтримку в даній сфері наша держава отримала від спеціалістів з Польщі, Грузії, Литви та США. Проте, на сьогоднішній день запроваджені зміни активно критикуються представниками опозиції та різними активістами у ЗМІ. Але певне підвищення рівня злочинності є «нормальним» явищем під час реформи у системі правоохоронних органів. І на прикладі реформування органів правопорядку у Криму у 20-рр. ХХ ст. це явище можна прослідкувати, враховуючи відповідні історичні обставини висвітленого хронотопу.

Постановка проблеми. З огляду на те, що територіальні рамки та методи впливу на населення окупованих територій майже сторічної давнини та сьогодення співпадають по багатьом параметрам, необхідність історичного дослідження ступеню впливу спецслужб на радянське суспільство 20-х років та їх виконання функцій політичного й соціального контролю допоможе спрогнозувати соціально-економічні наслідки їх сучасної діяльності на окупованих територіях України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Для проведення дослідження були використані архівні документи і труди вітчизняних науковців. Важливим джерелом для написання роботи є накази Кримського революційного комітету. Для нашого дослідження ми обрали з огляду на наявну інформацію

цію накази «Про регламент забезпечення сімей червоногвардійців»[5] та наказ «Про реструктуризацію Надзвичайного комітету у Всеросійський надзвичайний комітет»[2]. Перший наказ показує відношення радянської влади до своїх підлеглих, другий - містить важливу інформацію про зміни у структурі спецслужб, їх повноваженнях та обов'язках.

Особливе ставлення влади до ВНК доводять також деякі джерела серед документів тогочасного діловодства. Наприклад, доклад голови Алуштинського Революційного комітету В. Дерябіна до голови Сімферопольського Кримського революційного комітету «Про відставку товариша Брянцева з посади члена Алуштинського Ревкому та його арешт»[4], що підтверджує широкі повноваження правоохоронних органів, сфера впливу котрих поширювались на високопосадовців.

Телеграма тов. Ільїна (керівника партробітників), голові Кримревкому Белу Куну «Про затримання групи, яка їхала в Сімферополь» [1], по суті є наслідком наказу «Про заборону в'їзду на територію півострова за виключенням партробітників до особливого розпорядження». Цей документ підтверджує роботу радянських спецслужб на кордоні Криму [3].

І. Я. Трифонов у своїй роботі «Класи і класова боротьба в СРСР на початку НЕПу» [13] частково висвітлює питання діяльності НК-ГПУ, а також наводить матеріал щодо структури правоохоронних органів, хоча і з урахуванням більшовицької партійної кон'юнктури.

Ю. А. Шаповал «НК-ГПУ в Україні: особи, факти, документи» [14] детально розкрив загальні закономірності та особливості роботи НК. Дослідження також містить детальний опис діяльності, організації та структури кримських правоохоронних органів, в особливості НК.

Наукові публікації А. В. Ішина «В Криму після Врангеля» [10] та «Контрреволюційний рух у Криму і боротьба з ним в 1921 р.» [11], окреслюють політичні та соціальні аспекти життя на півострові після встановлення радянської влади. Більш детально він описує діяльність Кримської НК, Кримської міліції та Революційних комітетів, спрямовану на придушення сил білогвардійців та анархістів, що ще залишалися на півострові.

Протокол судового розгляду Обласного комітету у справі І. Смирнова – ще один документ, що дозволяє скласти повноцінну картину кризи в управлінні правоохоронними органами у досліджуваній період. В даному протоколі міститься постановка про зміщення І. Смирнова з поста начальника особливого відділу КНК [6].

Доповнення до наказу Кримського революційного комітету №62 від 1 грудня 1920 р. «Про регламент тематики місцевих газет та цензуру» [7] - ще один наказ, що ілюструє ступень впливу правоохоронних органів на ідеологію населення.

Телеграма голові Кримського Революційного комітету Белу Куну від командира бригади Козиря від 14 грудня 1920 р., фактично була скаргою на дії

представників особливого відділу Чорного та Азовського морів. Телеграма ілюструє свавілля, що відбувалось всередині кримської правоохоронної системи на початку 20-х років [8].

В. М. Брошеван та А. А. Форманчук у своїй праці «Кримська республіка: рік 1921-й: Короткий історичний нарис», дають загальну характеристику півострова у період НЕПу, в тому числі у роботі освітлюється і діяльність правоохоронних органів [9].

І. С. Чирва у своїй праці «Боротьба більшовиків за владу Советів у Криму» описав становлення більшовицького режиму на Кримському півострові, а також зробив акцент на антиконтрреволюційній діяльності правоохоронних органів [15].

Проте, варто зазначити, що спеціальних досліджень з даної тематики у науковому українському полі практично немає.

Мета. Характеристика процесу створення надзвичайних органів влади у Криму на початку 20-х рр. XX ст. та аналіз процесу створення керівних органів кримської міліції у 20-рр. XX ст.

Матеріали і результати дослідження.

Державні установи та підрозділи, що діють поза правовим полем, називаються спецслужбами. Слід зазначити, що їх діяльність має бути спрямована на захист чинного державного устрою. Після Жовтневої революції 1917 р. ці органи значною мірою посилились новими кадрами, не професійними, проте, «ідеологічно правильними». З огляду на це змінились також і методи їх роботи. До початку травня 1919 р. фактично весь Крим, окрім Керченського півострову, був зайнятий радянськими військами. Через загрозу контрреволюції комуністичному уряду необхідно було досить швидко створити радянські надзвичайні уповноважені органи влади, які б могли контролювати ситуацію на місцях та ефективно силовими методами боротися з акціями протесту.

І. Я. Трифонов відзначав, що «серед каральних органів диктатури пролетаріату найбільш помітну роль у боротьбі з озброєними інакодумцями зіграли органи ВНК-ГПУ». [13, с. 235]

На території Кримського півострову ці структурні підрозділи пройшли складний еволюційний процес. Спочатку, з листопада 1920 р., випадками контрреволюційної діяльності займалися 4-й та 6-й відділи Червоної армії. Слід зазначити, що 4-й відділ приступив до своїх обов'язків дещо пізніше, оскільки був необхідний час, щоб його укомплектувати [11, с. 47]. Саме такі особливі підрозділи й були головними провідниками та виконавцями «Червоного терору». Їх рання діяльність характеризується, перш за все, свавіллям та безконтрольністю в наслідок відсутності належної професійної підготовки контингенту, вкрай низького рівня їх загальної освіти взагалі, та бажання колишніх маргіналів «затвердитися на посаді». Численні розстріли виправдовувалися «прагненням винищити контрреволю-

ційний елемент» та наочною ефективністю силових методів боротьби.

Від самого початку спеціальні органи створювались з метою знищення колишніх військовослужбовців армії Врангеля. Курирувались вони «Кримською ударною групою», про існування якої в радянській історіографії не згадувалось. Начальником цієї групи 21 листопада 1920 р. був призначений заступник начальника Особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів Є.Г. Євдокимов. Керівник ГПУ УРСР В. Балицький писав: «Відповідальна робота випала особливим відділам під час зачищення підпілля, особливо в Криму після ліквідації врангелевського фронту. Розпеченим залізом випалені гнізда контрреволюції, які залишили білогвардійці в Криму» [14, с.84–85].

Говорячи про сукупність особливих підрозділів, необхідно згадати про «Особливий підрозділ Криму», він же «Особливий підрозділ Кримського революційного комітету». З самого початку планувалось, що він буде центральним органом при реалізації репресивної політики на півострові. Саме коменданту та начальнику Особливого підрозділу необхідно було повідомляти про всі випадки замахів на обшук та арешт без ордеру працівників цього відділу (особливого відділу 6-ї армії) [1, Л. 94].

Даному органу був притаманний принцип знищення потенційних «класових ворогів», виходячи з їх походження, при цьому було зовсім не обов'язково, щоб вони брали участь в озброєній боротьбі з більшовизмом. Проте, дані функції цим органом виконувались недовго, бо вже з початку 1920 р. вони перейшли до особливого підрозділу 4-ї армії на чолі з Міхельсоном [2, Л. 9].

Поряд з особливими підрозділами в Криму існували різні спеціалізовані відділи, наприклад, з морських питань, прикордонних тощо. Кожна з цих установ спиралась на накази своїх центрів, що неминуче призводило до суперечок з вищезазначеними органами.

Без сумніву, подібна система розрізнених органів ВНК в Криму не могла забезпечити успішну боротьбу з «контрреволюцією». Наприклад, один з підрозділів особливого відділу Чорного та Азовського морів почав похід проти «біло-зелених» (саме так називали учасників антибільшовистського повстанського руху у Криму), тероризуючи при цьому і мирне населення, поширюючи систему заручництва, внаслідок чого багато людей були змушені тікати в гори, де примикали до озброєних формувань, надалі виступаючи проти самих більшовиків [3, Л. 32]. С. П. Мельгунов (російський історик та учасник антибільшовицького руху) писав про це наступним чином: «Наостанок цілим селам був запропонований ультиматум – якщо не повернуть тих, що збігли в гори, то будете спалені (села Демерджи, Шуми, Корбек, Сабли тощо). Але ультиматум не був виконаний, адже «зелені», в свою чергу, заявляли, що у випадку виконання погрози вони виріжуть всіх комуністів та їх родини не тільки в селах, а й в таких

містах, як Алушта, Симеїз, Судак» [12]. Таким чином, уже наприкінці 1920 р. стала очевидною необхідність створення єдиної керівної і координуючої установи на території Кримського півострову. З цією метою 9 грудня 1920 р. було створене регіональне відділення ВНК.

Організовані місцеві НК Севастополя, Сімферополя, Керчі мали права винесення смертних вироків. Повітові відділення в Євпаторії, Ялті, Феодосії, Джанкої мали права щодо обмеження волі на строк до 2 років, а смертні вирокі узгоджувались з центральним Кримським відділенням. Дещо пізніше, у вересні 1921 р., на місцевій конференції голів НК та керівників прикордонних підрозділів було затверджено рішення про створення секретно-оперативних відділів. Саме ця подія є завершальною у процесі остаточного оформлення системи органів НК у Криму. Після створення Кримської АРСР (18 жовтня 1921 р.) Кримська обласна надзвичайна комісія стала називатися Кримська надзвичайна комісія [10, с. 47].

Про її широкі повноваження свідчить той факт, що дана організація мала свої військові підрозділи, які від початку вели боротьбу з загонами «біло-зелених». В період становлення системи органів НК на півострові ці функції здійснював особливий відділ 4-ої армії, Особливий відділ Чорного та Азовських морів, а також експедиційний відділ Сімферопольського міського НК. Всі ці загони були об'єднані в Кримську окрему бригаду ВНК [14, с. 87–88]. Окрім ліквідації політичних опонентів цей відділ займався розвідкою, налагодженням широкої інформаторської мережі, агітаційною та деморалізуючою роботою з людьми, які боролись з радянською владою.

Окремо слід згадати питання щодо співпраці ВНК та партійного керівництва Криму. Останні дуже часто звинувачували органи ВНК в перевищенні службових обов'язків, а також у діях, котрі суперечили принципам реалізації функцій державної влади. [4, Л. 45].

Подібні претензії приводили до суперечок між Кримським НК та більшовиками, що добре відомо з докладів-відгуків про роботу керівників НК Віхмана та Смірнова.

З огляду на численні скарги партійників 21 квітня 1921 р. на засіданні Обласного комітету РКП(б) та Кримського революційного комітету було заслухане питання щодо діяльності НК. Під час його вирішення було наголошено: «Визнати положення відносно методів роботи Крим НК не нормальним. Необхідно прийняти міри для її упорядкування враховуючи всі наслідки... Приймаючи до уваги те велике політичне значення, які мають органи НК, рахуючись з негативним настроєм населення та партійців по відношенню до Крим НК – пропонується голові Крим НК краще слідкувати за дотриманням директив щодо роботи, які мають загальнодержавне значення [5, Л. 87]».

Рішення про відставку Віхмана було прийнято на об'єднаному засіданні загальнокримського революційного комітету і місцевих відділень 25 квітня 1921 р. Йому інкримінували «арешти відповідальних парттоваришів та замовчування фактів некомпетентних дій його відомства стосовно деяких громадян».

Вже 8 червня 1921 р. Президіум Кримського обласного комітету РКП(б) постановив відсторонити від службових повноважень іншого голову ВКНК – Смірнова. Його обвинувачували у невідповідності наказу про Особливу нараду по боротьбі з бандитизмом, а також у змінах без відому Обласного революційного комітету (ОРК) складу колегії кримського НК. Однак ця справа потребувала досконалого вивчення і 20 червня 1921 р. його місце зайняв Фомін [11, с. 48].

Одноосібно виконувати функції по встановленню та збереженню правопорядку у політичному та соціальному житті ВНК не могла. У боротьбі з озброєним «контрреволюційним» рухом і злочинністю, рівень якої був достатньо високим на початковому етапі становлення радянської влади, брала участь і новостворена робітничо-селянська міліція.

Вона була створена згідно наказу Кримського революційного комітету від 19 листопада 1920 р. У наказі Кримського революційного комітету №69 від 2 грудня 1920 р., який регламентував основні задачі міліції, зазначалось: «міліція є озброєним виконавчим органом центральної та місцевої влади» та «всебічним захистом інтересів працюючих мас, боротьбою зі всякого роду суспільними паразитами, охороною суспільно допустимого законом власного надбання, примусом громадян до виконання усіх декретів та розпоряджень влади» [14, с. 111, 123].

В тому ж наказі були описані і обов'язки міліції: «безмежний захист встановленого робітниками та селянами ладу від замахів з боку будь-кого» [7, Л. 48]. Очевидно, що таке формулювання на практиці означало залучення органів міліції до боротьби і з антибільшовицькими виступами.

Окремо слід розглянути устрій міліційної системи. Система міліційних органів того часу складалась із відділів: міська та повітова міліція, промислова (фабрично-заводська, лісова тощо), залізнична, водна, пошукова. Очолювало дану систему НКВС. Проте і у випадку з міліцією мав місце принцип подвійного підпорядкування. Таким чином, роботу кримської міліції контролював ще й Революційний комітет та його органи.

Керівництво міліції діяло у всіх повітових революційних комітетах. Було створено також Головне управління міліції. Характерною рисою 20-х років ХХ ст. було створення кінно-кулеметних загонів з метою більш успішного переслідування озброєних формувань противника. Що ж стосується особистого складу, то слід зазначити, що його намагались комплектувати за рахунок комуністів, демобілізованих червоноармійців та колишніх червоних партизан.

26 листопада 1920 р. Кримський революційний комітет наказом №35 призначив начальником Кримської губернської міліції З.Є. Аравського. Під його керівництвом у всіх містах та повітах Кримського півострову фактично відразу почалась робота з організації органів міліції. Вже до початку грудня того ж року ці органи були створені у всіх містах Криму.

Центральним органом для всієї Кримської міліції на початку було губернське управління міліції, засноване у листопаді 1920 р. Але пізніше воно було реорганізоване в Управління Кримської міліції – Кримміліцію. Саме у Кримміліції з'явилися перші 6 відділів, описані вище.

Таким чином, управління Кримської міліції здійснювало керівництво та контроль, по-перше, діяльності Кримської робітничо-селянської міліції; по-друге, безпосередньо керувало створенням органів міліції на місцях; по-третє, видавало накази та інструкції, що визначали всі аспекти роботи міліції; по-четверте, здійснювало обов'язкове військове навчання особистого складу; по-п'яте, проводило оснащення міліції всіма видами продовольства [14, с. 125, 131]. Проте, така організація органів міліції не принесла позитивних результатів у боротьбі з кримінальною злочинністю, що, буквально, охопила міста та села Кримського півострову.

Такий стан справ призводив до того, що велика кількість злочинів залишалась нерозкритою, а загальний рівень злочинності стрімко зростав. Вже до 1920 р. особистий склад Кримміліції збільшився до 2475 людей, але водночас з цим почався голод, що спричинив ще більш стрімке зростання рівня злочинності [15, с. 142].

21 липня 1921 р. Кримський революційний комітет призначив на цю посаду начальника Сімферопольського повітово-міського управління робітничо-селянської міліції Македона А. М., який у свій час опинився у полі зору керівництва, будучи ще головою Сімферопольського повітово-міського революційного комітету. Йому вдалося заслужити довіру верхівки Кримського революційного комітету. [14, с. 145–146].

У 1921 р. починається новий етап розвитку в організації структури Кримської міліції. Він був урочисто оголошений на першому Кримському установчому з'їзді радянських робочих, селянських, червоноармійських і флотських депутатів Кримської Автономної Радянської Соціалістичної республіки [8, Л. 8]. З'їзд створив Центральний виконавчий комітет та обрав представників, ухвалив їх посади. З обраних осіб була організована Рада народних комісарів. [6, Л. 6].

Кримміліція була скасована через діяльність Ради народних комісарів півострова. У структурі новоствореного НКВС у Криму була затверджена, як постійний державний орган, кримська робітничо-селянська міліція. Наказом № 1 НКВС було започатковане Головне управління міліції. [14, с. 151].

Для успішного керівництва діяльністю міліції Кримської АРСР Головне управління отримало ши-

році повноваження. Саме тому керманічем Головного управління міліції на півострові був утверджений Цинцар Л. Л., який був також членом колегії НКВС. На засіданні колегії НКВС Крима 5 грудня 1921 р. був заслуханий доклад його, котрий містив інформацію щодо чисельності штату працівників головного управління міліції. Колегія наркомат затвердила штат у 240 чоловік, які мали приступити до обов'язків з початку січня 1922 р. [15, с. 156].

Переведення органів внутрішніх справ на місцевий бюджет спричинив за собою нове скорочення працівників з 1017 до 827 осіб у грудні 1922 р. Разом з цим була проведена реорганізація, що значною мірою спрощувала структуру управління міліції на місцях. Загалом було скорочено 45% особового складу, 13% доводилось на оперативних співробітників, 32% з них були канцелярські та господарські працівники. Проте, у зв'язку з посиленням боротьби зі злочинністю, влітку 1923 р. зі сторони Головного управління міліції РРФСР була зроблена спроба вивести відділ карного розшуку при головному управлінні півострова у самостійну одиницю, діяльність якого в подальшому була би підпорядкована НКВС і Центррозшуку РРФСР [15, с.157, 159]. Однак через реорганізацію наркомату внутрішніх справ Кримської АРСР цей проект не був втілений у життя [11, с. 48].

Головне управління міліції виконувало наступні задачі: по-перше, здійснювало керівництво всіма відділами міліції на території Кримської АРСР. По-друге, контролювало діяльність та проводило заходи по укріпленню дисципліни. По-третє, керувало розподілом, обліком та комплектацією особового складу працівників. По-четверте, проводилась координація діяльності, яка була спрямована на боротьбу зі злочинністю, також вона керувала відділи карного розшуку. По-п'яте, на Головне управління були покладені обов'язки з організації спеціальних курсів для навчання та підвищення кваліфікації командного складу та рядових співробітників, а також всім необхідним для роботи. Керівництво також мало забезпечити отримування пільг від держави для особового складу.

Загалом у структурі Головного управління у складі НКВС Криму існувало 5 відділів: секретаріат, політичний секретаріат, адміністративно-стройовий, постачання, та карний розшук. Всі відділи у свою чергу поділялись на підвідділи та технічні частини. Кожний відділ мав свого керівника, він призначався керівником Головного управління з утвердженням головою НКВС Криму [13, с. 70]. В свою чергу, в обов'язки начальників входило керівництво тим підрозділом міліції, який йому був доручений. Структура і склад визначались тільки за ухваленням НКВС та начальника Головного управління Кримської АРСР. Тим не менш, у загальній масі вони керувались принципами, які використовувались для організації міліції на території всієї РРФСР.

До 1923 р. Головне управління існувало в такому вигляді, однак у листопаді цього ж року, коли

Кримський півострів був районований по-новому, міліція була знову реформована. Кількість відділів та підрозділів було скорочено до 3: адміністративний відділ, карний, загальний [14, с. 181].

До всіх кандидатів на посаду у Головному управлінні висувались високі вимоги. Це пояснювалось складною ситуацією, що склалась через постійну адміністративну реорганізацію всіх відділів на півострові. Найбільш особливу увагу керівництво приділяло посаді голови карного розшуку кримінального підрозділу, бо організація саме цього відділу мала стратегічне значення для організації роботи робітничо-селянської міліції.

У березні 1922 р. колегія НКВС призначила на посаду начальника карного розшуку Криму І. Л.Донцова, який, окрім загальних функцій по керівництву і контролю кримінальної міліції також відповідав за роботу кримінально-розшукових відділень на місцях, та створення і налагодження мережі секретної агентури загальнокримського масштабу. Він був відповідальний за організацію обліку злочинців та як керівник повинен був сприяти розкриттю тяжких та особливо тяжких злочинів і допомагати у затриманні злочинців [15, с. 182, 184].

1 червня 1923 р. в Сімферополі відбулось засідання спеціальної комісії під керівництвом голови Радянського народного комітету Криму Саїда Галієва. На ньому, зокрема, було розглянуте питання штатної чисельності співробітників міліції та кримінального розшуку. Було прийнято рішення затвердити нові штати, що передбачали б одного міліціонера на 1124 мешканця Кримського півострову за умови, що територія їх обслуговування не буде перевищувати 51 км² [15, с.185]. На основі цього у відділі кримінального розшуку було скорочено 20 штатних одиниць з подальшою їх передачею у розпорядження новоствореного відділення кримінального розшуку при Сімферопольському районно-міському управлінні міліції.

11 січня 1924 р. після постанови Радянського народного комітету Криму НКВС про розформування органів державного управління, міліцейський апарат був ліквідований [15, с. 188]. Однак фактично відразу почалась його реорганізація. 12 січня 1924 р. було засновано Центральне Адміністративне Управління (ЦАУ) при Радянському народному комітеті Кримської РСР з одночасним підпорядкуванням ЦАУ НКВС РРФСР [15, с. 190]. Зменшення витрат, скорочення штатів, подальше удосконалення структури та методів роботи органів управління в області охорони суспільного порядку – все це зумовило створення ЦАУ. В його обов'язки входило: втілення в життя постанов та розпоряджень центральної та місцевої влади, забезпечення охорони революційного порядку, боротьби зі злочинністю. ЦАУ складалось із трьох відділів: загального адміністративного нагляду, міліції та кримінального розшуку. Задачами відділу міліції були: рішення питань підтримки порядку, забезпечення втілення в життя декретів та постанов органів державної влади, керівни-

цтво комплектацією міліції, розробка правил проходження служби, керівництво підготовкою кадрів міліції, організація курсів, розробка навчальних програм, створення порядку прийому та випуску курсантів, службове навчання особистого складу, спостереження за правильним функціонуванням арештованих приміщень, видача посвідчень особистості тощо.

Висновки.

При складному та неоднозначному характеру роботи Крим НК ця структура та всі підконтрольні їй органи були опорою режиму більшовиків у регіоні. Центральний комітет робив ставку саме на ці підрозділи у боротьбі з бандитизмом, а також «біло-зеленим» рухом опору. Жорсткі методи діяли досить ефективно, але слід зауважити, що великі втрати несли прості люди, котрі відчували на собі всі негативні наслідки «червоного терору».

Необхідно зауважити, що організаційна структура керівних органів міліції Криму в 1920–1924 рр. змінювалась достатньо часто. Це пояснюється тим, що, з одного боку, в рамках НКВС реалізовувалась державна програма по скороченню витрат на державний апарат, а з іншого боку, відбувався постійний пошук кращих методів роботи та організаційних структур. Слід наголосити, що цей пошук частіше супроводжувався «червоним терором» та насиллям, що в той час були звичайним явищем в суспільному житті. Сувалля відбувалось, в першу чергу, по всій системі ієрархії - від самого керівництва Кримської міліції до його окремих співробітників, та про жодні законні методи їх роботи не йшлося через відсутність спеціальної освіти, яку отримували працівники уже у наступні роки. Зазвичай укомплектування штату працівників відбувалось за рахунок людей, котрі приймали участь у військових сутичках, а не у роботі зі звичайним цивільним населенням. У свою чергу, сувалля більшовицьких «товаришів» ще більше провокувало зростання злочинності.

Як зазначали західні дослідники, терор завжди розглядався російськими «революційними партіями» як теоретично обґрунтований та прийнятний засіб боротьби... При цьому для більшовиків терор був лише тактичним способом досягнення цілей - знищення ворогів і залякування тих, хто не визначився [16]. З огляду на реалії сьогодення на окупованих РФ територіях України, особливо на території Криму, важко не провести аналогію між методами «встановлення влади» радянськими органами надзвичайної влади сторічної давності та сучасними російськими органами окупаційної влади, що ще стануть предметом ретельного дослідження істориків майбутніх поколінь.

Література

1. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі. – ДААРК). - Ф. Р-1188. - Оп. 3. - Спр. 25. – Л. 94.
2. ДААРК. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 135. – Л. 9.
3. ДААРК. - Ф. Р-1188. - Оп. 3. - Спр. 25. – Л. 32.
4. ДААРК. - Ф. Р-1188. - Оп. 3. - Спр. 25. – Л. 45.

5. ДААРК. - Ф. Р-1188. - Оп. 3. - Спр. 268. – Л. 87.
6. ДААРК. - Ф. Р-3285. - Оп. 2. - Спр. 6. – Л. 6.
7. ДААРК. - Ф. Р-1188. - Оп. 3. - Спр. 25. – Л. 48.
8. ДААРК. - Ф. Р-1188. - Оп. 3. - Спр. 268. – Л. 8.
9. Брошеван В.М. Крымская республика: год 1921-й: Краткий исторический очерк / В.М. Брошеван, А.А. Форманчук. – С.: Таврия, 1992. – 70 с.
10. Ишин А.В. В Крыму после Врангеля / А. В. Ишин // Революция и Гражданская война 1917-1920 гг.: новое осмысление. – 1995. – С.47.
11. Ишин А.В. Контрреволюционное движение в Крыму и борьба с ним в 1921 г. / А. В. Ишин // Проблемы материальной и духовной культуры народов Крыма и Северного Причерноморья от античных времен до наших дней. Материалы I научных чтений 14-15 ноября 1996 г. – 1996. – С. 47-48.
12. Мельгунов С.П. «Красный террор» в России 1918-1923 / С.П.Мельгунов. – Нью-Йорк:BRANDY,1979. // Режим доступа: vtoraya-literatura.com/pdf/melgunov_krasny_terror_v_rossii_1979_text.pdf - Заголовок з екрану.
13. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа / И.Я.Трифонов. – Л., 1964. – Т.1.
14. Шаповал Ю.А. ЧК-ГПУ-НКВД в Украине: лица, факты, документы / Ю.А.Шаповал. – М., Арбис, 1997. – 608 с.
15. Чирва И. С. Борьба большевиков за власть Советов в Крыму / И.С.Чирва. – С.: Крымиздат, 1957. – 295 с.
16. Куртуа С., Верг Н., Панне Ж-Л., Пачковский А., Бартошек К., Марголин Ж-Л. Вместо заключения // Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. - 2-е, исправленное. - М., 2001. - 780 с.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Avtonomnoi Respubliki Krym (dali. – DAARK). - F. R-1188. - Op. 3. - Spr. 25. – L. 94.
2. DAARK. - F. 1. - Op. 1. - Spr. 135. – L. 9.
3. DAARK. - F. R-1188. - Op. 3. - Spr. 25. – L. 32.
4. DAARK. - F. R-1188. - Op. 3. - Spr. 25. – L. 45.
5. DAARK. - F. R-1188. - Op. 3. - Spr. 268. – L. 87.
6. DAARK. - F. R-3285. - Op. 2. - Spr. 6. – L. 6.
7. DAARK. - F. R-1188. - Op. 3. - Spr. 25. – L. 48.
8. DAARK. - F. R-1188. - Op. 3. - Spr. 268. – L. 8.
9. Broshevan V.M. Krimskaya respublika: hod 1921-y: Kratkiy ystorycheskiy ocherk / V.M. Broshevan, A.A. Formanchuk. – S.: Tavryia, 1992. – 70 s.
10. Yshyn A.V. V Krimu posle Vranhelii / A. V. Yshyn // Revoliutsiya y Hrazhdanskaia voina 1917-1920 hh.: novoe osmyslenye. – 1995. – S.47.
11. Yshyn A.V. Kontrevoliutsyonnoe dvizheniye v Krimu y borba s nym v 1921 h. / A. V. Yshyn // Problemi materialnoi y dukhovnoi kulturi narodov Krima y Severnogo Prychernomor'ia ot antychnykh vremen do nashykh dnei. Materyali I nauchnykh chtenyi 14-15 noiabria 1996 h. – 1996. – S. 47-48.
12. Melhunov S.P. «Krasnii terror» v Rossyy 1918-1923 / S.P.Melhunov. – Niu-York:BRANDY,1979. // Rezhym dostupu: vtoraya-literatura.com/pdf/melgunov_krasny_terror_v_rossii_1979_text.pdf - Zaholovok z ekranu.
13. Tryfonov Y.Ia. Klassi y klassovai borba v SSSR v nachale NEPa / Y.Ia.Tryfonov. – L., 1964. – T.1.
14. Shapoval Yu.A. ChK-HPU-NKVD v Ukrayne: lytsa, fakti, dokumenti / Yu.A.Shapoval. – M., Arbys, 1997. – 608 s.
15. Chyrva Y. S. Borba bolshevykov za vlast Sovetov v Krimu / Y.S.Chyrva. – S.: Krimyzdat, 1957. – 295 s.
16. Kurtua S., Vert N., Panne Zh-L., Pachkovskiy A., Bartoshek K., Margolin Zh-L. Vmesto zaklyucheniya // Chornaya kniga kommunizma. Prestupleniya, terror, repressii. - 2-e, ispravlennoe. - M., 2001. - 780 s.

Сапицкая Е. М., Вагин К.А. Создание чрезвычайных органов власти и управляющих органов милиции в Крыму в начале 20-х гг. XX в.

В статье исследуется процесс создания чрезвычайных органов власти и руководящих органов милиции в Крыму в начале 20-х гг. XX в. Анализируются задекларированные функции чрезвычайной комиссии Крыма и органов охраны правопорядка в соотношении с их реальной деятельностью по установлению большевистского режима на территории Крыма в указанный период, что сопровождалось проявлениями массового террора по отношению и к гражданскому населению. Это, в свою очередь, провоцировало стремительное повышение уровня преступности, в результате чего правоохранительные органы постоянно реформировались.

Ключевые слова: Крымский революционный комитет, Крымская чрезвычайная комиссия, Крымская милиция, «красный террор»

Sapitska O.M., Vagin K.O. Creation of the extraordinary bodies of the authorities and the governing bodies of the militia in Crimea in the early 20's XX century

The process of creation of the extraordinary authorities and the governing bodies of the militia in Crimea in the early 20's XX century are researched. The declared functions of the Crimean extraordinary commission and law enforcement agencies are analyzed in relation to their actual activities to establish a Bolshevik regime in the territory of the Crimea during this period, which was accompanied by manifestations of mass terror in relation to the civilian population. This, in turn, provoked a rapid increase in the level of crime, as a result of which law enforcement agencies were constantly reformed.

Key words: Crimean revolutionary committee, Crimean extraordinary commission, Crimean militia, "red terror"

Сапицька О.М. – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародного права Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля, e-mail: helensapitskaya@gmail.com

Вагін К.О. – бібліотекар Северодонецької гуманітарно-естетичної гімназії.

Рецензент: д.і.н., проф. **Михайлюк В.П.**

Стаття подана 12.09.2017.

УДК 94(47) "1917"

**РУМУНСЬКИЙ ФРОНТ В РЕВОЛЮЦІЙНИХ УМОВАХ
(березень–вересень 1917 р.)****Соловйов В.В.****THE ROMANIAN FRONT IN REVOLUTIONARY CONDITIONS
(March–September 1917).****Solovyov V.**

Стаття присвячена дослідженню сутності та специфіки проведення політичних реформ в російських збройних силах, а також їх впливу на подальші перспективи військово-політичного союзу Росії та Румунії. На основі джерел та літератури розглянуто основні етапи та напрямки політичних реформ в російських збройних силах, і показано їх вплив на морально-бойові якості російсько-румунських військ у період з березня до вересня 1917 року. Автор приходить до висновку, що проведені російським урядом реформи, які мали на меті збереження контролю над збройними силами та обмеження їх впливу на суспільно-політичне життя держави, тільки прискорили розвал російської армії, тим самим перевизначивши вихід Росії та Румунії з Першої світової війни.

Ключові слова: Румунія, Росія, Румунський фронт, революція, Ради, комітет.

Постановка проблеми. Міжнародний діалог між Україною та Румунією є одним із пріоритетних завдань зовнішньополітичної доктрини української влади. На сучасному етапі українська дипломатія сподівається використовувати Румунію (окрім Польщі та Литви) як додаткову опору і лобіста у справі євроатлантичної інтеграції, в чому постійно отримує усне запевнення з боку румунської сторони. В той самий час, в історії відносин України та Румунії було і чимало негативних сторінок. Приклад недавнього україно-румунського конфлікту за контроль над частиною газо-нафтоносного шлейфу Чорного моря і дунайським судноплавством наочно демонструє, що схожість зовнішньополітичних орієнтирів не гарантує захисту від конфлікту інтересів.

Приймаючи до уваги кількаразове використання румунською стороною історичного підґрунтя у боротьбі за свої національні інтереси, величезного значення набуває всебічне і об'єктивне висвітлення суперечливих моментів спільної україно-румунської історії, з подальшим обговоренням результатів дослідження у площині наукового дискурсу. Безсумнівно, одним з таких спірних моментів спільної історії

є період революційних перетворень в арміях російсько-румунського фронту, розгляд якого в потрібному ракурсі використовується багатьма румунськими опозиційними політиками в якості основи для апологетики дій уряду І. Бретіану щодо Бессарабії взимку 1918 року.

Аналіз останніх досліджень. Перші наукові розвідки в галузі вивчення революційних перетворень і нюансів політичного протистояння на Румунському фронті були проведені такими дослідниками, як М.С. Френкін, І.Г. Диков, Т.М. Хаїт [1; 2; 3]. Під час роботи авторам вдалося залучити важливий фактичний матеріал. Разом з тим, його інтерпретація була виключно в дусі комуністичної ідеології. Більш об'єктивно суть політичних процесів в російських арміях Румунського фронту викладена в роботах американських і румунських вчених [4; 5; 6; 7; 8; 9]. Поряд із цим, закордонним дослідникам не вдалося уникнути впливу сучасної політичної кон'юнктури на цілий ряд питань (російсько-румунські революційні зв'язки, роль більшовицької партії в антивоєнному русі, характер і сутність міжнародних відносин, тощо), що разом із малодоступністю російських архівних джерел знижує наукову значимість їхніх робіт.

Окремі аспекти даної проблеми були висвітлені в роботах сучасних російських істориків [10; 11; 12]. Так, російським дослідником С.Н. Базановим під час розгляду етапів і сутності політичної боротьби в російській армії в період від Лютневої до Жовтневої революцій, були охоплені і характерні політичні особливості Румунського фронту. У той самий час, вітчизняні дослідники, в основному, зосередили свої зусилля на розгляді розвитку українського руху і українського фактору у внутрішньополітичній боротьбі в російській армії [13; 14; 15]. Іншими словами, відсутність наукових праць з даної проблематики і пояснює мету даного дослідження.

Метою статті є розгляд основної суті і характеру революційних реформ в російській армії та їх фактичного впливу на подальші перспективи російсько-румунського військового союзу.

Викладення основного матеріалу дослідження. До кінця 1916 р. Російська імперія опинилася перед загрозою повного паралічу господарсько-економічного життя. Нездатність царського уряду подолати кризові явища взимку 1917 р. призвела до зростання соціальної напруженості у російському суспільстві, що згодом переросла у Лютневу революцію, що закінчилася поваленням самодержавства і встановленням у Росії влади Тимчасового уряду.

В свою чергу, важке економічне становище та бідність серед мирного населення створювали сприятливий ґрунт для можливості експорту російської революції до Румунії. Вже навесні 1917 р. в Румунії були ознаки, обумовлені глибокими внутрішніми причинами революційної ситуації [16, с.194-195].

Даючи оцінку місцевим настроям, російський посланник О.О.Мосолов акцентував увагу міністра закордонних справ на наявність серед місцевих еліт серйозного побоювання, що російська революція може також спровокувати революцію в Румунії [17, арк. 4]. Втім, румунська влада всіляко намагалася демонструвати зовнішній спокій та висловлювала свою лояльність Тимчасовому уряду.

У своєму інтерв'ю петербурзькому кореспонденту румунський прем'єр І. Бретіану, уникаючи критики політичних процесів, що відбувалися в Росії, висловився про повну підтримку російської влади, заявивши, що «ці події (російська революція) ще більше зміцнили його впевненість у неминучому переможному завершенні війни» [18, арк. 72-73]. Остання заява ледь передавала справжній настрій румунського політикума [5, с. 9; 17, арк. 6]. Уже наприкінці березня 1917 р. штаб Румунського фронту фіксував серед солдатів «зростання невдоволення», і не виключав можливість революції, яка «буде спрямована проти буржуазії» [18, арк. 77 зв.]. Генерал Аверску в своєму щоденнику висловлював думку про необхідність обмежити контакти румунських військовослужбовців з російськими з метою не допустити їх «зараження революційними ідеями» [19, с.139]. Однак через демократичні зміни, що почали відбуватися в російській армії, реалізувати це на практиці було вкрай важко.

Одним із перших епізодів російського впливу на внутрішньо-румунські справи стало святкування російськими військами 18 квітня (1 травня) міжнародного дня солідарності трудящих [20, арк.19-20]. В цей день на демонстрацію разом з російськими солдатами вийшли і румунські робітники [9, с.123-128]. Великі маніфестації пройшли в румунських містах Галац, Бирлад, Текуча, Бакеу, Романа. Але головні події розгорнулися в місті Ясси, де знаходилась королівська резиденція, румунський уряд і парламент. За оцінкою румунської влади, загальна кількість людей, що брали участь у подіях в Яссах, дорі-

внювала приблизно 15 тисячам [5, с. 26; 17, арк. 7-7 зв.].

Під час стихійного мітингу одним з російських військовослужбовців була виголошена промова, спрямована проти «Короля і війни» [17, арк. 9]. Розпалений подібними промовами, російсько-румунський натопв попрямував до будинку відомого румунського соціаліста Х.Г.Раковського, якого напередодні посадили під домашній арешт за революційну діяльність [16, с. 205-206]. Поліція отримала вказівку не заважати таким діям [5, с. 34]. Скориставшись ситуацією, Х.Г.Раковський утік з міста.

Ці події викликали серед румунської влади широкий резонанс. Через побоювання державного перевороту румунське командування стягнуло до столиці піхотні і кавалерійські частини та артилерію [21, арк. 87-89]. За відомостями російського посла, Бухарестом стали розповсюджуватися чутки про те, що «росіяни хочуть влаштувати переворот в Румунії» [22, 1-10б]. Вирішенню проблеми не сприяла також позиція російської Яської гарнізонної Ради, яка постійно провокувала своїми заявами румунську владу.

Даючи оцінку тому, що сталося, О.О. Мосолов бачив причину події, перш за все, в «недостатньому авторитеті Ради серед солдатів Яського гарнізону» [17, арк. 2-2 зв.]. На думку російського посла, необхідно було, щоб «Петроградська рада робочих і солдатських депутатів роз'яснила Яському гарнізону згубність втручання у справи дружньої країни». Цей захід здавався російському представнику необхідним, оскільки йому стало відомо, що на засіданні Яської ради 21 квітня «всі голоси, що заперечують втручання у внутрішні справи Румунії, були відхилені» [17, 8]. Апеляція до Петроградської Ради, як до єдиного органу, здатного вирішувати конфлікти, що всюди виникали між адміністрацією і Радами солдатських і робочих депутатів та армійськими комітетами, в той час була не рідкістю [2, с. 4-5].

Особливе занепокоєння у представників цивільної та військової адміністрації викликали самостійно організовані Ради, які взяли, частково або повністю, в свої руки цивільне управління на місцях, і на які у представників влади не було жодного впливу [10, с.117-119]. Нездатність взяти під контроль Ради на місцях принижувала нову владу в очах союзників. А це було неприпустимим для Тимчасового уряду через його слабку легітимність.

Напередодні цих подій, для впорядкування системи Рад під час Всеросійської наради Рад (29 березня – 3 квітня 1917 р.) було прийнято рішення розділити країну на райони. Крім того, були визначені єдині принципи для обрання депутатів Рад на місцях [11, с. 10-11]. Однак, через політичну кризу в Росії, що сформувалася до квітня 1917 р., реформування системи рад почалося тільки після створення першого коаліційного уряду (6 травня – 2 червня 1917 р.) [3, с. 362-363]. До його складу, як відомо, увійшло шість представників соціалістичних партій.

Остаточне формування системи Рад 2-го Південного району, куди входив і Румунський фронт, завершилося вже після проведення 10 травня 1917 р. Загального з'їзду Рад району [2, с. 33-34]. Як вказують ряд дослідників, з'їзд був переважно есероменшовицький, оскільки більшовики самостійних організацій в цій місцевості не мали [2,3]. Під час обговорення поточного політичного моменту більшовики запропонували прийняти резолюцію про негайне припинення війни [23, арк. 45-47]. Однак, через нечисленність делегатів від більшовиків, їх резолюція не пройшла. В цілому, з'їзд прийняв резолюцію, що закликала продовжувати війну і підтримувала Тимчасовий уряд [23, арк.88-89 зв.].

На відміну від політичного, армійське керівництво дивилося на можливості революційної армії досить скептично [24, арк. 12,16, 23, 24-25 зв.]. Так, вже наприкінці квітня – на початку травня 1917 р. почастишали випадки відмов російських солдатів Румунського фронту проводити роботи з підготовки наступу і облаштування позицій у 4-й і 9-й російських арміях [25, арк. 26, 35]. Відстоювання частиною офіцерів і членами комітетів необхідності виконання наказів командування тільки викликало зростання негативного ставлення до них рядового складу [25, арк. 39]. З цього приводу, командир 9-ї російської армії П.О. Лечицький писав військовому міністру О.І.Гучкову, що його солдати «не вірять не лише своїм офіцерам, але й виборним» [26, с.141-142]. Така картина спостерігалася по всьому Східному фронту.

В цілому, підбиваючи підсумки стану російської армії навесні 1917 р., головнокомандувач М.В. Алексеев дійшов висновку, що російська армія не здатна проводити будь-які наступальні дії найближчим часом [27, с. 225, 227, 228]. При цьому, основну перешкоду генерал бачив у політиці Тимчасового уряду, який оголосив про відмову від завоювань [28, с.12]. Однак, через таку відверту критику новим складом Тимчасового уряду, 21 травня 1917 року генерал М.В.Алексеев був відправлений у відставку [4, с. 307-308]. Новим головнокомандуючим російської армії став генерал О.О. Брусилов, який продовжив курс перебудови армії на революційних засадах.

Нове російське командування особливих ілюзій щодо можливостей російської армії, також не будувало. Генерал Брусилов у деморалізованому стані армії звинувачував непослідовну політику меншовиків та есерів, «які першими розвалили армію, нібито, щоб уникнути контрреволюції, і разом з тим, жадали продовження війни до переможного кінця» [29, с. 276]. Однак зовні, довгий час (травень - червень 1917 р.) створювалася ілюзія успішного проведення демократичних реформ у російській армії.

Цьому сприяли резолюції і звернення за підсумками загальних зборів, засідань і мітингів, різних військових комітетів, гарнізонних рад і простих військових частин, установ [30, арк. 2, 9, 21, 44]. За рідкісним винятком, закінчувалися вони в незмінно

патріотичному дусі [Вест. Рум Фр. Травень. № 2 С. 32]. Так, 30 травня 1917 р. за підсумками з'їзду комітетів 4-го сибірського корпусу (6-а армія), делегатами було відправлено послання коаліційному Тимчасовому уряду з «побажанням довести жорстоку війну до бажаного загального миру» [30, арк. 72]. Зі свого боку делегати обіцяли, що корпус «готовий вступити в бій за завоювання миру і свободи» [30, арк. 72 зв.]. Такі заяви одразу ж тиражувалися армійськими і фронтовими газетами, а також попадали і до центральних видань країни [1, с. 230].

Офіцери російської армії, в той час принижени в своїх правах, картину стану російської армії оцінювали більш тверезо [11, с. 11; 30, с. 35-36]. «Росія повинна знати, що всі заяви, які надходять від частин військ у газети, про гаряче і непохитне бажання військ виконати свій обов'язок до кінця, – говорилося в зверненні до уряду зборів офіцерів 1-го сибірського полку, – лунають з боку невеликих груп свідомих солдатів, але ніяк не з широких мас» [31, арк. 52]. Те, що така оцінка більш відповідала істинному стану речей, підтвердили наступні події.

Початок підготовки до нового наступу викликав обурення солдатських мас серед всього Східного фронту. При цьому, на відміну від попереднього періоду (березень-квітень), у травні 1917 р. почастишали випадки арешту офіцерів, в тому числі вищої армійської ланки, і відкритої непокори, яка часто закінчувалась висуненням будь-яких ультимативних вимог командуванню, або уряду [24, арк. 89-90,120, 124 зв., 130]. Найбільшого розмаху ці явища досягли в районі Північного і Західного фронтів, як найближчих до революційного Петрограду [10, с. 151-152, 30, с. 48-49]. Однак ці явища не обійшли стороною і Південно-Західний та Румунський фронти.

Так, на початку травня в 9-й армії Румунського фронту дивізійним комітетом на чолі з офіцером-поручиком О.П. Щокінім був заарештований командир 4-ї стрілецької дивізії, генерал С.Л. Станкевич [ ]. Заколот частин цієї дивізії, що почався невдовзі, вдалося погасити лише особистим втручанням командувача армією Г.В. Ступіна [24, арк. 67]. Наказом Поглавкрума командувач 4-ї стрілецької був відновлений на посаді [24, арк. 59]. Аналогічна ситуація виникла в 4-й армії, коли 409 і 411 полки 103 піхотної дивізії, заарештувавши своїх офіцерів, висунули вимогу про їх відвід в тил на відпочинок [24, арк. 58]. І знову домовленостями ряду членів армійського комітету і представників командування вдалося владнати це питання [32, арк. 75]. Зовсім за іншим сценарієм розвивалися події у 6-ї російської армії.

В середині травня 1917 р. до штабу Румунського фронту почали надходити скарги від румунської влади м. Болгард про те, що російські солдати крадуть худобу у поміщиків з метою її перепродажу [Ф. 2085 Оп. 1 д. 147 л. 89]. При цьому, як встановило слідство, особливо відзначилися в цих протиправних діях солдати 650-Томашевського полку 163 піхотної дивізії [33, арк. 64-65]. 24 травня 1917 року

група солдатів 650 полку, на чолі з більшовиком поручиком І.О. Філіповим, заарештувала командира полку і 7-х офіцерів, що знаходилися з ним у штабі [24, арк. 45]. Як зазначено у рапорті командувача 6-ї армії А.А. Цурикова, цей арешт «супроводжувався побиттям офіцерів зі зриванням з них погонів» [24, арк. 45 зв.]. Підпоручик Філіпов оголосив про перехід влади в полку до рук новосформованого комітету.

Наявність величезної кількості зброї у повсталих, а також факт їхнього перебування на румунській території, призвів до необхідності застосувати безпрецедентні заходи щодо ліквідації цього виступу. Армійський комітет 6-ї армії постановив: «Негайно, не нехтуючи застосуванням сили, відновити порядок» [33, арк. 111-112]. З цією метою було сформовано особливий каральний загін, до якого увійшли по одному піхотному батальйону від 458 і 160 полків, артилерійська батарея від 115 артбригади, 4-й броньовий дивізіон, а також повітроплавні частини [5, с. 45].

Однак застосувати силу загону не довелося. 25 травня 1917 р. сили генерала Біскупського без єдиного пострілу зайняли м. Болград [20, арк. 34-35]. Підпоручик І.О.Філіпов, 4 офіцери і 222 солдата були заарештовані. Частини 163 дивізії почали підготовку до розформування [22, арк. 134-138; 14, с. 5]. Таким чином, ще напередодні червневого наступу, в російських частинах Румунського фронту були помітні ознаки розкладання і зростання пацифістських настроїв. Це вписувалося в загальну картину стану російської армії кінця весни 1917 р [11, с. 21].

За всіма перипетіями перебудови російської армії на революційних засадах дуже уважно стежили в румунському уряді [4, с. 224]. І хоча коаліційний Тимчасовий уряд через посланника О.О. Мосолова неодноразово заявляв про невтручання у внутрішні румунські справи, це не заспокоювало румунську владу [17, арк.12 -12 зв.]. Складне внутрішнє становище, брак продуктів харчування, мінімуму необхідних товарів, величезна інфляція і, разом з тим, збільшення тривалості робочого дня, заморожування заробітної плати і введення додаткових податків і всляких поборів – все це створювало сприятливий ґрунт для експорту російської революції [16, с. 194-195]. В таких умовах Румунський уряд вирішив піти на проведення аграрної та виборчої реформ [5, с. 22]. Відкриваючи сесію парламенту, прем'єр-міністр І.Бретіану урочисто оголосив що «дана сесія буде займатися радикальними реформами і перебудовою всього державного організму» [18, арк.112]. Такі щедрі обіцянки румунського уряду частково сприяли зниженню градусу соціальної напруженості в країні.

Іншим, не менш важливим фактом, що сприяв слабкому поширенню революційних ідей, безсумнівно, було розуміння більшістю румунських військ і населення необхідності звільнення своєї країни від айстро-німецьких загарбників [7, с. 304]. Цьому також сприяло відповідне інформаційне висвітлення

буднів ворожої окупації в румунських газетах [34, арк.46,53,67,78 об.]. Таким чином, незважаючи на доволі порожні обіцянки, до початку свого липневого наступу румунська армія все ж таки підійшла з твердою рішучістю звільнити свою країну від загарбників.

Наступ російської армії було заплановано на початок червня 1917 р. Багато дослідників зазначали те, що вперше російська армія виявилася технічно оснащена на належному рівні. Але, у той самий час, її морально-психологічний стан не можна було вважати задовільним [35, с. 393; 36 с.115]. 18 червня 1917 року, після декількох днів артилерійської підготовки, 11-а і 7-а російські армії перейшли в наступ.

Вже до 23 червня 1917 р. частинам 8-ї армії вдалося опанувати плацдарм на південь від м. Станіслава, а до 25 червня прорвати оборону ворога в зазначеному районі, був розгромлений 26-й айстро-угорський корпус [11, с. 22-23]. 27 червня війська під командуванням Л.Г.Корнілова зайняли м. Галич, а на наступний день, м. Калуш [11, с.23]. Однак на цьому успіхи останнього російського генерального наступу закінчилися.

Германці, налякані цим наступом, доставили з Франції додатково 7 дивізій і 6 липня 1917 р. перейшли в контрнаступ проти частин 11-ї російської армії, на схід від м. Злочева [35, с. 398]. Російські частини відійшли під напором ворога. При цьому, розмах відступу російських військ досяг такого масштабу, що командування, щоб хоч якось стримувати наступаючого ворога, було змушене використовувати броньові частини і кавалерію, які ще підкорялись наказам [36, с. 116]. В результаті, було втрачено всі територіальні завоювання попередніх півтора років війни.

Стійкіше проявили себе війська Румунського фронту. 11 липня 1917 р. 2-а румунська армія за підтримки російських військ перейшла до наступу і захопила село Мерешті [9, с. 124-126]. Під час подальшого наступу в цілому було звільнено 30 сіл та селищ. Німецьке командування, на чолі з генералом А. Макензеном, почало готувати контратаку. Германці планували нанести удар по лінії міст Фокшани -Мерешті -Аджуд, а австрійці – північніше, долиною річки Ойтуз, для того, щоб об'єднатися в районі м. Аджуд [5, с. 58-59]. Таким чином, російсько-румунські частини, зосереджені в цьому районі, потрапили б в оточення. Однак ворогу так і не вдалося потіснити румунські частини [18, арк. 123]. Бої за с. Мерешті тривали до середини липня 1917 р. Наступ австрійських військ в районі р.Ойтуз також захлинувся.

Тим часом, в російській армії почалася нова хвиля реорганізації. Вона збіглася з черговою політичною кризою, якій передували розвал першого коаліційного уряду, і самовільна відставка групи міністрів-кадетів, на чолі з міністром-головою князем Львовом [14, с. 7-8]. В результаті, уряд де факто перестав існувати. Залишки уряду очолив О.Ф. Керен-

ський, який обійняв посаду міністра-голови зі збереженням поста військового і морського міністрів. Під впливом цих політичних подій, а також звісток про безладний відступ російської революційної армії, міністр-голова О.Ф. Керенський зважився на радикальні заходи [10, с. 204-205].

Постановою Тимчасового уряду в пресі вводилася цензура з метою не допустити поширення видань, які закликають до невиконання розпоряджень військового уряду і до невиконання військового обов'язку, а також містять заклики до насильства і громадянської війни [37, с. 85-86]. Цим же розпорядженням для кожної дивізії утворювалися військово-революційні суди, які мали в своєму складі 3-х офіцерів і 3-х солдатів, що обиралися головою серед своїх. Такий суд формувався окремо для кожної справи або групи справ [37, с. 39].

Крім цього, у відставку був відправлений О.О. Брусилов. Замість нього новим головнокомандуючим 18 липня 1917 р. був призначений Л.Г. Корнілов. Перші накази головнокомандуючого армією були спрямовані на підняття боєздатності, посилення військової дисципліни, боротьбу з братанням і дезертирством [38, с. 9-10]. Такі дії Верховного забезпечили йому повну підтримку з боку офіцераства, а також політичних партій правого напрямку [11, с. 25]. Однак такі вимоги не знайшли повної підтримки в уряді, оскільки могли істотно змінити баланс сил на користь військових [10, с.209-210]. Крім того, час для реалізації таких кроків було втрачено.

Ефект від введених Верховним головнокомандуванням заходів був прямо протилежний очікуваному [26, с. 283-284]. Але через протидії з боку частини армійських комітетів, повністю реалізувати всі заходи, запропоновані Головнокомандом, російське командування на місцях не змогло [24, арк. 212,234,240-245]. У смузі Румунського фронту ця ситуація додатково обтяжувалася загостреними відносинами, коли російські солдати у багатьох випадках відмовлялися воювати, тим самим, прирікаючи румунських солдатів стримувати ворога поодинці [24, арк. 345,367,370-372]. За таких обставин взаємна ворожнеча ще більше посилювалася.

Так, румунський начальник генерального штабу генерал Лупеску просив звернути увагу Поглавкрума, що останнього часу серед російських солдатів поширювалися чутки, «нібито румуни розстрілюють російських солдатів, що не бажають боротися на фронті» [22, арк. 91]. Хоча штаб Румунського фронту і раніше фіксував значну ворожнечу між румунськими офіцерами і російськими солдатами, до серпня 1917 р. почали виникати конфлікти вже в солдатському середовищі, чого раніше майже не спостерігалося [39, арк. 112,118,123-125,134 зв.].

Почастішали випадки насильства російських військовослужбовців і над мирними жителями. Так, префект з м. Ковурлюя 11 серпня 1917 р. повідомив Поглавкруму, що «російські війська, особливо ті, що залишають фронт (дезертири), грабують місцевих

жителів, відбираючи у них харчі і майно... на загальне обурення місцевої влади та поліції відповідають побиттям останніх» [39, арк. 338]. Румунська влада намагалася відгородитися від подібних інцидентів, виставляючи збройні караули румунських військ [9, с. 245]. Однак цей захід не завжди допомагав. Так, в середині серпня 1917 р. в селі Умбарешти, групою російських солдатів 18-го полку було атаковано румунський караул, який охороняв розташовані там склади вина. Було вбито 5 і поранено 12-ть румунських військовослужбовців [39, арк. 34].

Тим часом значно погіршилися взаємини між Л.Г. Корніловим та О.Ф.Керенським, що, в кінцевому рахунку, переросло у відкритий конфлікт, що закінчився зняттям 28 серпня 1917 р. Головному із займаної посади і його подальшим арештом [11, с. 24]. За задумом міністра-голови, який багато в чому спровокував Головкама, арешт Л.Г. Корнілова повинен був зміцнити його особисте становище і владу Тимчасового уряду, усунувши тим самим можливість змови військових [38, с. 12]. Насправді, такі дії усунули саму можливість збереження російської армії від повного розколу, відвернувши від уряду значну частину офіцераства і більшу частину правих сил [11, с. 25; 10, с. 240-241].

У зведенні відомостей про настрої в арміях Румунського фронту за вересень 1917 р. відзначався «загальний занепад настрою, у зв'язку з останніми подіями, а також, частково, у зв'язку з перспективою зимового періоду кампанії» [25, арк. 45]. При цьому, головною рисою настроїв стала «повна байдужість російських солдатів до всього, що не пов'язано з питаннями миру» [25, арк. 46]. Навіть політика перестала цікавити солдатські маси. В такій ситуації створювалися всі передумови для виходу з війни Румунії та Росії в самий найближчий час.

Висновки. В цілому, незважаючи на те, що вся політична влада в районі Румунського фронту опинилася в руках правлячих політичних партій, їм не вдалося повністю підпорядкувати собі всі політичні процеси в російських арміях Румунського фронту. Поразка російських армій Південно-Західного фронту збіглася за часом з черговою політичною кризою, що змусило правлячу російську політичну верхівку вжити кардинальних заходів щодо наведення порядку в армії. Однак насправді це тільки прискорило розкладання російських військ. В районі ж Румунського фронту ці процеси проходили на фоні виникаючих міжнародних російськорумунських конфліктів, що поступово посилювалися до осені 1917 р. Таким чином, незважаючи на збереження румунською армією повної боєздатності, важкий стан російської армії, обумовлений економічною руїною і політичною кризою в Росії, унеможлилював продовження участі обох держав у війні.

Література

1. Френкин М.С. Революционное движение на Румынском фронте 1917 г.- март 1918 г. Солдаты 8-й армии румынского фронта в борьбе за мир и власть Советов./М.С. Френкин . – М.:Наука,1965. – 367 с.
2. Дыков И.Г. Румчездод и борьба за установление Советской власти на Румынском фронте. / И.Г. Дыков //Исторические записки.– 1956. – т.57 – С. 3–34.
3. Хаит Т.М. II съезд Советов Румынского фронта /Т.М. Хаит//Исторические записки: сб. тр. М.,1971. – Т.88 – 362– 383 с.
4. Torey G. E. The Romanian Battlefront in World War I/ G. E. Torey. – Bucharest.: Editura Militară, 2014. – 380 p.
5. Torey G.E. Armata revoluționară Rusă și România 1917 /G.E. Torey.– Bucharest.: Editura Militară,2005.–127 p.
6. Hitchins K. A Concise History of Romania/ K. Hitchins . – Cambridge. Cambridge University press, 2014. – 380 p.
7. Kiritesky C. Istoria razboiului pentru întregirea României 1916–1919/ C. Kiritesky. – Bucharest.: Editura științifică și enciclopedică,1927.–530 p.
8. Leșcu A. Români Basarabeni în istoria militară a Rusiei./ A. Leșcu – Bucharest.: Editura Militară, 2009 – 410 p.
9. Otu P. Pace și război în spațiul românesc secolul al XX-lea./ P. Otu. – Bucharest.: Editura Militară,2012– 435 p.
10. Айрапетов О.Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне 1917 г. Сверхнапряжение / О.Р. Айрапетов. – М.:Кучково Поле,2015.– 353 с.
11. Базанов, С.Н. Великая война: как погибала русская армия / С.Н. Базанов. – М.:Вече,2014.– 199 с.
12. Каширин В.Б. Бессилие и лукавство у порога Балкан: проблема применения военной силы в стратегии России на черноморско –балканском направлении./ В.Б. Каширин// Величие и язвы Российской империи: Международный сборник к 50- летию О.Р. Айрапетова/ Составитель В.Б. Каширин. –М.,2012. – С.300-367.
13. Зінкевич Р.Д. Український військовий рух в умовах загострення політичної конфронтації у Росії в восени 1917 р./Р.Д. Зінкевич//Військово–науковий вісник Академії сухопутних сил імені гетьмана Петра Сагайдачного.– 2014. – В. 22 – С. 117-134.
14. Голубко В. Е. Участие войск Юго-Западного, 8-й армии Румынского фронтов и Черноморского флота в революционных событиях на Украине в феврале - марте 1918 г.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. Голубко. Львов, 1991. – 16 с.
15. Барановська Н. Українізація Південно-Західного фронту і VIII армії Румунського фронту восени 1917 р. / Н.Барановська // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2001. – № 431. – С. 14–19.
16. Виноградов В.Н. Румыния в годы Первой мировой войны./ В.Н. Виноградов.– М.:Наука,1969. – 370 с.
17. Государственный архив Российской Федерации(ГАРФ), ф: 1001, оп. 1, д. 228, л. 16.
18. Российский государственный Военно-Исторический Архив(РГВИА),ф: 2085, оп. 1, д. 153, л. 215.
19. Averescu A. Notițe zilnice din războiul 1916 -1918 / A. Averescu. – Bucharest.: Tipografia Eparhială,1927. – v. 2. – 345 p.
20. ГАРФ, ф: 1001, оп. 1, д. 206, л. 42.
21. ГАРФ, ф: 5936, оп. 1, д. 577, л. 240.
22. РГВИА, ф: 2085, оп. 1, д. 149, л. 280.
23. РГВИА, ф: 2085, оп. 1, д. 163, л.138.
24. РГВИА, ф: 2085 оп. 1, д.146, л. 520.
25. РГВИА, ф: 2085 оп 1, д. 139., л. 225.
26. Разложение армии 1917 г. /Авт.–сост. В.Л. Гончаров.– Москва.:Вече, 2010. .– 496 с.
27. Верховное командование в первые дни революции. /Авт.–сост. В.Невский // Красный архив.– 1924.– № 5.– С. 213-240.
28. Из Дневника М.В. Алексеева// Русский исторический Архив. Прага,1929. – Сб. 1– С. 15-56.
29. Брусилов А.А. Мои воспоминания/ А.А. Брусилов.– Минск.:Вече.– 2003 – 432 с.
30. Смолянков М.М. Морально–боевое состояние войск Западного фронта в 1917 г./М.М. Смолянков.– Минск.: Белорусская наука,2007 – 320 с.
31. РГВИА, ф: 2085, оп. 2, д. 160, л. 420.
32. РГВИА, ф: 2118, оп. 1, д. 33, л. 264.
33. РГВИА, ф: 2085, оп. 1, д. 257, л. 117.
34. РГВИА, ф: 2003, оп. 1, д. 1469, л. 390.
35. Олейников А.В. «Вклад России в победу над германским блоком в Первую мировую войну (1914–1918 гг.)» : Дис. ... док. ист. наук.–, 2012.– 649 с.
36. Кавтарадзе А. Г. Июньское наступление русской армии в 1917 году./ А.Г. Кавтарадзе // Военно–исторический журнал. –1957–№ 5 – С. 111–118.
37. Журналы заседаний Временного правительства / под ред. В.А. Козлова, С.В. Мироненко. –М.:РОССПЭН,2004. – Т 3 – 416 с.
38. Дело генерала Л.Г. Корнилова / под ред. Г.Н. Севостьянова. –М.:Материк, 2003. – Т 2–592 с.
39. РГВИА, ф: 2085, оп. 1, д.147, л. 480.

References

1. Frenkin M.S. (1965). Revolutionary movement on the Romanian front in 1917- 1918, March. Soldiers of the Romanian Front 8th Army, struggling for peace and authority of the Soviets. Moscow: Nauka, 367. (In Rus.)
2. Dykov I.G. (1956). Rumchemrod and struggle for the Soviet authority establishment on the Romanian front. Ystorycheskye zapysky (Historical notes),57, 3-34 (In Rus.)
3. Khait T.M. (1971).The Second Conference of the Romanian Front Soviets. Ystorycheskye zapysky: sb. tr. (Historical Notes: digest),88, 362-383 (In Rus.)
4. Torey G.E. (2014). The Romanian Battlefront in World War I. Bucharest: Editura Militară, 380. (In Eng.)
5. Torey G.E. (2005) The Revolutionary army and Romania.1917. Bucharest: Editura Militară, 127. (In Rom.)
6. Hitchins K. A. (2014). Concise History of Romania . Cambridge: Cambridge University press, 380. (In Eng.)
7. Kiritesky C.(1927). History of the war for the unification of Romania 1916-1919. Bucharest: Editura științifică și enciclopedică, 530. (In Rom.)
8. Lescu A. (2009). Bessarabian Romanians in the military history of Russia Bucharest: Editura Militară, 410. (In Rom.)
9. Otu P.(2012). Peace and war in the Romanian space of the 20th century. Bucharest: Editura Militară, 345. (In Rom.)
10. Ayrapetov O.R. (2015). Russian Empire participation in World War I (1914-1917) in 1917. Overstrain. Moscow: Kuchkovo Pole, 353. (In Rus.)
11. Bazanov S.N. (2014). The Great War: the way of Russian army dying out. Moscow: Veche, 199. (In Rus.)
12. Kashirin V.B. (2012). Powerlessness and craftiness at the Balkans threshold: the problem of military forces application in Russia's strategy on the Black Sea-Balkan direction. Velychye u yazyvy Rossyyskoy ymperyuy: Mezhdunarodnyy sbornyk k 50- letyuy O.R. Ayrapetova (The Russian Empire preatness and plagues: International digest dedicated to the 50th anniversary of O.R.Ayrapetov),300-367, (In Rus.)

13. Zinkevich R.D. (2014). Ukrainian military movement during political confrontation aggravation in Russia in autumn 1917. *Viys'kovo-naukovyy visnyk Akademiyi sukhoputnykh syl imeni het'mana Petra Sahaydachnoho* (Military-Scientific News of the Land Forces Academy named after hetman Petr Sagaydachniy), 22, 117-134 (In Ukr.)
14. Golubko V.Ye. (Participation of Southwestern troops, of the 8th Army of the Romanian Front and the Black Sea Fleet in Ukrainian revolutionary events in February-March 1918), Lviv, 1991, 16 p. (In Ukr.)
15. Baranovskaya N. (2001). Ukrainization of Southwestern front and VIII army of Romanian front in autumn 1917. *Visnyk Natsional'noho universytetu "L'viv'ska politekhnika"* (News of the National University "Lviv Polytechnic"), 431, 14-19 (In Ukr.)
16. Vinogradov V.N. (1969). *Romania during World War I* Moscow: Nauka, 370. (In Rus.)
17. The Russian Federation State Archive (RFSa), f, 1001, description 1, ref. 228, sheet 16.
18. The Russian State Military Historical Archive (RSMHA), f, 2085, description 1, ref. 153, sheet 215.
19. Averescu (1927). A. Daily notes about the war 1916-1918. Bucharest: Tipografia Eparhială, 345. (In Rom.)
20. RFSa, f, 1001, description 1, ref. 206, sheet 42.
21. RFSa, f, 5936, description 1, ref. 577, sheet 240.
22. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 149, sheet 280.
23. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 163, sheet 138.
24. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 146, sheet 520.
25. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 139, sheet 225.
26. The army putrefaction in 1917. In V.L.Goncharov (Ed.). Moscow: Veche, 496. (In Rus.)
27. High Command in the early days of revolution (1924). In V. Nevskiy (Ed.), 5, 213-240 (In Rus.)
28. From the Diary of M.V.Alekseev (1929). *Russkiy ystorycheskiy Arkhiv* (Russian Historical Archive), 1, 15 - 56 (In Rus.)
29. Brusilov A.A. (2003). *My memories*. Moscow: Veche (In Rus.)
30. Smolyankov M.M. (2007). *Moral-militant state of Western Front troops in 1917*. Moscow: Belorusskaya nauka, 320. (In Rus.)
31. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 160, sheet 420.
32. RSMHA, f, 2118, description 1, ref. 33, sheet 264.
33. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 257, sheet 117.
34. RSMHA, f, 2003, description 1, ref. 1469, sheet 390.
35. Oleynikov A.V. *Vklad Rossyy v pobedu nad hermanskym blokom v Pervuyu myrovuyu voynu (1914-1918 hh.)* (Russia's contribution to the victory over German bloc during World War I (1914-1918) Candidate of Historical Sciences, 2012, Moscow, 649. (In Rus.)
36. Kavtaradze A.G. (1957). The Russian army June attack in 1917. *Voenno-ystorycheskiy zhurnal* (Military-Historical magazine), 5, 111-118 (In Rus.)
37. Reports of the Provisional Government meetings. (2004). In V.A. Kozlova (Ed.), 3. Moscow: ROSSPÖN, 416. (In Rus.)
38. The general L.G. Kornilov case. (2003). In G.N. Sevostyanov (Ed.), 2. Moscow: Materyk, 592. (In Rus.)
39. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 147, sheet 480.

Соловьёв В.В. Румынский фронт в революционных условиях (март–сентябрь 1917 г.)

Статья посвящена исследованию сущности и специфики проведения политических реформ в российских вооружённых силах, а также их влиянию на дальнейшие перспективы военно-политического союза России и Румынии. На основе источников и литературы рассмотрены основные этапы и направления политических реформ в российских вооружённых силах, и показано их воздействие на морально-боевые качества русско-румынских войск в период с марта по сентябрь 1917 года. Автор приходит к выводу, что проводимые российским правительством реформы, имевшие целью сохранение контроля над вооружёнными силами и ограничение их влияния на общественно-политическую жизнь государства, только ускорили развал российской армии, тем самым переопределив выход России и Румынии из Первой мировой войны.

Ключевые слова: Румыния, Россия, Румынский фронт, революция, Советы, комитет.

Solovyov V. The Romanian front in revolutionary conditions (March–September 1917)

The article examines main directions, essence and nature of political changes in the Russian army, and assesses their impact on further Russian-Romanian military alliance. Main directions and consequences of political reforms in Russian Armed Forces were analyzed on the grounds of Russian troops of the Romanian front. The influence of the army life politicization on the fighting efficiency of Romanian and Russian troops of the front was investigated. It was concluded that Russian military and political leadership did not succeed in political processes redirection among military environment into a more controlled and civilized level through reforms introduction. Thus, despite the Romanian army's retention of absolute military capability, a complicated moral state of Russian army, exacerbated by economic and political crisis in Russia, put an end to military-political alliance of Russia and Romania, and made it impossible for both states to escape from the war.

Key words: Romania, Russia, the Romanian front, revolution, Soviets, committee.

Соловьёв В.В. - аспирант 4-го курса, кафедры Всемирной истории Днепропетровского Национального университета имени Олеся Гончара.

Рецензент: д.і.н., проф. **Литвиненко Р.О.**

Стаття подана 26.10.2017.

УДК 94 (4) "1916": [82-343+165.23]

ЮТЛАНДСЬКА БИТВА У СВІТЛІ ПУБЛІЧНОЇ ІСТОРІЇ: МІФИ ТА РЕАЛІЇ

Теміров В.І., Михайлюк В.П.

THE BATTLE OF JUTLAND IN THE LIGHT OF PUBLIC HISTORY: MYTHS AND REALITIES

Temirov V.I., Mykhailiuk V.P.

У статті критично аналізується сучасна концепція публічної історії за викладом подій Першої світової війни, зокрема - Ютландської битви. На базі загальновідомих даних публічних джерел, висвітлюються фрагментарні логічні невідповідності інформаційного матеріалу подієво-історичним реаліям війни. Обґрунтовується необхідність перегляду публічною історією базової парадигми військово-політичного зіткнення Британії та Німеччини на морі у середині 1916 р. Наводяться приклади щодо справжньої сутності й значення Ютландської битви у масштабі світового конфлікту. Акцентуються політичні передумови її виникнення. Розкривається таємний сенс підготовчих заходів.

Ключові слова: Ютландська битва, публічна історія, критичний аналіз, Гранд Фліт, Флот Відкритого Моря, Британія, Германія, дредноут.

Море стало важливим повідомленням, життєвим нервом великих держав – без его стратегического и экономического учёта вести войну успешно нельзя.

адмірал А.В. Немітц

Вступ. Ютландська битва – найбільший у історії людства морський бій Першої світової війни, що відбувся 31 травня – 1 червня 1916 р. у акваторії Північного моря між флотами Німеччини (Хохзеєфельт, Флот Відкритого Моря (ФВМ)) і Великобританії (Гранд Фліт). Результат цього бою мав значний вплив на подальший перебіг подій війни, повоєнний світовий порядок й розвиток військово-морських сил провідних держав світу.

Незважаючи на цей факт, практично відразу по закінченню глобального конфлікту, усі його учасники забажали відмовитися від широкого інформаційного висвітлення цієї події. Подібний стан речей, у принципі, закономірний для пригніченої Версальським договором Веймарської республіки, відверто йшов у супереччю до духу політичних амбіцій головного тріумфатора Перемоги - Великої Британської імперії. Це було тим більше незрозумілим ще й тому, що

мовчанка стосувалася сфери її безпосередніх життєво-важливих інтересів, тобто на морі (тут і далі курсив авторів). Однак й на сьогодні, через сто років після Великої битви доводиться констатувати, що сукупний західноєвропейський інформаційний простір, який працює з масовою аудиторією, продовжує цензурувати історію Першої світової війни, відводячи найбільшій морській битві людства роль малозначної події [21, 22, 23].

Тим часом Ютландський бій – це унікальний ключ до розуміння не тільки змісту й ходу I світової війни, але також більшої частини європейської політиці кінця XIX - поч. XX ст. Підсумок зіткнення ліг у основу післявоєнних відносин між країнами на десятиліття вперед. Ця властивість - відбиття процесів ретроспективної та перспективної політичної взаємодії держав Старого і Нового Світу, що призвели до виникнення двох найжорстокіших світових війн, - й слугувало причиною історичного нівелювання Ютландської битви.

У 70-х рр. XX ст. визволити «Ютланд» з тіні «Великої Війни» та «Великої Політики» було доручено новому напрямку історичної науки - публічної історії. У силу різних обставин їй не вдалося, освітлюючи події минулого, обійтися без політичного ангажування та суб'єктивізму у викладанні матеріалу. Так публічною історією відносно «Великого бою» була розроблена вузько-тематична концепція, що не припускала глибинного аналізу причинно-наслідкових зв'язків виникнення даної події, її стратегічної впливовості на хід війни та повоєнний світоустрій. «Public history» обмежилася описом тактичного моменту зіткнення флотів, акцентуючи увагу на технічних, емоційних, психологічних та особистісних подробицях бою [21-28].

Таким чином, за дужки оповідання було відкинуто головний сенс Ютландської битви, а також приховано її найважливіший аспект, а саме те, що британська перемога сталася завдовго до настання самої події: не стільки за фактом зіткнення головних

сил на воді, скільки за опрацюванням операції на підготовчому етапі у тиші кабінетів секретних служб і вищого керівництва країни.

Постановка проблеми. Докладне висвітлення усіх деталей тематики виходить за рамки цієї роботи. Головний наголос у статті робиться на необхідності переосмислення базової парадигми військового (а точніше військово-політичного) зіткнення супротивників, а саме – стратегічної необхідності контакту у середині 1916 р. *усіх* головних наявних морських сил Німеччини та *усіх* головних наявних морських сил Британії саме у цьому місці, у один і той же час. Вона не така вже й наявна, як бачиться на перший погляд, бо, за таких обставин, на одну площину зі флотом завжди ставиться й доля держави. Як приклад, наведемо історичний досвід Абукіра, Трафальгара або Цусіми де подібні сутичці здобули форми глобального протистояння націй принципового характеру. Потому важливо розуміти, що у повномасштабному бою головних сил двох флотів Гран Фліт за всіма показниками перевершував Хохзеефлот.

Про це свідчить і реальна статистика бою: 151 корабель Британії проти 99 кораблів Німеччини; 37 дредноутів англійців проти 21 дредноута німців; 344 стволів головного калібру (ГК) Гранд Флита проти 244 стволів ГК Хохзеефлотта; головний калібр британських гармат - 305/343/381 мм, головний калібр германських лінкорів - 280/305 мм; вага англійських снарядів ГК - 386/635/885 кг, германський снаряд ГК - 331/406 кг [6, стор. 350].

Відзначимо також, що за версією публічної історії, Ютландська битва з німецької сторони (за винятком I фази сутичці) - це суцільна імпровізація германського командування з порятунку флоту, відчайдушний біг з переслідуванням і певна частка везіння у безвихідній ситуації.

Тоді за яких причин бій все ж таки відбувся? На яких аргументах базувалася верховне морське командування й керівництво II Рейха, відаючи, як це здається, хибний наказ щодо виходу корабельного угруповання у бойовий похід? Та як виявилось, що увесь британський дредноутовий флот, що був за необхідності розосереджений у базах східного узбережжя Англії задля охорони торгівлі, міст й блокадних дій у Північному морі, раптом «зненацька» з'явився перед очима німців, будучи зібраним за сотні миль від міст базування у єдиний кулак?

Офіційна публічна історія пропонує не акцентувати на цьому питанні увагу, вдаючи до обороту малозначні пояснення у стилі «випадкового зіткнення» або «радіоперехоплення секретною англійською службою наказу Хохзеефлоту на вихід у море» [23, 25, 27]. Таким чином, у концепції викладеного матеріалу має місце стартовий «стрибок» теми відразу на видовищний опис бою. У результаті створюється враження, що «public history» чомусь навмисне ретушує передумови та підготовчий етап битви. Штучно нівелює масштаб події у системі координат

Першої світової війни й, відповідно з цього, не може забезпечити достовірної повноти висновків.

Мета статті. Тому, з метою достовірної оцінки події, виникла необхідність критичного аналізу його сучасного інформаційного змісту. Наразі **метою статті** є фрагментарний критичний аналіз загально-визнаного (або *нав'язаного*) публічного погляду на подію, а також розуміння дійсної суті підсумків бою. **Предметом дослідження** у статті – є концепція сучасного бачення публічною історією ютландських подій. **Форма побудови статті** – логічне зіставлення фактичних подій з їх публіцистичним загальнопоширеним описом.

Аналіз публікацій та джерельна база. За останні кілька років джерельна база Ютландської битви демонструє тенденції швидкого розширення. Насамперед це стосується публікацій та видавництва книг, що виходять у країнах ЄС або США, й особливо у Великобританії. Праці англійських та американських авторів, наприклад: Дж. Брукса («The Battle of Jutland»), Г. Стафа («Skagerrak: The Battle of Jutland Through German Eyes»), Н. Джеліко («Jutland: The Unfinished Battle: A Personal History of a Naval Controversy»), Г. Бонні («Battle of Jutland 1916»), Ч. Лондон («Jutland 1916: Clash of the Dreadnoughts»), - містять фундаментальні описи морської битви з залученням різноманітного документального та ілюстративного матеріалу: спогадів очевидців, архівних документів, картографічних матеріалів, військово-аналітичних коментарів, статистичних підрахунків тощо [15-19]. Але здебільше все це стосується аналізу безпосередньо самого бою та його тактичного аспекту: дії та взаємодії кораблів, бойового маневрування, обміну артилерійськими ударами головним калібром, приказів командувачів, ушкоджень, втрат, емоційних переживань та висновків за результату опрацювання тактичних помилок, співставлених втрат та бойових пошкоджень. Більш глибоку стратегічну або військово-політичну аналітику передумов та наслідків зіткнення флотів праці британських вчених або минають, або містять у форматі другорядно-прикладної інформації і незначного акценту по відношенню до головного змісту книзі. До того ж різні автори приділяють увагу саме різним наголосам битви – або акцентують передумови (Г. Бонні), або наслідки (Н. Джеліко), або, оцінюючи подію на загал, роблять сумнівні, алогічно-емоційні висновки (Ч. Лондон).

Також існує інша група джерел, котра відноситься до спеціальної літератури військово-прикладного значення. Це праці військових аналітиків – Харпера, Корбета, Ньюболта, Гельмерсена, що вийшли у 20-ті роки ХХ ст. й містять детальні описи та оцінки морських операцій Першої світової війни у т. ч. Ютландської битви. Їх виникнення пов'язано з розробкою ведучими державами світу повоєнних планів комплексного розвитку військово-морських сил (ВМС). (У ті часи, з аналізу досягнень та помилок минулих морських зіткнень, формувалася стратегічна концепція побудови флоту і його складових

та здійснювався пошук оптимальної конструкції кораблів різних класів.) Вийшовши у якості навчальних посібників для професійних військовослужбовців вони також здебільшого акцентували увагу на тактиці бойових дій «Ютланду», не торкаючись політичних моментів події. Декотрі праці мали опис стратегічних наслідків вдалого/невдалого проведення цієї військової операції, але у форматі допоміжного (неголовного) матеріалу.

Але важливо відзначити, що ні перша, ні друга категорія зазначених джерел не можуть бути використані для написання даної статті, тому що являють собою праці не суто публіцистичного, а науково-історичного та професійно-військового плану. Ці роботи наведені за однієї мети: задля показу базових першоджерел, з яких формується сучасна суспільно-публіцистична думка ютландської події.

Тому у якості робочого матеріалу для написання статті були використані відкриті джерела публічного характеру (публічної історії), а саме засоби масової інформації: газетні видання, їх електронні копії у мережі Інтернет, а також архіви історико-популярних телевізійних передач, що зберігаються на ресурсах віртуального простору. Процес пошуку здійснювався у схемі крок-алгоритму обробки й верифікації отриманих даних. Таким чином, з великого інформаційного масиву було виокремлено певну категорію англійських та німецьких джерел, а також кластер даних по країнах пострадянського простору.

Оцінювання отриманого результату свідчило, що джерела з країн колишнього СРСР практично ретранслюють точку зору західної історіографії на минулі події [11, 12, стор. 54-59]. Що стосується сучасної німецької історичної думки, то було відзначено її повне підпорядкування англосаксонської концепції (версії) ютландських подій (наразі й I Світової війни у цілому) [24-28]. Тому подальший пошук інформації здійснювався у полі базисного першоджерела – британського суспільно-публіцистичного інформаційного ресурсу [20-23].

Аналіз отриманих даних виявив наступну закономірність. Англійський інформаційний масив - це однорідна структура, що відрізняється лише варіативністю обсягу або подрібністю авторського оповідання, найчастіше, другорядного, але усі джерела, так чи інакше, єдині у підсумкових висновках описуваної битви. За поглибленим вивченням ресурсного контенту створилося враження його змістовної уніфікації та форматно-лекальної побудови, задля коригування історичної канви подій. У самому матеріалі епізодично відслідковувалася логічна суперечливість описів викладеним фактам, в тому числі у частині підсумкових розміркувань.

Таким чином, із застосуванням методу порівняльного й критичного аналізу, була проведена власна оцінка найбільш значущих моментів битви, що спиралися на офіційно визнану англійську публічну версію подій.

Основний висновок, який з цього випливав, свідчив про свідому фальсифікацію публічною істо-

рією тієї частини подій, що безпосередньо передували великій битві. Він також викривав хибність підсумкової стратегічної оцінки результатів зіткнення. У цілому результат дослідження вказував на те, що «відшліфована» конструкція ютландської схеми поч. 70-х років XX ст., яка була створена на хвилі масового інтересу західного читача до своєї історії у поєднуваній економічним прогресом Європі (майбутнього ЄС), практично без змін була трансформована у простір публічної історії століття XXI. Наведемо приклади.

Виклад основного матеріалу. Попередньо, для достовірного оцінювання історичної події, схарактеризуємо стратегічну обстановку, що склалася на момент зіткнення флотів в таборах супротивників. Так у Берліні, аналізуючи перспективи війни, дійшли висновку щодо неможливості подальшого витримування Центральними державами усієї напруги глобального протистояння. Нестача ресурсів – сировинних та людських – в умовах жорстокої морської блокади, а також домінуюча міць військово-економічного потенціалу Антанти, спонукували германське керівництво активно шукати шляхи виходу зі складної ситуації [8, 9].

У зв'язку з цим військова кампанія 1916 р. верховне головнокомандування II Рейху планувало розпочати з великомасштабного наступу на Західному фронті задля того, щоб вивести з війни Францію, примусивши до підписання сепаратного миру. Розуміючи хто насправді стоїть за спиною Парижу, Берлін синхронізував цей удар з ударом по Великобританії на морі. Германська морська стратегія 1916 р. будувалася навколо плану по вирівнюванню потенціалів двох флотів та посиленню економічної блокади британських островів. Сама схема бойових дій передбачала лише такий варіант, у якому головні сили німецького флоту будуть свідомо атакувати тільки більш слабого супротивника – не усю, а тільки якусь частину сил Гранд Фліту. Декілька подібних вдалих боїв могли б заподіяти значної шкоди королівському флоту та відчутно зменшити кількість його лінкорів. Таким чином, на думку Берліну, у випадку успіху Німеччини на морському фланзі наступу, це також повинно було змусити англо-французький альянс зайнятися пошуком мирних шляхів угамування безкінечного європейського конфлікту [2, 13].

Слід визначити, що, у цілому, можливі перемоги Берліна на морі таки могли ініціювати появу критичних процесів у Британській імперії: різко посилити морську блокаду; спричинити падіння світового престижу й хвилювання у колоніях; значно відкласти (або відмовити) вступ США у Світову війну; вивести з конфлікту Італію; приєднати до Німеччини нових союзників; значно полегшити економічну блокаду II Рейху тощо.

Однак англійські розвідувальні органи вчасно - за кілька місяців до початку морського наступу - попередили вище політичне керівництво країни щодо назриваючої погрози (цей факт публічна історія

замовчує). Тому Уайт-Хол, з метою недопущення перехоплення німцями стратегічної ініціативи на морі, дійшов рішення прийняти виклик супротивника. Зацікавленість англійців у майбутньому генеральному зіткненні флотів підсилювалася по мірі успіхів германського наступу на Західному фронті під Верденом. Від британців воно зажадало підтвердження взятих на себе зобов'язань майбутньої післявоєнної перебудови світу. Мова йшла за поза лаштунки великої політики: таємних перемовинах Лондону та Вашингтону щодо вступ США у війну на стороні Антанти, долі Російської та Германської імперій, розподілу Європи (Австро-Угорська імперія) і Близького Сходу (Оттоманська імперія). Таким чином, Уайт-Хол постановив битися, але тільки на своїх умовах бою.

Адже велика морська навала німців, за участі усіх сил флоту, становила для остров'ян небезпеку, що межує з катастрофою національного масштабу. Тому тільки безумовна поразка Флоту Відкритого Моря (ФВМ) у майбутній генеральній битві значно полегшувала становище Англії у виснажливому блокадному протистоянні. Ефектний одностайний погром кайзерівського флоту повністю знецінював подальші німецькі плани атакувати метрополію відразу з двох стовпів: торпедами з-під води й важкими гарматами лінкорів [2, 8, 9].

Довідка. Для Англії, як морської держави, така рішуча комбінаційна атака німців означала, без перебільшення, смертельну загрозу. Достатньо згадати, що у 1914-1915 рр. німецькі підводники вже довели свою ефективність, завдаючи дуже важких втрат військовому та комерційному флоту Туманного Альбіону. Тоді набираючи оберти маховик втрат англійцям вдалося зупинити у першу чергу заходами політичного характеру, а саме безпрецедентному тиску Вашингтону на германський уряд, що змусило кайзера відмовитись від планів на розгортання тотальної підводної війни у берегів Британії. Як політичне рішення, цей наказ (з гальмування підводних атак) завдав фатальної шкоди ВМС І Рейху у частині ведення блокадних дій на морі та перспектив розвитку. Він з самого початку знівелював шанс Німеччини на перемогу у глобальному протистоянні. Адже у 1915 р. англійська система боротьби з підводною небезпекою все ще перебувала у стадії становлення, була мало дієва та не відповідала заявленій погрози [6].

Забігаючи уперед відзначимо, що заслуга британців полягає саме у тому, що у «Ютланді» 1916 р. їм заздалегідь вдалося вибити у німців один з головних стовпів плану – дредноутовий флот [5, 8, 9]. Друга опора – підводні човни – повинні були завдати масового удару по Британії у другій фазі операції, після зрівнювання потенціалів головних морських сил супротивників. Однак після 1 червня 1916 р. підводний флот І Рейху вимушено виходив на перший план морського протистояння. Але у другій половині війни (особливо після приєднання до союзників США), без підтримки надводних кораблів Хо-

хзеефльота, подібна стратегія була вже приречена на провал [4, 6, 24].

Тепер звернемося до відомих фактів, що опубліковано за матеріалами «public history». Для початку відзначимо кривотлумачення, що допускаються публічною історією відносно підготовчого етапу майбутнього бою. У цьому сенсі хибне посилання виходить із розповсюдженого англійською публіцистикою ютландського міфу щодо винятковості британської секретної служби радіорозвідки («Кімнати-40») у справі протидії планам німецького морського наступу.

Накладаючи дії технічних фахівців відділу на нібито-то «випадковість» розробки вищим британським командуванням операції з виходу усього Гранд Фліту в море до берегів Ютландського півострова, «public history» свідомо маніпулює суспільною думкою. У цьому випадку заміщення закритих фактів іншо-звучною версією подій відбувається з урахуванням психології масового читача, в більшості не знайомого із професійною специфікою військової справи.

Сам міф базується на двох фактах: потонулому у самому початку війни у серпні 1914 р. німецькому крейсері «Магдебург» та перехопленні «Кімнатою-40» наказу щодо виходу у море ФОМ. У першому випадку, завдяки обстеженню німецького судна до рук союзників потрапив німецький військово-морський код (книга шифрів). У другому випадку, завдяки отриманому коду (серпень 1914 р.) у другій половині дня 30 травня 1916 р. радіорозвідці вдалося зчитати радіо-наказ головного морського штабу Хохзеефльота щодо виходу усього германського флоту в бойовий похід [21, 22, 25, 26].

Які логічні невідповідності фіксуються з цього приводу?

По-перше, навіть припускаючи, що англійці, дешифрувавши радіограму, одержали повну інформацію щодо виходу Хохзеефльота в море задля знищення кораблів блокадної лінії (хоча насправді це було лише кодове слово) – ціль, завдання, курс, швидкість, район плавання, склад сил, – то вони просто б не спромоглися за той залишок часу, що мали до виходу (6-8 годин), організувати повноцінну контроперацію, яка відбулася у реальності та мала назву «Ютландський бій». Битва, у результаті якої Гранд Фліт ледь не знищив у протоки Скагерак увесь кайзерівський флот.

Максимум у таких випадках – широкомасштабна організація заходів оборонного характеру. Підготувати й здійснити у якості відповідного кроку одночасну агресивну наступальну операцію за той час, що залишився, тобто з нуля, практично неможливо! Ескадри розкидані по далеких базах, частина кораблів у ремонті, частина у морі на навчаннях або вертається додому з порожніми танками, засоби зв'язку мають певну недосконалість і т.п. (Німці от на це й розраховують. Королівський флот кинеться рятувати блокадні кораблі. Буде виходити ескадра-

ми поодиночі. Флот Відкритого моря буде топити їх по мірі підходу, будучи сильніше кожної окремо.)

Але головне – це треба бути на 100% впевненим, що ця перехоплена радіограма є абсолютно правдоподібний документ. Занадто величезний масштаб заходу. Повністю оголити оборону узбережжя усього лише за одного знайденого у ефірі наказу супротивника – це ризик необоротної дії! Вищому командуванню буде психологічно неможливо зваяжитися на подібний крок. Для цього треба мати дуже вагомі аргументи. І якщо операція з перехоплення у морі німецького флоту відбулася, значило, що такі аргументи у британців були. Аргументи та великий запас часу (близько 3-х міс.) з підготовки контрзаходів.

По-друге, слід розуміти, що у ефірі могла перехопити «Кімната-40». Наказ на вихід флоту у відкрите море – це не текст із докладним покроковим описом дій. Це просто кодове слово. (Навіть розшифрувавши радіограму-слово неможливе визначити її призначення.) Таких комбінацій слів у ефірі сотні. Їх транслюють армійські рації по обидві сторони фронту, дипломатичні канали, великі комерційні структури, інші морські штаби (бригади тральних сил, загони підводних човнів, дозорні патрулі на лінії блокади тощо). Однак британська служба радіорозвідки із квітня 1916 р. цілодобово відслідковувала у ефірі саме таку комбінацію слів у сигналі.

Це доводить, що Лондон вже мав інформацію не тільки про те, як виглядає по радіо потрібне йому кодове слово, він мав усю повноту інформації з цього питання, а саме: що позначає умовний сигнал; хто, куди й навіщо вийде у море, його одержавши. Такої інформації до 30 травня 1916 р. навіть не мали командири німецьких лінійних кораблів. Лише прийнявши у ефірі умовний сигнал, вони мали розкрити секретні пакети, доставлені напередодні з морського штабу, та ознайомитись з планом майбутньої операції [8].

Ще раз підкреслимо – цю інформацію Лондон одержав у результаті здійснення цілого комплексу заходів розвідувального характеру: отримавши дані від законспірованих у німецьких структурах агентів, з аналізу ворожих радіограм, які надійшли від служби радіорозвідки, з опитування команд транспортних судів нейтральних держав та взятих у полон німецьких моряків, за допомогою спостереження за берегом з підводних човнів, завдяки обміну інформацією із союзниками тощо.

І, нарешті, по-третє, слід зупинитися на питанні дешифрування радіограм германського морського командування, так званої «Справи «Магдебург»». Пояснення про те, що британці у 1916 р. вдало читали усі секретні німецькі радіограми морського штабу завдяки знайденій у 1914 р. на загибломому германському крейсері «Магдебург» кодовій книзі, не відповідають дійсності.

У такій глобальній війні на знищення, якою була Перша світова війна в частині розтрощення вікових імперій, інформація одержала статус найважли-

вішої складової процесу ведення бойових дій. Її параметри збору, поширення й захисту визначалися найвищим пріоритетом таємності. Великі аналітичні центри (спільна команда: вчені, військовослужбовці, адміністратори) працювали над проблемами надійного захисту своїх даних і декодуванням шифрів супротивника. Така схема успішно функціонувала по обидві боки фронту по одному й тому ж організаційному принципу [4].

У цій системі, в обов'язковому порядку, були передбачені кроки періодичної коректури використовуваних ключів. Тим самим досягався ефект превентивного нівелювання дій супротивника по розкриттю шифру тривалого користування. Тому реальна картина читання англійцями німецьких радіограм Хохзеефльота виглядає зовсім інакше, чим та, що подається «public-істориками» по відношенню до Ютландської битви й крейсера «Магдебург».

За те, що супротивник читає їхні кодовані повідомлення, германське морське командування переконалося, аналізуючи підсумки великих операційних невдач компанії 1914 р., початку 1915 р. (Фолкленди, Доггер-Банка і т. ін.). У новій компанії 1915 р. німці працювали по нових кодових таблицях. До 1916 р. ФВМ вже кілька разів встиг змінити свою базову морську таблицю кодування даних. Однак британцям щоразу вдавалося підібрати до неї ключа таким чином, щоб не викликати підозру у германських моряків. Саме цю таємницю за сталевим корпусом загиблого крейсера й приховує «public history» від масової аудиторії.

Історія конфлікту, що написана переможцями, й дотепер надійно ховає від очей громадськості секретні методи і таємні операції Першої світової війни. Більшість їх украй неприваблива для загального огляду або кидає тінь на відомих історичних діячів. Особливо, якщо мова йдеться про методи з отримання морських планів супротивника або заходах дезінформації германського морського командування з метою заманювання флоту кайзера під удар Гранд Фліту.

З приводу «Ютланду», у історії I світової війни є один (один із *багатьох*) досить показовий факт. Так, на останньому етапі дезінформаційної «гри» Лондон дозволив німецьким лінійним крейсерам майже безкарно обстрілювати своє узбережжя (м. Ярмут, Лоувестофт, Хартлуп). Тобто за відносно невеликий проміжок часу – приблизно місяць – германські кораблі, за шаблонного сценарію, кілька разів обстрілювали британські портові міста. Й кожного разу відповідна реакція англійців розвивалася за сценарію відбиття раптового нападу: термінове оповіщення, збір наявних сил, вихід у море наздогін супротивнику. Результат був передбачуваний: крейсери ФВМ завжди відходили без втрат (контакту флотів не відбувалось), а загальна кількість загиблих мирних жителів досягла цифри приблизно ста осіб. Тобто володіючи інформацією з розвідувальних джерел про напад, Уайт-Хол свідомого відмовлявся від дійсної протидії німцям задля «гри» у тему пла-

нів Флоту Відкритого Моря створювати прецеденти з непередбаченого виходу англійських кораблів у Північне море [6, стр. 338].

Перехоплення та знищення тільки частини воєнних сил (лінійних крейсерів) не входило до плану таємної спецоперації британців. Адміралтейство відкрило полівання на увесь Хохзеєфлот. У цьому випадку людські життя своїх співгромадян Лондон розмінював на впевненість Берліна у відсутності в себе витоків інформації надсекретного характеру.

Таким чином, англійське командування, одержавши на руки 30 травня 1916 р. сигнал германського морського штабу про початок походу до Скагераку й будучи заздалегідь готовим до такого повороту подій, відразу запустило свій «історичний» план перехоплення. Його результатом сталася Ютландська битва, яка остаточно позбавила Німеччину можливості одержати перемогу (звести до нічиєї) у Першій світовій війні. [13, 20] За два роки надважкої війни це була друга (після німецьких підводних атак 1915 р.) серйозна перевірка на міцність Британської імперії.

Таким чином вважаємо за можливим зробити деякі попередні висновки. Британська служба радіо перехоплення й дешифрування (Кімната-40) наодинці не мала змоги розкрити планованої секретної операції германського верховного командування. На заключному етапі підготовки вона могла лише із професійною точністю ідентифікувати у ефірі потрібну радіограму (можливо не розуміючи її призначення) та оперативно повідомити про це вище командування. Саме оцей фінальний акорд підготовчої операції й був підкреслено акцентовано публічною історією у канві оповідання Ютландської битви, ретрушуючи іншу закриту інформацію.

Тепер звернемося до висновків, які публічна історія формулює у відношенні Ютландської битви. Тут слід відзначити наступний момент. Видовищний, за суті, погляд на подію, як процес артилерійської дуелі між найсильнішими кораблями світу, априорі не припускає комплексної оцінки глибинних стратегічних та політичних наслідків бою. Трансльована масовому читачеві підсумкова парадигма носить поверхневий, малозначний характер. У цілому, дослідження показує, що, у частині викладу стратегічних висновків, публічна історія суттєво спотворює реальну дійсність.

Основна невідповідність утримується у ствердженні *нічийного* результату бою, як найголовнішої оцінки події [21-24, 26-28]. У даному моменті публічна історія здійснює підміну понять, штучним чином сполучаючи в одній площині різнозначущі категорії: співвідношення втрат корелюється зі стратегічним підсумком битви. Однак по факту - більш високі втрати англійського флоту (тактичний аспект бою) абсолютно не співвідносяться з беззастережною втратою ініціативи Хохзеєфлотом на морі (стратегічний аспект) і посиленням морської блокади Німеччини. Британія не просто успішно відбила удар. За рахунок масштабної морської перемоги, во-

на різко змінила на свою користь усю стратегічну обстановку на морському театрі війни та I Світової війни у цілому.

Саме Ютландський бій змусив Берлін відмовитися від застосування головної ударної сили флоту (дредноутів) і терміново міняти усю концепцію боротьби на морі [4, 6, 8, 9, 10, 13]. Сотні мільйонів рейхсмарок, витрачених до війни на Великий флот, на противагу або шкоду армії, виявилися незатребуваними, як і десятки тисяч військових моряків з екіпажів лінкорів. У пік світової війни Німеччина була змушена терміново вкачувати нові мільйони у будівництво нового підводного флоту й навчання нових екіпажів.

Більш того оголошена Берліном необмежена підводна війна була використана у якості вагомого приводу для вступу у конфлікт на стороні Антанти США та ряду інших країн (Латинська Америка, Греція) [6]. Тобто новий сплеск підводної війни й надвисокі втрати союзного, а також нейтрального комерційного флотів, були професійно вписані у кривавий сценарій світового конфлікту. В 1916-1917 рр. Германію використовували у якості інструмента для введення на світовий політичний Олімп нового гравця – Північноамериканських Сполучених штатів.

На даному етапі закулісна дипломатія світових домінантів відіграла Берлін у «темну», без надання шансу самому розпорядитися своєю долею. Але цей план міг і не спрацювати. Для його здійснення були потрібні певні гарантії. Ютландський бій, а вірніше його політичні наслідки – одна з таких гарантій. Зробивши стратегічну помилку на морі, Берлін прискорив процес власної військової поразки. Саме «Ютланд» поставив крапку у його імперських амбіціях, а потім і самої кайзерівської імперії.

Наступний момент (з тематики підведення підсумків битви), на що слід звернути увагу, є опис публічними істориками тактики керування Гранд Флітом у бою, а саме - *дії адміралів*. У більшості випадків їх розцінюють як вкрай обережні, недостатньо активні й почасти невпевнені [21, 22]. Зв'язане це з бажанням «розчинити» у персоналіях британських командуючих неочікувана зависокі втрати королівського флоту. Однак з'єднуючи за змістом емоційно-особистісні оцінки флотоводців та загибель англійських дредноутів, публічна історія усього лише тонко маніпулює свідомістю аудиторії, пом'якшуючи, у рамках обговорення, помилки керівництва з категорії державно-стратегічного планування¹.

¹Напряму це не торкається змісту статті, але у даному випадку необхідно зробити пояснення. Хибність стратегічного планування прозирнулася у той момент, коли менші за калібром та вагою германські снаряди головного калібру почали влучати й топити лінкори та суперлінкори британців. Навпроти більші за калібром та вагою британські снаряди ГК здебільшого не влучали, а якщо влучали, то не призводили до фатальних наслідків й потоплення німецьких дредноутів. Це позначався різний державницький підхід німців та англійців до концепції розвитку «Великого флоту»: визначень потенційних загроз (супротивників), районів дії флотів, конструювання судів, керування ескадрами й вознем у бою, обрання типу боєприпасу ГК тощо.

У реальності англійські джерела ніколи не брали під явний сумнів професіоналізм командуючих морськими силами або дії британського Адміралтейства. Дана схема публічної адміральської критики влаштована таким чином, що слідом за легким громадським осудом негайно йдеться загальне та повне виправдання їхніх дій у бою. Подібний публічний маневр переслідує конкретну мету – формування різновекторного позитивного іміджу Британської імперії у світовому конфлікті.

За конструктивом претензій до адміралів, наступним їхнім виправданням та фактом втрат, англійська історія ретушує основну суть події: керування ризиком здобути загальний психологічний перелом у глобальному конфлікті. Подібні методики становлять основу сучасних дій світової геополітичної боротьби. Тому, щоб у читача не виникало можливо негативних порівнювальних асоціацій, публічна історія свідомо знижує рівень значимості описуваної події.

Це означає, що дії командуючого Гранд Флітом у Ютландському бою чітко відповідали розробленим Адміралтейським інструкціям. Заганяти поранений Хохзеефлот у кут, і провокувати його на запеклу сутичку не було сенсу. У відповідь німці могли дуже дорого продати своє життя. Понести важкі втрати у дредноутах в обмін на знищення кайзерівського флоту було неприпустимо. Відсутність головного «аргументу миру» у післявоєнних переговорах, поставило б англійців перед іншими націями у відоме положення, що призвело б до здачі конкурентами більшості геополітичних позицій [20]. Саме тому командуючий британським флотом не наважувався германським морякам смертельний бій у дусі Трафальгару, а вів в'язку перестрілку з ФВМ у зоні припустимого ризику, тобто пригнічуючи чисельністю.

За цей момент бою, у якому міг опинитися британський флот, публічна історія здебільшого умовчує. Але цілком можливо, що у випадку прийняття рішення німецьким командуючим адміралом Шеєром вести відчайдушний нищівний бій до кінця, командуючий Гранд Флітом адмірал Джеліко дійшов би згоди на маневровий розрив контакту із супротивником (говорючи простіше – *втечу* з поля бою). Адже здобутися Перемоги у війні можна було й іншими засобами: залученням нових союзників, спонуканням до активності Східного фронту, посиленням блокади, тиском на нейтралів і ... Революцією. Головне було зберегти ядро флоту. Однак з моральної точки зору, такий відступ у бою з німцями означав би кінець Британської імперії як безумовного світового лідера.

Цей ризик реально існував, але був зведений англійцями до мінімуму завдяки фактору раптовості. Беручи до уваги у розрахунках бою моральний стан німецького моряка, Лондон планував використати даний ресурс по максимуму. Адже командування Хохзеефлотом було мотивовано на завзятий бій й перемогу лише із частиною сил Гранд Фліту.

Тому «зненацька» опинившись у невідгдних умовах бою під нищівним артилерійським вогнем, воно було змушено почати відступ [14, перекл. "Я пояснюю настільки серйозну помилку в розрахунках дистанції, - писав фон Хазе, - тим, що наші далекомірники виявилися зовсім вибитими з колії першим враженням від виду ворожих монстрів. ... У першу хвилину вони були заморожені видом ворожих кораблів"].

Даний психологічний ефект пригнічення волі супротивника завдяки чисельній перевазі, був головною умовою сутички, що нав'язувалася Гранд Флітом Флоту Відкритого Моря. (Це друга головна умова. Перша - багаточисельна перевага англійців у дредноутах, що гарантувала 100% поразку ФВМ.) Більшого в цьому зіткненні від британських адміралів не жадалося. Тому поставлену Уайт-Холом задачу вони виконали успішно, у повній відповідності з планом. Супутні втрати при цьому безболісно списувалися Адміралтейством на ризики війни, а сам характер ушкоджень враховувався конструкторами кораблів при проектуванні нових бойових суден. У цілому, баланс сил на морі ще більше зміцнився на користь блокадної лондонської стратегії.

Головний же урок, який виніс з сутички Уайт-Хол, і який публічна історія намагається не розголошувати, полягав у наступному. Лондон дійшов висновку максимально інтенсифікувати підричну роботу з революційного розладу германських військово-морських (й сухопутних) сил, а також збільшити протесний рух у великих промислових центрах Німеччини. Така політика мала на меті виключити у перспективі нове генеральне зіткнення флотів. У 1917-1918 рр. Німеччина, наближаючись до поразки, прагнула будь-яким чином посилити свої позиції у майбутніх мирних переговорах з Антантою. Жертвуючи флотом у великому бою, керівництво II Рейху розраховувало на істотне послаблення союзного диктату на переговорному процесі.

Тому наказу на відступ у такій битві, ФВМ, як політичний заручник, одержати не міг. Наприкінці війни німцям втрачати було вже нічого. У Лондоні це чітко усвідомлювали, прогнозуючи вкрай високі втрати з обох сторін. Тому з початку 1917 р. «робота на випередження» британських спецслужб була виведена на якісно новий рівень. У результаті в листопаді 1918 р. екіпажі лінкорів Хохзеефлота відмовилися виконати наказ командування й піти у останній великий бій з Гранд Флітом. Сам акт непокорі ініціював великі соціально-політичні протести, що миттєво охопили усю країну й перейшли у збройне повстання, яке знищило Германську імперію. В авангарді революційного руху йшли збройні загони матросів з екіпажів лінійних кораблів кайзерівського ФВМ [3].

Висновки. Революція, поразка у війні й Версальський договір залишили Німеччину без військово-морського флоту. Початок цього процесу – стратегічного перелому протистояння - було покладено у Ютландській битві, де війна таємна перевершила у своїх можливостях війну наявну. Саме та сторона

конфлікту, яка спромоглася забезпечити своїм морякам перевагу на морі й сіла за стіл переговорів у Версалі у якості переможця.

Саме тому Ютландську битву у «public-history» трактують як локально-обмежений епізод Першої світової війни, цікавий лише специфічною темою – обміном ударами головним калібром і тактичною побудовою супротивників у бою. Усі інші логічні ланцюги цієї події, зазвичай, обірані, задля того, щоб рядовий читач не мав змоги ознайомитися з непривабливими технологіями тотальної війни, що компрометують його країну.

Узагальнюючи підсумок зазначимо, що сучасний опис Ютландського бою – це історія написана переможцями. Публічна історія лише віддзеркалює цю парадигму, стверджуючи безумовний позитивно-цивілізаційний імідж Британії на світовій арені та у британському суспільстві. Наразі, на думку авторів, ця концепція потребує критичного й відповідального обміркування. Бо саме на прикладі цієї статті стає зрозумілим, що «public-описи» подекуди не відповідають наявній історичній реальності (історичним фактам). Тому бажано, щоб з подолання саме таких упереджень та з урахуванням попиту світового суспільства щодо об'єктивності висвітлення подій минулого, «public-history» повстала на сторожі історичної правди та людського порозуміння на планеті.

Л і т е р а т у р а

1. Вильсон Г.Р. Линейные корабли в бою. 1914 – 1918 гг. (3-е изд.). [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://mirknig.su/knigi/military_history/45121-lineynye-korabli-v-boyu-1914-1918-gg.html. - Назва з екрана.
2. Военно-историческая библиотека первоисточников. Гельмерсен П.В. Морская блокада. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://rufort.info/lib/gelmersen-p-v-morskaya-blokada-1925/>. - Назва з екрана.
3. Драбкин С.Я. Революция 1918-1919 гг. в Германии (Краткий очерк) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://padaread.com/?book=37959&pg=1>. - Назва з екрана.
4. Зайончковский А. М. Первая мировая война — СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. — 878, [2] с. ил., 64 цв. ил. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://militera.lib.ru/h/zayonchkovskiy1/index.html>. - Назва з екрана.
5. Каверин И.Н. За кулисами английской блокады (Из истории первой мировой войны). [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.libex.ru/detail/book843205.html>. - Назва з екрана.
6. Первая мировая война на море / Редактор-составитель А.Е. Тарас – Мн.: Харвест; м.: АСТ, 2001. – 592 с.
7. С. Переслегин. Первая мировая. Война между реальностями. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://aldebaran.ru/author/pereslegin_sergeyi/kniga_pervaya_mirovaya_voyna_mejdu_realnostyami. - Назва з екрана.
8. Тирпиц А. Воспоминания / Перевод с немецкого и комментарии В.Я. Голанта. Под редакцией профессора адмирала В. А. Алафузова. — М.: Воениздат, 1957. ≡ Tirpitz, A. v. Erinnerunggen. — Leipzig: Koehler, 1919. — 526 S. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://militera.lib.ru/memo/german/tirpitz/index.html>. - Назва з екрана.
9. Шеер Р. Германский флот в мировую войну (Воспоминания адмирала Шеера). [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://mirknig.su/knigi/military_history/45855-germanskiy-flot-v-mirovuyu-voynu.html. - Назва з екрана.
10. Г.К. фон Шульц. С английским флотом в мировую войну. – С-Петербург, 2000. – 87с.
11. Интернет-издание «Всемирная история». Этот день в истории. Ютландское сражение. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.world-history.ru/events/1592.html>. - Назва з екрана.
12. Журнал «Наука и Техника» № 8 август 2016. Юрий Каторин «Битва гигантов». [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://naukatehnika.com/files/vse_zhurnaly/zhurnal_2016/pdf-2016/nauka_i_tehnika_8_nomer_2016.pdf. - Назва з екрана.
13. Сайт «Военная литература»: militera.lib.ru. Гроос О. Учение о морской войне в свете опыта мировой войны. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://militera.lib.ru/science/groos_o01/index.html. - Назва з екрана.
14. The Battle of the Skagerrak (Jutland) by Commander Georg von Hase First Gunner Officer of the Derflinger [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.wtj.com/archives/hase_03.htm. - Назва з екрана.
15. George Bonney. Battle of Jutland 1916 / George Bonney. – The History Press – 2002., 256 p. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.amazon.co.uk/Battle-Jutland-1916-George-Bonney/dp/0750941782>. - Назва з екрана.
16. John Brooks. The Battle of Jutland / John Brooks // Cambridge Military Histories. – Vol. 2016. – P. 595.
17. Nick Jellicoe. Jutland: The Unfinished Battle: A Personal History of a Naval Controversy / Nick Jellicoe. // Naval Institute Press. – Vol. 2016. – P. 352.
18. Charles London. Jutland 1916: Clash of the Dreadnoughts / Charles London // Bloomsbury USA. - Vol. 2000. – P. 96.
19. Gary Staff. Skagerrak: The Battle of Jutland Through German Eyes / Gary Staff // Pen & Sword Books Limited. - Vol. 2016. – P. 208.
20. BBC HISTORY. Jutland: the battle that won the First World War [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.historyextra.com/article/premium/jutland-battle-won-first-world-war-0>. - Назва з екрана.
21. The guardian. The Battle of Jutland: the Chilcot shambles of its day. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.theguardian.com/uk-news/2016/may/29/the-battle-of-jutland-the-chilcot-shambles-of-its-day>. - Назва з екрана.
22. Интернет-газета «Daily Email». This day in history. World War I. 1916 Battle of Jutland. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.history.com/this-day-in-history/battle-of-jutland/> - Назва з екрана.
23. Интернет газета «Linlithgow Gazette». Published: 15:58 Tuesday 31 May 2016. Battle of Jutland - How did it all unfold? [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.linlithgowgazette.co.uk/news/battle-of-jutland-how-did-it-all-unfold-1-4142603>. - Назва з екрана.
24. DER SPIEGEL. „Wir befanden uns im absoluten Wurstkessel“ 02.06.1986 / "Tirpitz-Plan" nennt Volker Berghahn dieses ungeheuerliche Projekt." / [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.spiegel.de>

- p://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13517229.html. - Назва з екрана.
25. Welt24. GESCHICHTE. 31.05.2016 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.welt.de/geschichte/article155820947/Dieses-Foto-erklart-das-Chaos-der-Skagerrakschlacht.html>. - Назва з екрана.
  26. Welt24. GESCHICHTE. 29.05.2016. Skagerrak 1916: So spielte sich die größte Seeschlacht aller Zeiten ab [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.welt.de/geschichte/article155761504/So-spielte-sich-die-groesste-Seeschlacht-aller-Zeiten-ab.html>. - Назва з екрана.
  27. Welt24. GESCHICHTE. 15.09.2015. Seekrieg. Erster Weltkrieg: Die vielen Fehlkalkulationen der Skagerrak-Schlacht [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.welt.de/geschichte/article146429037/Die-vielen-Fehlkalkulationen-der-Skagerrak-Schlacht.html>. - Назва з екрана.
  28. Welt24. GESCHICHTE. 23.10.2013. Seekrieg. Skagerrak – die größte Seeschlacht aller Zeiten [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.welt.de/geschichte/article121135061/Skagerrak-die-groesste-Seeschlacht-aller-Zeiten.html>. - Назва з екрана.
  10. G.K. fon Shults. S angliiskim flotom v mirovuiu voynu. – S-Peterburg, 2000. – 87s.
  11. Internet-izdanie «Vsemirnaia istoriya». Etot den v istorii. Yutlandskoe srazhenie. [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupa: <http://www.world-history.ru/events/1592.html>. - Nazva z ekrana.
  12. Zhurnal «Nauka i Tehnika» № 8 avgust 2016. Yurii Katorin «Bitva gigantov». [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: http://naukatehnika.com/files/vse_zhurnaly/zhurnal_2016/pdf-2016/nauka_i_tehnika_8_nomer_2016.pdf. - Nazva z ekrana.
  13. Sait «Voennaia literatura»: militera.lib.ru. Groos O. Uchenie o morskoi voine v svete opyta mirovoi voini. [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: http://militera.lib.ru/science/groos_o01/index.html. - Nazva z ekrana.
  14. The Battle of the Skagerrak (Jutland) by Commander Georg von Hase First Gunnery Officer of the Derflinger [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: http://www.wtj.com/archives/hase_03.htm. - Nazva z ekrana.
  15. George Bonney. (2002) Battle of Jutland 1916. The History Press, 256. Retrieved from <https://www.amazon.co.uk/Battle-Jutland-1916-George-Bonney/dp/0750941782>
  16. John Brooks. (2016) The Battle of Jutland. Cambridge Military Histories, 595.
  17. Nick Jellicoe. (2016) Jutland: The Unfinished Battle: A Personal History of a Naval Controversy. Naval Institute Press, 352.
  18. Charles London.(2000) Jutland 1916: Clash of the Dreadnoughts. Bloomsbury USA, 96.
  19. Gary Staff. (2016) Skagerrak: The Battle of Jutland Through German Eyes. 208.
  20. BBC HISTORY. Jutland: the battle that won the First World War [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: <http://www.historyextra.com/article/premium/jutland-battle-won-first-world-war-0>. - Nazva z ekrana.
  21. The guardian. The Battle of Jutland: the Chilcot shambles of its day. [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: <https://www.theguardian.com/uk-news/2016/may/29/the-battle-of-jutland-the-chilcot-shambles-of-its-day>. - Nazva z ekrana.
  22. Internet-gazeta «Daily Email». This day in history. World War I. 1916 Battle of Jutland. [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: <http://www.history.com/this-day-in-history/battle-of-jutland/> - Nazva z ekrana.
  23. Internet gazeta «Linlithgow Gazette». Published: 15:58 Tuesday 31 May 2016. Battle of Jutland - How did it all unfold? [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: <http://www.linlithgowgazette.co.uk/news/battle-of-jutland-how-did-it-all-unfold-1-4142603>. - Nazva z ekrana.
  24. DER SPIEGEL. „Wir befanden uns im absoluten Wurstkessel“ 02.06.1986 / "Tirpitz-Plan" nennt Volker Berghahn dieses ungeheuerliche Projekt." / [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13517229.html>. - Nazva z ekrana.
  25. Welt24. GESCHICHTE. 31.05.2016 [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: <https://www.welt.de/geschichte/article155820947/Dieses-Foto-erklart-das-Chaos-der-Skagerrakschlacht.html>. - Nazva z ekrana.
  26. Welt24. GESCHICHTE. 29.05.2016. Skagerrak 1916: So spielte sich die größte Seeschlacht aller Zeiten ab [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: <https://www.welt.de/geschichte/article155761504/So-spielte-sich-die-groesste-Seeschlacht-aller-Zeiten-ab.html>. - Nazva z ekrana.

References

1. Vilson G.R. Lineinye korabli v boiu. 1914 – 1918 gg. (3-e izd.). [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: http://mirknig.su/knigi/military_history/45121-lineinye-korabli-v-boyu-1914-1918-gg.html. - Nazva z ekrana.
2. Voenno-istoricheskaiia biblioteka pervoistochnikov. Gelmersen P.V. Morskaiia blokada. [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: <http://rufort.info/lib/gelmersen-p-v-morskaya-blokada-1925/>. - Nazva z ekrana.
3. Drabkin S.Ia. Revoliutsiia 1918-1919 gg. v Germanii (Kratkii ocherk) [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: <http://padaread.com/?book=37959&pg=1>. - Nazva z ekrana.
4. Zaionchkovskii A. M. Pervaia mirovaia voina — SPb.: OOO «Izdatelstvo «Poligon», 2002. — 878, [2] s. il., 64 tsv. il. [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: <http://militera.lib.ru/h/zayonchkovskiy1/index.html>. - Nazva z ekrana.
5. Kaverin I.N. Za kulisami angliiskoi blokady (Iz istorii pervoi mirovoi voiny). [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: <http://www.libex.ru/detail/book843205.html>. - Nazva z ekrana.
6. Pervaia mirovaia voina na more / Redaktor-sostavitel A.E. Taras – Mn.: Xarvest; m.: AST, 2001. – 592 s.
7. S. Pereslegin. Pervaia mirovaia. Voina mezhd realnostiami. [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: https://aldebaran.ru/author/pereslegin_sergeyi/kniga_pervaia_mirovaia_voyna_mejdu_realnostyami. - Nazva z ekrana.
8. Tirpits A. Vospominaniia / Perevod s nemetskogo i komentarii V.YI. Golanta. Pod redaktsiei professora admirala V. A. Alafuzova. — M.: Voenizdat, 1957. ≡ Tirpitz, A. v. Erinnerungen. — Leipzig: Koehler, 1919. — 526 S. [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: <http://militera.lib.ru/memo/german/tirpitz/index.html>. - Nazva z ekrana.
9. Sheer R. Germanskii flot v mirovuiu voynu (Vospominaniia admirala Sheera). [Elektronyi resurs] // Rezhym dostupu: http://mirknig.su/knigi/military_history/45855-germanskii-flot-v-mirovuiu-voynu.html. - Nazva z ekrana.

- spielte-sich-die-groesste-Seeschlacht-aller-Zeiten-ab.html. - Nazva z ekrana.
27. Welt24. GESCHICHTE. 15.09.2015. Seekrieg. Erster Weltkrieg: Die vielen Fehl kalkulationen der Skagerrak-Schlacht [Elektroni resurs] // Rezhym dostupu: <https://www.welt.de/geschichte/article146429037/Die-vielen-Fehl kalkulationen-der-Skagerrak-Schlacht.html>. - Nazva z ekrana.
28. Welt24. GESCHICHTE. 23.10.2013. Seekrieg. Skagerrak – die größte Seeschlacht aller Zeiten [Elektroni resurs] // Rezhym dostupu: <https://www.welt.de/geschichte/article121135061/Skagerrak-die-groesste-Seeschlacht-aller-Zeiten.html>. - Nazva z ekrana.

Темиров В.И., Михайлюк В.П. Ютландская битва в свете публичной истории: мифы и реалии.

В статье критически анализируется современная концепция публичной истории по изложению событий Первой мировой войны, в частности - Ютландской битвы. На основе общедоступных данных публичных источников, показаны фрагментарные логические несоответствия информационного материала событийно-историческим реалиям войны. Обосновывается необходимость пересмотра публичной историей базовой парадигмы военно-политического столкновения Британии и Германии на море в середине 1916 г. Приводятся примеры, раскрывающие истинную суть и значение Ютландской битвы в масштабах глобального конфликта. Акцентируются политические предпосылки возникновения данного события. Раскрывается тайный смысл подготовительных мероприятий.

Ключевые слова: Ютландская битва, публичная история, критический анализ, Гранд Флит, Флот От-

крытого моря, Хохзеефлотт, Британия, Германия, дредноут.

Temirov V.I., Mykhailiuk V.P. The Battle of Jutland in the light of public history: myths and realities

The article critically analyzes the modern concept of public history in describing the events of the First World War, in particular - the Battle of Jutland. Based on the publicly available data of public sources, fragmentary logical inconsistencies of information material are shown to the historical realities of the war. The need for a revision of the basic paradigm of the military-political clash between Britain and Germany at sea in the middle of 1916 is substantiated by the public history. Examples are given that reveal the true essence and significance of the Battle of Jutland in the scale of the global conflict. The political preconditions of its occurrence are accentuated. The secret meaning of preparatory measures is revealed. The author's conclusions on the example of the history of the Battle of Jutland are extrapolated to the general problems of modern public history, with proposals for solutions. The information material of the article is based on an analysis of contemporary Anglo-German publicistic content.

Keywords: The Battle of Jutland, public history, critical analysis, Grand Fleet, the Open Sea Fleet, Hohzeeflott, Britain, Germany, dreadnought.

Теміров Володимир Іванович – магістр, здобувач вищої освіти Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Михайлюк Віталій Павлович – д.іст.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: д.і.н., проф. **Бровендер Ю.М.**

Стаття подана 27.10.2017.

УДК 94(477) «1941/1944»

ПІДПРИЄМНИЦТВО НА ОКУПОВАНІЙ НАЦИСТАМИ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Фомін А.В.

ENTREPRENEURSHIP IN THE OCCUPIED TERRITORY OF UKRAINE

Fomin A.V.

У статті розглянуто питання економічного життя на окупованій нацистами території України та аспектів підприємництва. Проаналізовані етапи економічної політики нацистів та основні прояви економічної експлуатації країни. Доведено існування різноманітних форм підприємницької діяльності на окупованій території та заможних підприємців, не дивлячись на неможливі умови для виживання переважної більшості населення. Підприємництво розглядається як фактор виживання та прояв приватної ініціативи в екстремальних умовах війни.

Ключові слова: Третій Рейх, окупація, нацистська окупація, військова зона, економічна політика, корупція, план «Ост», підприємництво, приватна ініціатива, Рейхскомісаріат Україна, спекуляція.

Вступ. З історії Другої світової війни та нацистського окупаційного режиму в Україні на сьогодні видано значну кількість наукових праць. Проте у висвітленні економічної політики нацистів, форм та виявів приватної ініціативи місцевого населення, підприємництва на окупованих територіях ще чимало нез'ясованих питань.

Постановка проблеми. Дослідження питань життя окремих соціальних груп у різні періоди історії суспільства є однією з актуальних цілей сучасної вітчизняної історіографії. Відзначимо, що тема підприємництва, приватної ініціативи в роки нацистської окупації України є також такою, що найменш висвітлена і з точки зору історії повсякденності, встановлення умов та факторів виживання окремих людей, різних верств суспільства у надскладні часи панування нацистського окупаційного режиму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окупаційній політиці третього рейху присвячено декілька десятків наукових праць. Серед праць радянського періоду, на наш погляд, знаковою стала праця Загорюлька М.М., Юденкова А. Ю. [7], яка розкриває концептуальний задум керівництва Німеччини щодо експлуатації економічних ресурсів окупованих територій СРСР та спроби його реалізації. Проте найбільшу увагу автори приділили всенародним формам боротьби з нацистами, обходячи при цьому певні форми економічної активності. У роки незалежності

історіографія вийшла на якісно новий рівень досліджень, намагаючись розкрити економічні процеси в роки окупації у всіх проявах. Зокрема, у праці І.Г. Ветрова [3] на основі запропонованої ним періодизації розкриваються основні етапи політики нацистів в Україні, Проте основна увага приділяється стану промислового потенціалу країни. Певні аспекти економічної діяльності населення Донбасу в період нацистської окупації розкриваються у дослідженні І.С. Тарнавського [20]. Особливості економічної політики нацистів у військовій зоні розкриваються у праці О.В. Нестеренка [12]. Значним внеском у наукове осягнення періоду нацистської окупації стало дослідження А.В. Скоробогатова [18], у якому висвітлюються різноманітні сторони повсякденного життя м. Харкова в ті часи. Певні відомості щодо підприємницької діяльності в роки війни містяться у працях В.О. Шайкан [29]. Повсякденне життя передусім Києва замальовується у праці К. Беркгофа [1]. Окупаційний режим нацистів у Кіровоградській області аналізується у праці Петренка І.Д. [15] Таким чином, аналіз наявних досліджень доводить, що комплексної праці з проблеми підприємництва в роки нацистської окупації в Україні наразі не існує. Тож така наукова розробка сьогодні є на часі.

Мета статті. Для розкриття характеру та особливостей нацистського окупаційного режиму в Україні, зонах нацистської окупації, з'ясування умов життя та факторів виживання населення в роки Другої світової війни, всіх сторін його повсякденного життя, необхідно охарактеризувати розвиток приватної ініціативи та підприємництва в період нацистської окупації.

Результати досліджень. В економічній політиці Німеччини України просліджувалось кілька основних етапів, які, на наш погляд, найбільш вдало та повно окреслює автор монографії «Економічна експансія третього рейху в Україні...» Ветров І. Г. Ним виокремленні наступні її періоди: перший (червень 1941р. – листопад 1941 р.) – «сировинний», що характеризувався пріоритетним вивозом сировини; другий період (грудень 1941р. – серпень 1943р.) –

«господарський лібералізм», за якого зусилля акцентувалися на частковому відновленні галузей важкої та добувної промисловості; третій (серпень 1943р. – вересень 1944р.) позначився тотальною руйнацією промислових центрів і вивозом матеріальних цінностей до Німеччини [3, 132.].

Відновлення приватної ініціативи людей починається практично відразу після відступу радянських військ. Місцеві управи сприяли розвитку підприємництва, а німці особливо не заважали йому. Як зазначає відома дослідниця проблем колабораціонізму в Україні років Другої світової війни В.О. Шайкан: «німці, слід віддати належне, не перешкоджали приватній ініціативі, чим вигідно протиставляли себе комуністичному режимові» (цит. за [30, 15]). Особливістю Рейхскомісаріату «Україна» було те, що кращі громадські заклади мали на вході застереження «тільки для німців». Подібних «приміток» не спостерігалося у дискреті Галичина чи у прифронтовій зоні.

Як приклад розвитку приватних ініціатив доцільно розглянути життя такого невеличкого, проте відомого давнього міста Галич, яке було захоплено вже наприкінці червня 1941 р. та увійшло до складу дистрикту Галичина. Аналізуючи повсякденне життя населення Галича, значну увагу варто приділити матеріально-побутовому життю, умови якого визначились особливостями політики окупаційної влади в соціально-економічній сфері. Місто в той час нагадувало населений пункт сільського типу, в якому з «промислових об'єктів», були закусочні, крамниці, ремісничі майстерні, перукарні, тощо. Всі ці заклади перейшли під контроль Промислової палати, яка видавала карти – дозвіл на ведення підприємницької діяльності. Німецька торгівельна політика мала свою специфіку. Така політика передбачала встановлення максимально допустимих цін на сільськогосподарські товари. Вони були нижчим, ніж в Рейху й інших дистриктах Генерал-губернаторства. Що давало німцям можливість масово скуповувати дешеві продукти харчування. Також існувала нелегальна торгівля, функціонував чорний ринок, який диктував власні ціни відмінні від урядових [11].

Розвиток приватної ініціативи у Рейхскомісаріаті Україна досить повно відображений на прикладі діяльності Кіровоградської міської управи. Місто було окуповане нацистами 5 серпня 1941 р. Вже 14 серпня 1941 року, або на 9 день нацистського окупаційного режиму, житель обласного центру А.Ф.Кучеренко у відділ по відновленню мережі магазинів, налагодженню торгівлі продуктами та промисловими товарами управи отримав дозвіл на торгівлю овочами й безалкогольними напоями на базарі в Новомиколаївці. 25 серпня кіровоградці Антон Яровий та Василь Пустовіт відкрили бакалійну торгівлю в колишньому магазині №36. Володимир Дмитренко з 30 серпня 1941 року розпочав торгівлю аптекарськими товарами та парфумерією в магазині на розі вулиць К.Маркса і Гоголя. З 4 вересня 1941 року розпочав торгівлю цукерками власного вироб-

ництва Федір Гапонов. Проте левову частку торгівлі основними продуктами харчування, окрім овочів і фруктів, перебрала на себе влада. Процес отримання дозволів на приватну торгівлю виявився доволі простим. Вже згадувані О.Гребенюк і М.Салгір заяву про відкриття власного магазину написали до відділу торгівлі при Кіровоградській міській управі 10 листопада 1941 року і цього ж дня отримали дозвіл на торгівлю [15, 107]. Окремі громадяни спромоглися на відкриття навіть ідалень. Вони призначалися переважно для працюючих на заводах та установах кіровоградців [15, 114]. Ставлення до кустарів-ремісників з боку влади також було сприятливим. Так, вже 1 вересня 1941 року дозвіл на відкриття бляхарної майстерні по вул. Покровській, №23, отримав кіровоградець Ш.Я.Нудельман. Тож бажаючий – житель Кіровограда, писав заяву до відділу постачання та торгівлі міської управи з проханням надати дозвіл на якийсь вид діяльності. Практично в той же день завідувач відділом постачання та торгівлі Кіровоградської міської управи Яковлев, швидко вивчивши зміст заяви та задавши кілька запитань прохачу, писав звернення до фінансового відділу міськуправи видати заявнику патент на певний вид діяльності. Сплативши того ж дня реєстраційний збір, прохач отримував патент, тож приступав до обраного виду діяльності на цілком законних підставах практично на другий день після звернення. Сума вартості патенту, тобто реєстрації виду діяльності, різнилася залежно від характеру робіт чи послуг. Так, житель Кіровограда Петро Леонтьевич Костенко 17 жовтня 1941 року отримав патент на відкриття майстерні по ремонту взуття, заплативши за нього 150 крб. Марія Кіндратівна Бузуляк за право здійснювати чистку взуття по вулиці Дворцовій – ріг Великої, заплатила реєстраційний збір у 50 крб. Іван Іванович Зоря за право чистити взуття біля кінотеатру по вул. Дворцовій м. Кіровограда теж заплатив 50 крб. Загалом з 1 вересня по 17 жовтня 1941 року правом на підприємницьку діяльність скористалися 225 жителів Кіровограда. До кінця року та впродовж 1942 року ця цифра тільки зростала, а сфера послуг постійно розширювалася. Станом на 17 листопада 1942 року фінансовий відділ Кіровоградської міської управи видав 616 патентів [15, 272]. До легального або напівлегального сектора належали пивниці, закусочні, ресторани.

Поширеною приватною справою на окупованій території України було перукарство. Послуги перукарів, зокрема м.Новогеоргіївська, були такими: за стрижку машинкою з чоловіків брали від 1 до 2 крб., за миття голови – від 2 до 3 крб., бриття з одеколоном – від 1 крб. до 1 крб. 80 коп. Жіночі зачіски коштували від 80 коп. до 1 крб. 20 коп., дорожчими були зачіски з завивкою – від 3 до 4 крб., за фарбування волосся платили від 10 до 25 крб. Перукарня м.Новогеоргіївська надавала загалом 13 послуг включно з манікюром [15, 274]. В умовах окупації кустарі задовольняли попит населення в одязі, взут-

ті, знаряддя праці, посуді, в наданні багатьох побутових послуг.

Статистичні звіти Луцького гебітскомісаріату та міської управи свідчать, що восени 1941 р. у місті відкрилися приватні підприємства: перукарні, крамниці, хлібопекарні, млини та ін. [30, 15].

У Вінниці приватні підприємці налагодили роботу п'яти комісійних крамниць, десяти крамниць «Колоніальні товари», двох – «Залізні товари», двох – «Господарські товари», шести – «Гончарні товари», чотирьох – з виготовлення та продажу штучних квітів, двох приватних майстерень з шиття одягу, двох фабрик мінеральної води. Також у місті відкрилося дві їдальні. Вінницький міський «Споживачий союз» об'єднав 52 підприємства, торговельні точки, склади [30, 15].

Також особливістю підприємництва та життя за німецької окупації стало те, що з часом з'являється все більше крамниць з уживаним товаром, комісійних крамниць, ломбардів. Вони стали показником стійкого погіршення умов та рівня життя міського населення в усіх окупаційних зонах. Збіднілі та зголоднілі люди несли до них одяг, цінні антикварні речі, коштовності, твори мистецтва, меблі, музичні інструменти. Звичайно завсегдатаями цих крамниць ставали німці, які за безцінь скуповували цінності та перепродували їх у Райху.

До кінця окупації київські базари відрізнялися від ринків інших міст Рейхскомісаріату Україна тим, що були наймасовішими [1, 189]. До того ж самі німці на них практикували натуральний обмін товарів та одягу з Райху на місцеві продовольчі товари, антикваріат. Німці, які їхали у відпустку, або навпаки поверталися з неї, везли з собою товари та речі для подальших спекуляцій [1, 189]. Високопосадовці винаймали цілі вагони для перевезення речей. Україна поступово перетворилася, за оцінкою самих окупантів, у «блошиний ринок Райху». Про це мова піде й нижче, при розгляді наступного періоду окупаційної економічної політики.

У зв'язку з поразкою вермахту під Москвою і крахом блицкригу, фашистська стратегія зайшла в глухий кут. Саме ця подія стала вирішальним чинником у зміні економічної політики на окупованій території. Лідерам третього рейху загрожувала затяжна і безперспективна війна. Усі політичні, стратегічні і економічні розрахунки, розроблені напередодні війни, приречувались на крах. Провал ідеї блискавичної війни, її затяжний характер, швидкий перебіг подій змушували гітлерівців видавати директиви і застосовувати заходи, які часто не відповідали попереднім планам блискавичної кампанії. З'являються нові аспекти у директивах з економічних питань, які у багатьох випадках були суперечливими і навіть взаємовиключаючими. У терміновому порядку розробляються економічні плани використання ресурсів окупованих областей вже не після перемоги, а насамперед в ході війни. Вони в основному зводились до активної експлуатації господарства, широкого ви-

користання робочої сили населення захоплених районів, військовополонених тощо.

23 січня 1942р. з'являється спеціальна директива Розенберга під назвою «Обов'язкова постанова про відбудову промислового господарства в знову зайнятих (захоплених) східних областях.» В ній зазначалося, що «...області, які мають основні передумови з виробничої економіки, мають стати зародком нового економічного порядку, вихідним пунктом для відновлення великих областей». Директива містила перелік галузей і підприємства, які підлягали відбудові. Мова йшла про використання усієї важкої промисловості, основні потужності якої розташовані на Україні. Фактично нацисти відмовились від втілення в життя ідеї знищення промисловості захоплених територій, і питання деіндустріалізації більше не порушувалося [17, 46]. А 2 листопада 1942 р. Г. Герінг констатував вже визнаний факт зміни визначеного курсу і необхідність сильніше прив'язати економічну могутність східних територій до німецької війкової економіки [20, 31].

Логіка війни жажлива. Відступаючи, радянські війська у 1941р. створювали «зону пустелі». Підприємства ж, що частково уціліли, пограбувалися самими окупантами, якщо їх подальша експлуатація вважалася недоцільною. Відновленню менш зруйнованих підприємств заважала нестача інженерно-технічного персоналу, кваліфікованих робітників, обладнання, будівельних матеріалів. Щоб зарадити цьому окупанти використовували всі можливі засоби тиску на місцеве населення: терор, пайкову систему, фізичний примус тощо. Відбудовою промислових і комунальних підприємств займалися технічним батальйоном і загонам технічної допомоги «Technische Nothilfe». Нацистське керівництво тепер намагалося пристосувати економічний потенціал країни для своїх зростаючих потреб, звичайно передусім у ремонті та виробництві озброєння. На заводах Маріуполя щоденно виготовлялося 300 одиниць амортизаторів для автомобілів, візки, ліжка, металеві бочки; Макіївський завод виробляв армійські ліжка, кирки, ланцюги; у Снакієвому – запальнички та інші побутові речі. Подібну продукцію випускали й металургійні підприємства Ворошиловградської області. Окупанти ввели в дію й окремі машинобудівні заводи. На колишньому машинобудівному заводі ім. Ленінського комсомолу у Сталіно в лютому 1942 р. запрацювали кузня, котельний та ливарний цехи, які обслуговували шахти та інші підприємства регіону. У Ворошиловграді на заводі ім. Якубовського робилися спроби налагодити виробництво зварних труб невеликого діаметру для авіабомб. На заводі ім.20-ти річчя Жовтня за весь час окупації було відремонтовано 20 автомашин [7, 48.]. Дещо краще працював тракторний завод Харків-Лосєво. Він налагодив випуск тракторів. Вже у квітні 1942 р., 100 з них отримав вермахт для використання у якості тягачів. Це виявилось настільки виправданим, що командування 6-ої армії замовило ще 160 тракторів. Ізюмський паровозоремонтний завод у серпні-вересні 1942 р. був

готовий до експлуатації Німецькою державною залізницею [12, 84].

Окупанти прагнули налагодити роботу швейної та взуттєвої промисловості, особливо взимку 1941 – 1942 рр. Так, 3 швейні майстерні фабричного типу й 4 дрібні кустарні у Сталіно з листопада 1941 по серпень 1942 р. пошили 600 хутряних шуб, 1161 вовняну ковдру, 220 шапок, 1100 навушників, 2590 пар рукавиць, а також відремонтували велику кількість обмундирування та білизни. Сукняна фабрика за цей період виготовила 6723 пари шарпеток, 1382 пари рукавиць. Ворошиловградська тонкосуконна фабрика за серпень-грудень 1942р. виробила 22090 м тканини, 757 м марлі, 314 овечих кожухів, 690 пар рукавиць, 3478 простирадл, 3615 рушників, 3620 шарпеток тощо. Подібні підприємства діяли й в інших областях військової зони [12, 85]. Наскільки важливе значення для вермахту мала робота місцевої української промисловості свідчить той факт, що чиновник VII відділу 538 (У) польової комендатури у Маріуполі в середині липня 1942 р. констатував: «Силами відновлених і відновлюваних підприємств вдається повністю забезпечити потреби військ танкової армії» [12, 85].

Однак, якщо й окупаційна армія не завжди отримувала усе необхідне, то задоволення потреб населення Харкова, наприклад, було жалюгідним: сірниками на 10,5%, милом господарським – 1,6%, білизною – 0,3%, взуттям – 2,2%, дрібним сільськогосподарським реманентом – 55,5%, мисками та цеберками – 18%, кухонним посудом – 4,8% [12, 86].

Ситуація з дефіцитом промислових товарів була вигідною німецькому керівництву. Адже, як зазначалося вище, Україна мала стати ринком збуту німецьких товарів в обмін на сільськогосподарську продукцію. Дійсно, як свідчать факти, окуповані нацистами території поглинула спекуляція німецькими товарами, прикрасами, ювелірними виробами, творами мистецтва та сільгосппродукцією різного походження. Масштаб тогочасних спекулятивних операцій німецьких посадовців досі вражає. Наприклад, як зауважує історик Іван Дерейко, у Києві для їх проведення було задіяно ледве не весь штат і організаційні ресурси місцевих представництв армійської розвідки – вербувального штабу «Оріон» і абверштelle «Київ». Використовуючи зв'язки і можливості спецслужби, абверівці привозили з Берліну та Варшави дефіцитні промислові товари і речі повсякденного вжитку, які реалізовували через мережу магазинів місцевого підприємця Андрія Ступницького і на Євбазі. Одна партія товару приносила середньо близько 50 тис. крб. чистого зиску, який вкладали у продовження бізнесу, а також у скупку знецінених в умовах окупації виробів з дорогоцінних металів, коштовного каміння, килимів, картин тощо. Частина грошей витрачали також на хабарі – наприклад, активна діяльність Ступницького привернула увагу СД, тож абверівцям довелось його «відмазувати» від есесівських «колег». Але в сумі, схема давала небачені прибутки – наприклад, керівник київського

представництва «Оріону» Антон Маєр за 2 роки зміг збити статок у 40 тис. марок (при офіційній зарплаті у 300 DM/міс.), на які відкрив у Варшаві власний ресторан [4].

У 1942 р. обмінна торгівля в Україні набирала загрозливих форм навіть для самого Райху. Ось що з цього приводу говориться в одному з німецьких звітів: «Між усіх проявів загроз в Україні на першому місці стоїть обмінна торгівля на «чорному ринку». У більшості листів з України йдеться про обмін; обмін – це єдине, що вабить великий відсоток кореспондентів до роботи в Україні. Обмінюється все можливе і неможливе на українські сільгосппродукти... Складається враження..., що Україна стала «блошиним ринком Райху» і що Німеччина збуває всі непотрібні товари в Україні» [4].

Проте, вже в січні 1942р. А.Розенберг визнав, що Німеччина не мала можливостей ліквідувати цей дефіцит шляхом постачання товарів власне з Німеччини або з інших країн. У такій ситуації гроші, не забезпечені промтоварами, знецінювалися, а селяни все більше схилилися до того, щоб вирощувати продукцію лише для власного споживання. Тому, коли відновлення зруйнованих фабрик і заводів у великих масштабах не передбачалося, рейхсміністр бачив єдиний вихід – розвиток ремісництва на місцях [23, 86-87]. Пізніше навіть було видане розпорядження про те, що усі діючі підприємства мають виробляти 20% предметів широкого вжитку для населення. [24, 2-3]. Фактично А.Розенберг використав становище, яке вже існувало на українських землях з перших днів окупації. 3 червня 1942 р. рейхсміністр видав розпорядження про порядок утворення ремісничих об'єднань «Новий статус ремісництва на Україні». Ремісники поділялися на три категорії: 1) висококваліфіковані, здатні керувати підприємствами; 2) кваліфіковані; 3) ремісники, які навчалися виконанню робіт у тій чи іншій сфері. До самостійних майстерень (підприємств) належали лише такі, які спроможні були готувати кваліфікованих майстрів. Ремісники мали організувати власні об'єднання – артілі. Для їх створення потрібно було не менше п'яти осіб. Такі об'єднання мали власний статут. Керівник обирався членами артілі, як правило, на один рік. Членами артілі могли бути особи старші 16 років не єврейського походження, що визнають її статут. Для вступу в об'єднання вимагалась згода усіх членів артілі, сплачений вступний внесок грошима або натурою. Артілі, в свою чергу, могли зливатися у трудові (робітничі) об'єднання [23, 66 - 71]. Так, у Сталіно, яке належало до військової зони та було захоплене німцями наприкінці жовтня 1941 р., вже у грудні 1941 р. працювало 354 приватних підприємств переважно кустарного типу, у січні 1942 р. – 698, березні – 1845, а в жовтні – 1906, у Маріуполі в грудні 1941 р. – 549. У Ворошиловграді на 1 грудня 1942 р. налічувалося 778 ремісників із понад 50 спеціальностей. При цьому за висновками податкових інспекторів приватні підприємства працювали рентабельно і факти їх закриття спостерігалися рідко [20, 49.]. У Хар-

кові вже після двох місяців з початку окупації нараховувалося 768 кустарно-ремісничих виробництв. На 1 січня 1942 р. тут діяло 665 кустарно-ремісничих промислових та 103 побутових закладів, а на 1 січня 1943 р. – відповідно 2205 та 193. У грудні 1942 р. вони виробили продукції на 29,5 млн. крб. та надали послуг на 31 млн. крб. Для порівняння: решта підприємств міськкуправи Харкова за увесь 1942 р. виробили продукції на суму приблизно 16,5 млн. крб. [6, 14] У місто поверталися окремі емігранти з числа німців-купців, власники будинків та крамниць. У зв'язку з цим окупанти видали наказ про те, що всі німці, які повернулися з Німеччини, колишні мешканці Харкова, знаходяться під захистом армії і у випадку вбивства когось із них, за кожного буде страчено п'ять місцевих жителя [25, 224]. З'явилася велика кількість купців-мільйонерів. Вже за рік окупації їх стало п'ятеро. Цим людям не перешкоджали кордони, що не допускали ввезення продовольства до голодуючого міста. Вони не боялися везення до Райху. Всі питання були вирішені з військовим командуванням за допомогою хабарів. Враховуючи ці успіхи, в липні 1943 р. харківська штабскомендатура ухвалила рішення про ліквідацію кустарно-ремісничого відділу міськкуправи та передачу його функцій WIKDO. Відродження приватної ініціативи відбувалося в усіх областях військової зони.

Такий розвиток подій був свого роду феноменом окупаційної дійсності: звідкись у голодуючих містах східної України за короткий проміжок часу з'явилися приватні підприємці та багатії. Радянські джерела свого часу так пояснювали витоки їхнього капіталу: це була нездана виручка від продажу товарів системи державної і кооперативної торгівлі у період евакуації міста та на початку окупації; привласнення ними не реалізованих товарів торгової мережі, що залишилися після евакуації; грабунок майна і цінностей населення, яке евакуювалося у радянський тил [26, 25]. Цікавим є і той факт, що новоявлені тогочасні бізнесмени не залучалися окупаційною владою до виконання робіт військового характеру, звільнялися від вивезення на роботи до Німеччини. Крім того, влада сприяла їх діяльності. Незважаючи на заборону будь-якої заготівлі, закупки товарів і продуктів в сільських районах, бізнесмени, використовуючи систему підкупів і хабарів в апараті окупантів, отримували такі дозволи. Це давало їм змогу заповувати необхідні товари для подальшого перепродажу. Широко практикувалися комерційні обробки з окупантами. У великій кількості їм постачалися ювелірні вироби, ковдри, антикваріат, твори мистецтва, награвані або викуплені за безцінь у вмираючого міського населення. Як не дивно, окупанти платили їм за встановленими цінами і часто в нагороду зі свого боку збували цим же підприємцям продовольчі та інші товари також награвані у населення, звичайно ж, знову для подальшого обміну і перепродажу [27, 4]. Взагалі хабарництво, здирництво і різноманітні безчинства з боку окупантів і представників «місцевого самоврядування» були

звичайним явищем і ніким не переслідувалися [28, 35]. Особливу активність виявила вірменська діаспора у місті. Так, у Харкові вже у березні-квітні 1942р. на центральних вулицях майже усі торговельні приміщення орендувалися торгівцями-вірменами. Цим пояснюється поширення антивірменських настроїв у Харкові того періоду [29, 3]. Тож зусилля окупаційних військово-господарських інстанцій спрямовувалися на те, щоб поставити цей процес під свій контроль і направити діяльність ремісників та підприємців у вигідне для себе русло. Для цього використовувалися як адміністративні засоби, зокрема, система реєстрації та видачі патентів, так і економічні важелі. Адаже сировинні ресурси контролювалися переважно німецькими господарськими інстанціями. Тому перерозподіл кінцевої продукції ремісничих об'єднань залежав від німецьких органів. У результаті велика частина ремісників, особливо у переробній сфері, працювали не для потреб населення, а виконували замовлення вермахту. Така позиція господарських інстанцій зустрічала критику з боку військово-адміністративних органів. Проте це не покращило ситуацію.

Висновок. Таким чином, нацистським окупантам не вдалося у повній мірі використати промисловий потенціал України. Це сталося внаслідок кількох причин: евакуації промислового обладнання радянською владою та руйнації того, що залишилося; політики на деіндустріалізацію регіону, розкрадання його багатств у початковий період окупації; опору в усіх його проявах значної частини населення областей східної України політиці нацистів. Лише деякі підприємства частково відновили свою діяльність, спрямовану тепер в основному на задоволення потреб вермахту у виготовленні та ремонті техніки, боєприпасів, одяжі, білизни тощо.

Характерно, що в роки окупації суттєво поживалося приватна ініціатива населення. Це обумовлювалося як потребою людей у здобутті засобів для життя, так і їх сподіваннями на лібералізацію суспільно-політичного життя з приходом окупантів. Значною мірою приватну ініціативу знову виявили громадяни, які вже займалися комерційною діяльністю до революції та в роки НЕПу. Діяльність цих дрібних, напівкустарних виробництв і розмаїття видів обслуговування населення та харчування, крамниць тощо спрямовувалась на вдоволення потреб військових і цивільного населення у рівній мірі. Така соціальна політика окупантів по відношенню до підприємницьких верств населення не була випадковою. Вона мала за мету створення прошарку, на який тимчасово могла б спиратися тодішня влада, слугувала засобом більш ефективної експлуатації надбань України. Зауважимо, що розвиток приватної ініціативи та підприємництва заохочувався у всіх окупаційних зонах нацистів в Україні.

Враховуючи дефіцит промислових товарів в Україні, товарів народного споживання та наявність продовольчих ресурсів, через короткий проміжок часу вона перетворюється на широкий ринок спекуля-

цій, перепродажу товарів. Німці завозять промислові товари, одяг, а вивозять продовольство та матеріальні і культурні цінності, користуючись бідністю населення, що наростала. Україну називають «блошиним ринком» Рейху.

Однією з характерних рис розвитку підприємства став величезний масштаб корупції, до якої були залучені високопосадовці як у Рейхскомісаріаті Україна, так і у військовій зоні. Повсюдно німцями службове становище використовувалося для власного збагачення. Вони активно йшли на «співпрацю» в питаннях надання транспорту для перевезення продовольства, дозволів на переміщення місцевим підприємцям, звільняли їх від різноманітних повинностей, загрози бути вивезеними на примусові роботи до Райху.

В цілому діяльність промисловості та кустарних приватних підприємств спрямовувалася на задоволення потреб вермахту і не враховувала запити цивільного населення. Лесть жевріючі підприємства не могли забезпечити громадян роботою, а внаслідок цього хоча б мінімальним прибутком та соціальним забезпеченням. Такий їх стан призвів до величезного рівня безробіття в найбільшому індустріальному регіоні СРСР.

Л і т е р а т у р а

- Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф. Київ: Критика, 2011. 455 с.
- Борисов Г. Дніпропетровськ, окупація. 25 серпня 1941 – 25 жовтня 1943 рр. // Архіви України. 2005. №1 - 3. С.248 – 256.
- Ветров І. Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941 – 1944 рр. / І.Г. Ветров. Київ: Четверта хвиля, 2000. 232с.
- Гінда Володимир. Корупція та спекуляція в окупованій нацистами Україні // Збруч. Інтернет видання. URL: <https://zbruc.eu/node/16390>. - (Дата звернення: 11.10.2017).
- Голик Р. Місто і війна: реалії та стереотипи періоду нацистської окупації в ментальності львів'ян // Вісник Національного університету Львівська політехніка. № 693. Держава та армія. Львів: Видавництво Національного університету. Львівська політехніка, 2011. С. 216–222.
- ДАХО. Ф. Р 2982. оп. 5. спр. 25. арк. 14.
- Загорулько М. М., Юденков А. Ю. Крах плану «Ольденбург» / М.М. Загорулько, А.Ю. Юденков. Москва: Экономика, 1974. 376с.
- Косик В. Правда історії. Роки окупації України 1939-1944. Київ: Українська видавнича спілка, 2008. 184 с.
- Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939-1944рр.) Львів: ЛННБ України ім. В. Стефаника, 2010. 328 с.
- Маклаков Д. Оті два роки: У Києві при німцях Київ, Амадей, 2002. 320 с.
- Місто Галич в роки німецької окупації 1941-1944 рр. // Галич. Давній. Сучасний. Громадська платформа. Назва з екрану. URL: <http://www.blitz.if.ua/news/mistogalych-v-roky-nimeckoi-okupacii-1941-1944-rr.html>. (Дата звернення: 15.11.2017).
- Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр.): Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Київ, 2005. С. 84.
- Олійник Ю.В., Завальнюк О.М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі Волинь-Поділля (1941-1944 рр.) Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.
- Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941 – 1944). Історико-політичний нарис / В. Офіцинський. Ужгород: Гражда, 2001. 142 с.
- Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр. Кіровоград: Центральньо-Українське видавництво, 2014. 554 с.
- Пігідо-Правобережний Федір. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця. Київ: Смолоскип, 2002. 288 с.
- Рекотов П. В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941 – 1944 рр. (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук. 12.00.01. / П.В. Рекотов. Київ, 1997.
- Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.
- Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіном: монографія / Тимоті Снайдер. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.
- Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941 – 1943 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 1999. 236 с.
- Титаренко Д.Н., Пентер Т. (авт.-сост.) Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы. Донецк: Світ книги, 2013. 465 с.
- Фетгїх Нандор. Київський щоденник. З.ХІІ.1941 - 19.1.1942 Київ: Софія - А, 2004. 172 с.
- ЦДАВОУ. Ф. КМФ. 8. оп. 1. спр. 299. арк. 66 – 71.
- ЦДАВОУ. – Ф. КМФ. 8. – оп. 1. – спр. 81. – арк. 2 – 3.
- ЦДАГОУ. Ф. 62. оп. 1. спр. 183. арк. 224.
- ЦДАГОУ. Ф. 1. оп. 23. спр. 548. арк. 25.
- ЦДАГОУ. Ф. 1. оп. 23. спр. 689. арк. 4.
- ЦДАГОУ. Ф. 1. оп. 23. спр. 548. арк. 35.
- ЦДАГОУ. Ф. 1. оп. 23. спр. 689. арк. 3.
- Шайкан Валентина. Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941-1944. Київ, 2010. 80 с.

References

- Berkhof K. Reaping Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Power / Karel Berkgof. Kyi'v: Krytyka, 2011. 455 s.
- Borysov G. Dnipropetrovs'k, okupacija. 25 serpnja 1941 – 25 zhovtnja 1943 rr. // Arhivy Ukrai'ny. 2005. №1 - 3. S.248 – 256.
- Vjetrov I. G. Economic expansion of the Third Reich in Ukraine from 1941 to 1944. / I.G. Vjetrov. Kyi'v: Chetverta hvylyja, 2000. 232s.
- Ginda Volodymyr. Corruption and speculation in the occupied Nazis in Ukraine // Zbruch. Internet vydannja. URL: <https://zbruc.eu/node/16390>. - (Data zvernennja: 11.10.2017).
- Golyk R. City and War: Realities and Stereotypes of the Period of Nazi Occupation in the Mentality of Lviv // Visnyk Nacional'nogo universytetu L'vivs'ka politehnika. № 693. Derzhava ta armija. L'viv: Vydavnyctvo Nacional'nogo universytetu. L'vivs'ka politehnika, 2011. S. 216–222.
- DAHO. F. R 2982. op. 5. spr. 25. ark. 14.
- Zagorul'ko M. M., Judenkov A. Ju. The collapse of the Oldenburg plan / M.M. Zagorul'ko, A.Ju. Judenkov. M.: Ekonomyka, 1974. 376s.

8. Kosyk V. Pravda istorii!. True story. Years of Occupation of Ukraine 1939-1944. К.: Ukrai'ns'ka vydavnycha spilka, 2008. 184 с.
9. Kurylyshyn K. Ukrainian life in the conditions of German occupation (1939-1944). L'viv: LNNB Ukrai'ny im. V. Stefanyka, 2010. 328 s.
10. Maklakov D. Oti dva roky: U Kyjevi pry nimecjah Kyi'v, Amadej, 2002. 320 s.
11. Galich city during the German occupation 1941-1944 rr. // Galych. Davnij. Suchasnyj. Gromads'ka platforma. Nazva z ekranu. URL: <http://www.blitz.if.ua/news/misto-galych-v-roky-nimeckoi-okupacii-1941-1944-rr.html>. (Data zvernennja: 15.11.2017).
12. Nesterenko V. A. The occupation regime in the military zone of Ukraine in 1941-1943: Dys. kand. ist. nauk. 07.00.01. Kyi'v, 2005. S. 84.
13. Olijnyk Ju.V., Zaval'njuk O.M. Nazi occupation regime in the general district of Volyn-Podillya (1941-1944 rr.) Hmel'nye'kyj: Poligrafist-2, 2012. 320 s.
14. Oficyns'kyj V. District Galicia (1941 - 1944). Historical and political essay / V. Oficyns'kyj. Uzhgorod: Grazhda, 2001. 142 s.
15. Petrenko I.D. Nazi occupation regime in the Kirovograd region 1941-1944. Kirovograd: Central'no-Ukrai'ns'ke vydavnytvo, 2014. 554 s.
16. Pigido-Pravoberezhnyj Fedir. «Velyka Vitchyznjana vjna». Spogady ta rozдумы ochevydca. Kyi'v: Smoloskyp, 2002. 288 s.
17. Rekotov P. V. The German-fascist occupation regime in Ukraine 1941 – 1944 rr. (istoryko-pravovyj aspekt): dys. kand. juryd. nauk. 12.00.01. / P.V. Rekotov. Kyi'v, 1997.
18. Skorobogatov A.V. Kharkiv during the German occupation (1941-1943). Harkiv: Prapor, 2004. 368 s.
19. Snajder T. Kryvavi zemli: Jevropa pomizh Gitlerom ta Stalinym: monografija / Tymoti Snajder. Kyi'v: Grani-T, 2011. 448 s.
20. Tarnavs'kyj I. S. Nimec'ko-fashysts'kyj okupacijnyj rezhym v Donbasi (1941 – 1943 rr.): dys. kand. ist. nauk: 07.00.01. Donec'k, 1999. 236 s.
21. Tytarenko D.N., Penter T. (avt.-sost.) Опыт nacystskoj okupacyy v Donbasse: svydetel'stvujut ochevydcy. Donec'k: Svit knygy, 2013. 465 s.
22. Fettih Nandor. Kyi'vs'kyj shhodennyk. Z.HII.1941 - 19.1.1942 Kyi'v: Sofija - A, 2004. 172 s.
23. CDAVOU. F. KMF. 8. op. 1. spr. 299. ark. 66 – 71.
24. CDAVOU. – F. KMF. 8. – op. 1. – spr. 81. – ark. 2 – 3.
25. CDAGOU. F. 62. op. 1. spr. 183. ark. 224.
26. CDAGOU. F. 1. op. 23. spr. 548. ark. 25.
27. CDAGOU. F. 1. op. 23. spr. 689. ark. 4.
28. CDAGOU. F. 1. op. 23. spr. 548. ark. 35.
29. CDAGOU. F. 1. op. 23. spr. 689. ark. 3.
30. Shajkan Valentyna. The daily life of Ukrainians during the Nazi occupation 1941-1944. Kyi'v, 2010. 80 s.

Фомин А.В. Предпринимательство на оккупированной нацистами территории Украины.

В статье рассматривается возрождение экономической инициативы населения Украины в годы нацистской оккупации. Оккупанты не препятствовали частной инициативе во всех зонах оккупации Украины. Основными формами предпринимательства стало открытие магазинов, ломбардов, столовых, кафе, ресторанов, парикмахерских, мастерских по пошиву и ремонту обуви и одежды. Процветала спекуляция продуктами питания. Немецкие военнослужащие ввозили товары широкого потребления. Вывозили в Германию предметы искусства и продовольствие. Вопросы развития бизнеса в заблокированных городах, вывоза или ввоза товаров решались с помощью коррупционных отношений. Нацистам не удалось полностью восстановить промышленный потенциал, обеспечить население необходимыми товарами.

Ключевые слова: Третий Рейх, оккупация, нацистская оккупация, военная зона, экономическая политика, коррупция, план «Ост», предпринимательство, частная инициатива, Рейхскомиссариат Украина, спекуляция.

Fomin A.V. Entrepreneurship in the occupied territory of Ukraine.

The article considers the revival of the economic initiative of the population of Ukraine during the Nazi occupation. The occupiers did not interfere with the private initiative in all zones of the occupation of Ukraine. The main forms of entrepreneurship were the opening of shops, pawnshops, canteens, cafes, restaurants, hairdressers, workshops for sewing and repairing shoes and clothing. Food speculation was flourishing. German soldiers imported consumer goods. They exported art and food to Germany. The issues of business development in the blocked cities, export or import of goods were solved with the help of corruption relations. Entrepreneurship has become a factor in the survival of part of the population. The Nazis failed to fully restore the industrial potential, provide the population with the necessary goods.

Keywords: Third Reich, occupation, Nazi occupation, military zone, economic policy, corruption, «Ost» plan, entrepreneurship, private initiative, Reichskommissariat Ukraine, speculation.

Фомін А.В. – к.і.н., доц., доцент кафедри всесвітньої історії та історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Северодонецьк), e-mail: an.f@i.ua

Рецензент: д.і.н., доц. **Запорожченко Ю.В.**

Стаття подана 29.09.2017.

УДК 62-05

**Л.С. ЛЕБЕДЯНСЬКИЙ – ВІД РЯДОВОГО ІНЖЕНЕРА ДО ГОЛОВОГО
КОНСТРУКТОРА ЗАВОДУ****Янін В.А.****L.S. LEBEDYANSKYI – THE WAY FROM A COMMON ENGINEER
TO THE CHIEF DESIGNER OF A PLANT****Ianin V.A.**

У статті розглядається робота Льва Сергійовича Лебедянського на Коломенському машинобудівному заводі. А саме, висвітлюється період від початку роботи на заводі і до його підвищення до головного конструктора заводу. Крім того, у статті описується становлення Л.С. Лебедянського з молодого інженера до ведучого фахівця машинобудівного підприємства. Також, у статті розглядаються передумови і причини призначення саме Л.С. Лебедянського на високу посаду головного конструктора.

Ключові слова: Л.С. Лебедянський, головний конструктор, інженер, локомотив, паровоз, Коломенський завод.

Вступ. Лев Сергійович Лебедянський був видатним конструктором цілого ряду локомотивів. Він займався створенням таких видів машин, як: паровози, тепловози та газотурбовози. Лев Сергійович усе життя працював на Коломенському заводі і став автором великої кількості різноманітних локомотивів, отримав визнання серед сучасників, був нагороджений преміями загальнодержавного та світового значення і отримав призначення на високий пост головного конструктора Коломенського машинобудівного заводу.

Постановка проблеми. Навіть простий перелік робіт Л.С. Лебедянського, а саме: паровози C^y, C^{ym} , ФД, ІС, 2-3-2К, 5П, 9П, ЕР, Л, ОР23, П34, П36, П38, теплопаровоз ТП1-1, бустер, конденсатор до паровозу серії СО-19, тепловози ТЕ50, ТЕП60, ТПП50, газотурбовози Г1 та ГП1, не викликає сумнівів у геніальності конструктора. Проте, на жаль, існує досить мало джерел, що висвітлювали б творчий шлях Льва Сергійовича з більш біографічної сторони. Тому, в наш час відомо досить мало фактів з життя Л.С. Лебедянського.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Слід зазначити, що життя конструктора Л.С. Лебедянського частіше за все розглядалося через призму його проектів у працях В. Ракова та О. Курихіна. Також певні біографічні відомості можна було діз-

натися за допомогою статей у технічних журналах та Коломенській газеті «Угол зрення». Але, на жаль біографічні факти щодо Льва Сергійовича остаточно не були зібрані та систематизовані.

Мета роботи. На меті даної роботи є збір та систематизація даних щодо життя Льва Сергійовича Лебедянського в період з 1922 до 1939, а саме шлях конструктора від рядового інженера Коломенського заводу до високої посади головного конструктора.

Результати досліджень. Лев Сергійович Лебедянський закінчив Петроградський політехнічний інститут влітку 1921 року. А вже навесні 1922 року, після переїзду до міста Коломна, починає працювати на Коломенському машинобудівному заводі на посаді інженера – конструктора по машинобудуванню. З перших днів своєї роботи Лев Сергійович потрапив у ряди підлеглих талановитого інженера П.І. Тахтаулова, що обіймав посаду технічного заступника паровозного бюро.

У колективі, до якого потрапив Л.С. Лебедянський працювали інженери, що залишилися на заводі після націоналізації 18 червня 1918 року. І у даному «морально здоровому» колективі Лев Сергійович набирался досвіду серед талановитих інженерів, таких як відомий інженер – практик К.М. Сушкін. Л.С. Лебедянському дуже пощастило з наставниками та керівником, за допомогою яких він досить швидко усвідомив професійну вдачу та з головою поринув в інженерне життя заводу та вирішення його проблем.

На щастя Льва Сергійовича, перш за все, йому довелося попрацювати на одному з найважливіших напрямків роботи заводу, а саме ремонті паровозів. Розглядаючи дане призначення, у перспективі стає зрозуміло наскільки воно було важливим та своєчасним для формування Льва Сергійовича як справжнього інженера та завершення його навчання. Саме завдяки далекоглядності інженера П.І. Тахтаулова, що призначив Л.С. Лебедянського помічником ма-

шиніста, молодий спеціаліст зміг використати знання, здобуті в політехнічному інституті на практиці. Працюючи над ремонтом паровозів на Коломенському заводі, Лев Сергійович почав розуміти різноманітність шляхів вирішення технічних проблем при відновленні локомотивів.

У 1924 році 26 – річний інженер Л.С. Лебедянський під керівництвом К.М. Сушкіна працював над проектуванням нового пасажирського паровозу, який був замовлений КМЗ. Спроекований паровоз С^У став великою перемогою колективу заводу в цілому та Льва Сергійовича зокрема. Хоча проект паровозу С^У вважали переробленим паровозом С^В, слід зауважити, що це був повністю новий проект. Причиною для цього слугували кардинальні зміни у конструкції. Серед останніх варто наголосити на наступних:

1. Збільшення довжини топки на 700 мм при тій же ширині.
2. Зменшення числа димогарних труб з 170 до 135 штук та збільшення кількості жарових труб з 24 до 32.
3. Зміна площі колосникової решітки з 3,8 до 4,73 м².
4. Збільшення довжини димової коробки на 500 мм.
5. Зміщення задньої підтримуючої колісної пари назад на 300 мм внаслідок подовження топки.
6. Підвищення тиску пари в котлі з 12 до 13 ат.
7. Підняття осі котла над рівнем рейок з 2900 до 3200 мм.
8. Встановлення водопідігрівника поверхневого типу.

Вже через рік після випуску перших креслень, новий паровоз потрапив у серійне виробництво одразу на п'яти заводах: Луганському, Харківському, Брянському, Сормовському та Коломенському. Локомотив став найбільш масовим паровозом колишнього Радянського Союзу і використовувався на усіх залізницях країни до кінця 1960-х років.

Паралельно з роботою в конструкторському бюро під керівництвом П.І. Тахтаулова, де Лев Сергійович працював до 1930 року, з 1927 року він також працював помічником начальника цеху серійного виробництва, де будували паровози С^У. А вже у 1929 році Льва Сергійовича назначили заступником завідуючого конструкторським бюро.

На другому році першої п'ятирічки, а саме у 1929 році, керівництву колишнього Радянського Союзу стало зрозуміло, що без нових ідей буде неможливо досягти високого рівня індустріалізації країни. Саме тому прийняли рішення про направлення групи інженерів у закордонне відрядження. Л.С. Лебедянський був серед спеціалістів Коломенського заводу, яких направили на підвищення кваліфікації до США. Саме Сполучені Штати в ті часи могли похизуватися найкращими техніко – економічними показниками на залізниці. Так, у США локомотиви в середньому мали вдвічі більшу потужність у порівнянні з локомотивами колишнього Радянсь-

кого Союзу. Крім того, парк товарних вагонів перевищував радянський в п'ять разів, вагони обладнувалися автозчепленням, вокзали та шляхове господарство були більш доглянутими. Щодо загальної протяжності залізниці, у порівнянні з 80 тисячами кілометрів залізниці колишнього Радянського Союзу, Сполучені Штати мали 400 тисяч кілометрів шляхів.

В кінці січня 1930 року Лев Сергійович відправився у своє перше закордонне відрядження. В 20 – х числах лютого Л.С. Лебедянський потрапив до Нью – Йорку. В рамках свого відрядження Лев Сергійович відвідав Детройт, Чикаго, Мінеаполіс, Сан – Пауло, Скенектеді та Ірі. Окрім вивчення залізничної статистики, Л.С. Лебедянський відвідав паровозобудівні заводи та поїзди у різноманітних локомотивах, створених у Сполучених Штатах.

У листопаді 1930 року Лев Сергійович повернувся до Коломни, де після написання звіту по відрядженню вступив на нову посаду начальника паровозного сектору центрального локомотивного бюро (ЦЛПБ). З моменту нового призначення можна виділити новий період у творчості Л.С. Лебедянського. Умовно, до 1930 року Лев Сергійович проходив так би мовити підготовчий період, набирався досвіду та вдосконалював свої знання, втілюючи теорію, отриману впродовж навчання в політехнічному інституті на практиці. Крім того слід зауважити, що з перших днів своєї роботи на Коломенському заводі Л.С. Лебедянський паралельно викладав будівельні матеріали та математику у вечірньому робочому технікумі. Також, з 1928 року він керував дипломними проектами у Московському інституті залізничного транспорту. Досвід, отриманий під час викладацької діяльності, неможливо переоцінити. Завдяки йому Лев Сергійович у 32 роки всебічно підготувався до нового етапу своєї творчості, а саме широкомасштабної роботи по створенню абсолютно нових машин.

24 квітня 1930 року ОДПУ колишнього Радянського Союзу організувало спеціальне бюро, до складу якого ввійшли репресовані спеціалісти у сфері залізничного транспорту. Саме вони провели техніко – економічні дослідження та розрахунки і визначили основні параметри локомотивів, необхідних тогочасній залізниці. В подальшому репресовані спеціалісти почали розробляти ескізні проекти електровозів, тепловозів та паровозів, а у квітні 1931 року створили проект нового вантажного паровозу з осьовою формулою 1-5-1. Саме цей проект було передано в ЦЛПБ з тюрми. І у травні того ж року над ним почали працювати Л.С. Лебедянський, К.М. Сушкін та інші конструктори бюро. Робоче проектування завершили через 100 робочих днів, а вже у жовтні побудували опитний зразок паровозу. Даному паровозу присвоїли серію ФД20. Слідом за паровозом ФД20 у ЦЛПБ в лютому 1932 року конструкторським колективом розпочато робоче проектування потужного пасажирського паровозу з осьовою формулою 1-4-2. В подальшому паровоз отримав серію ІС20.

Впродовж 1933 року Лев Сергійович активно приймав участь у вдосконаленні та модернізації перших машин серій ІС та ФД. У 1934 році Л.С. Лебедянському вперше доручили очолити проектування швидкісного пасажирського паровозу з осьовою формулою 2-3-2. Зі слів самого конструктора, саме це доручення стало початком його самостійної конструкторської кар'єри. З 1934 року Лев Сергійович, без перебільшення, перетворився на лідера майбутніх розробок. У тому ж 1934 році НДІ реконструкції тяги розробили свій проект для швидкісного паровозу, який повинен був мати осьову формулу 2-4-2. Паралельно з НДІ реконструкції тяги у ЦЛПБ під керівництвом Л.С. Лебедянського розробили цілих три ескізні проекти нового паровозу, а саме проекти з осьовими формулами 2-3-1, 1-3-2, 2-3-2. З усіх чотирьох варіантів обрали останній з запропонованих ЦЛПБ. Впродовж 1935 – 1936 років за керівництва Льва Сергійовича випустили робочі креслення паровозу з осьовою формулою 2-3-2. Вже до 7 листопада 1937 року побудували перший зразок нового швидкісного паровозу, а до травня 1938 – другий паровоз даного типу.

Нові локомотиви отримали позначення 2-3-2К, тобто коломенські локомотиви з осьовою формулою 2-3-2. В паровозі 2-3-2К Льву Сергійовичу вперше вдалося втілити на практиці велику кількість ідей, запозичених під час закордонного відрядження до Сполучених Штатів. Варто зауважити, що це було зовсім не бездумне копіювання закордонного досвіду. Усі рішення, які використав Лев Сергійович, створюючи новий паровоз, являли собою переосмислення закордонних ідей і пристосування їх в умовах колишнього Радянського Союзу, реальних можливостей Коломенського заводу та потреб тогочасної залізниці. Слід зазначити, що замість паровоз 2-3-2К встановив рекорд швидкості 29 червня 1938 року, розігнавшись до 170 км/год.

Роботи Л.С. Лебедянського високо оцінили в колишньому Радянському Союзі та за його межами. У 1937 році на Всесвітній виставці в Парижі машина ІС20 отримала «Гран - Прі». А у 1938 році Лев Сергійович отримав звання «Передовий конструктор радянського машинобудування». Слід зазначити, що перша урядова нагорода, яку отримав конструктор, була одночасно і найвищою. Так у 1939 році Л.С. Лебедянського нагородили орденом Леніна за проектування сучасних локомотивів.

У тому ж 1939 році у житті Льва Сергійовича відбулися ще дві досить важливі події. По-перше, інженера – конструктора Лебедянського призвали до рядів тогочасної Червоної Армії. У складі армії Лев Сергійович відвідав територію Польщі, де він також мав змогу ознайомитися з європейським зразком залізниці та типами локомотивів. Але слід зауважити, що ні залізниця, ні локомотиви європейського зразка, які конструктор споглядав у Польщі, його зовсім не вразили.

У кінці 1939 року Л.С. Лебедянського демобілізували. Одразу після демобілізації Лев Сергійович

отримав своє останнє підвищення і був призначений на посаду головного конструктора Коломенського машинобудівного заводу. На даній посаді Л.С. Лебедянський працював впродовж 25 років до виходу на пенсію. Слід зазначити, що 25 років під керівництвом Льва Сергійовича стали найпродуктивнішими й успішними для Коломенського заводу.

Висновок. Лев Сергійович Лебедянський, без перебільшення, був геніальним конструктором та інженером. Про це свідчить не тільки перелік його робіт, а й визнання у колишньому Радянському Союзі та закордоном. Вже за 17 років своєї роботи Л.С. Лебедянський посів високу посаду головного конструктора Коломенського заводу, яку обіймав 25 років. Внесок Льва Сергійовича у розвиток локомотивобудування важко переоцінити, а його творчість та життя потребують більш детального вивчення.

Література

1. Боченкова В.В., Бычкова Е.В. История и перспективы развития Коломенского завода / В.В. Боченкова, Е.В. Бычкова. – Коломна. 2011. – 232 с.
2. Черняускас В. Советский «Прери» / В. Черняускас // Популярная механика. – 2012. - №11 (121). – С. 12. Б
3. Януш Л.Б. Русские паровозы за 50 лет / Л.Б. Януш. - Москва – Ленинград: Ленинградское отделение машгиза: Редакция литературы по машиностроению, 1950. – 152 с.
4. Любченко Д., Трубачева В. Железный «Феликс». Паровоз серии «ФД» / Д. Любченко, В. Трубачева // Наука и техника. – 2012. - №8. – С. 30. В
5. Кузовкин А. Впервые в истории локомотивостроения / А. Кузовкин // Информационный еженедельник: угол зрения. – 2008. - №3 (374). Г
6. Раков В.А. Локомотивы отечественных железных дорог (1845 – 1955 гг.) / В.А. Раков. – Москва: Транспорт. – 1995. – 564 с.

References

1. Bochenkova V.V., Bychkova E.V. History and perspectives of Kolomenskyi plant development / V.V. Bochenkova, E.V. Bychkova. – Kolomna. 2011. – 232 p.
2. Chernyaukas V. Soviet "Prairie" / V. Chernyaukas // Popular mechanics. – 2012. - №11 (121). – P. 12.
3. Yanush L.B. Russian steam locomotives in the course of 50 years / L.B. Yanush. – Moscow – Leningrad: State publishing house "Machine building". 1950. – 152 p.
4. Lubchenko D., Trubacheva V. Iron "Felix". Steam locomotive "FD" / D. Lubchenko, V. Trubacheva // Science & Technics. – 2012. - №8. – P. 30.
5. Kuzovkin A. The first time in locomotive industry / A. Kuzovkin // Information weekly: vision angle. – 2008. - №3 (374).
6. Rakov V.A. Locomotives of the domestic railways (1845 – 1955) / V.A. Rakov. – Moscow: Transport. – 1995. – 564 p.

Янин В.А. Л.С. Лебедянский – от рядового инженера до главного конструктора завода.

В статье рассматривается работа Льва Сергеевича Лебедянского на Коломенском машиностроительном заводе. А именно, описывается период от начала его ра-

боты на заводе и до его повышения на должность главного конструктора завода. Кроме того, в статье описывается процесс становления Л.С. Лебедянского с молодого инженера до ведущего специалиста машиностроительного предприятия. Также, в статье рассматриваются предпосылки и причины назначения именно Л.С. Лебедянского на высокую должность главного конструктора.

Ключевые слова: Л.С. Лебедянский, главный конструктор, инженер, локомотив, паровоз, Коломенский завод.

Ianin V.A. L.S. Lebedyanskyi – the way from a common engineer to the chief designer of a plant

In the following article the work of engineer and designer L.S. Lebedyanskyi at Kolomenskyi plant is described. The main focus of the article is on the period when he started his work at the plant and until he gained a promotion to the chief designer position. In addition, the article reviews the process

of L.S. Lebedyanskyi development from the young specialist to the leading expert of the Kolomenskyi plant. Moreover, the article describes the first projects L.S. Lebedyanskyi took part in. Among these projects, there were the following: steam locomotives FD, IS, and 2-3-2K. Finally, the article explains the reasons for the promotion of engineer L.S. Lebedyanskyi to the high position of the chief designer of the Kolomenskyi plant.

Key words: L.S. Lebedyanskyi, chief designer, engineer, locomotive, steam locomotive, Kolomenskyi plant.

Янін В.А. – аспірант, Державний економіко-технологічний університет транспорту, e-mail: volodymyrianin@gmail.com

Рецензент: д.і.н., доц. **Дефорж Г.В.**

Стаття подана 06.11.2017.

**ВІСНИК
СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ
№ 11 (241) 2017**

Науковий журнал

Відповідальний за випуск

Михайлюк В.П.

Оригінал-макет

Могильна О.В.

Статті надруковано в авторській редакції

Підписано до друку 12.12.2017 р.
Формат 60 x 84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 14,9. Обл.-вид. арк. 16,2.
Наклад 300 прим. Вид. № 3153. Ціна вільна.

Видавництво
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.03 р.

Адреса університета: просп. Центральний 59-А
м. Северодонецьк, 93400, Україна
E-mail: vidavnictvoSNU.ua@gmail.com

Надруковано:
Відділ технічного обслуговування СНУ ім. В. Даля
Адреса: просп. Центральний, 59-а
м. Северодонецьк, 93400